

- ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
- ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ
- ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΜΠΟΥΡΛΗΣ
- ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ
- ΝΙΚΟΣ ΡΟΤΖΩΚΟΣ
- ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΣΑΡΑΦΗΣ
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΤΑΘΗΣ
- ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΤΖΑΚΗΣ

Πώς γράφτηκε η ιστορία της επανάστασης του 1821

 Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ
ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ

ΠΩΣ ΓΡΑΦΤΗΚΕ Η ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821

Επιμέλεια: **Δημήτρης Δημητρόπουλος**

ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ «ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ», ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2021

Διευθυντής:	Νικόλας Βουλέλης
Διευθυντής σύνταξης:	Σωτήρης Μανιάτης
Υπεύθυνος φύλλου Σαββατοκύριακου:	Τάσος Παππάς
Δημιουργία εξωφύλλου:	Λουίζα Καραγεωργίου
Σελιδοποίηση:	Αντιγόνη Σπανοπούλου

ISBN: 978-618-5334-54-3

Πώς γράφτηκε η ιστορία
της επανάστασης του 1821

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγικό σημείωμα	9
Χρήστος Λούκος	
Η Επανάσταση του 1821	13
Γιάννης Κουμπουρλής	
Η Επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: από την <i>πολυπαραγοντική</i> <i>ανάλυση</i> στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας	35
Δημήτρης Δημητρόπουλος	
Τα αρχεία και οι σπουδές για την επανάσταση του 1821: μία ιδιότυπη σχέση	65
Παναγιώτης Στάθης	
Η νεοελληνική ιστοριογραφία για το 1821: ερμηνευτικά σχήματα για το ξέσπασμα της επανάστασης	77
Βαγγέλης Σαράφης	
Ένα χρονικό του ναυτικού αγώνα (Ιούν.-Νοέμ. 1824): μεταξύ ημερολογιακής καταγραφής και απομνημόνευσης	87
Νίκος Ροτζώκος – Διονύσης Τζάκης	
Ο «μισέλλην» φιλέλληνας Γεώργιος Φίνλεϋ: στοιχεία για την πρόσληψη του έργου του από την ελληνική ιστοριογραφία	103
Βαγγέλης Καραμανωλάκης	
Εξεικονίζοντας τη συλλογική μνήμη. <i>Η έκθεσις Μνημείων του Ιερού Αγώνος</i> (1884)	121
Νίκος Ροτζώκος – Διονύσης Τζάκης	
Το «άλλο» Εικοσιένα. Από τον Νικόλαο Σπηλιάδη στον Γιάνη Κορδάτο	135
Παναγιώτης Στάθης	
Η οθωμανική περίοδος και το Εικοσιένα στον ελληνικό κινηματογράφο	151

Εισαγωγικό σημείωμα

ΤΟ 1821 ιστορήθηκε πρώτα-πρώτα από τους ανθρώπους που το έζησαν. Ακόμη και στα χρόνια της ελληνικής επανάστασης -ο Παλαιών Πατρών Γερμανός μάλλον προηγείται- συγγράφουν απομνημονεύματα όπου αφηγούνται τι συνέβη. Όχι μόνο όσα έζησαν οι ίδιοι αλλά και όσα έμαθαν από άλλους συγκαιρινούς τους. Ήδη από τη δεκαετία του 1830 όμως εμφανίζονται συγγραφείς -όχι ίσως οι πρωταγωνιστές αλλά πάντως πρόσωπα που βίωσαν περιστατικά και καταστάσεις από θέσεις ευθύνης- που επιδιώκουν να αφηγηθούν την ιστορία του Αγώνα, των χρόνων δηλαδή από την κήρυξη της επανάστασης μέχρι την ίδρυση του ελληνικού κράτους, εντάσσοντας σε αυτήν και την περίοδο μυστικής προετοιμασίας από τη Φιλική Εταιρεία. Οι ιστορικές αυτές αφηγήσεις, τόσο κοντά στα συμβάντα, χαρακτηρίζονται από τη διάθεση να προβάλλουν το μεγαλείο του Αγώνα, να αφηγηθούν τα πολεμικά και τα πολιτικά γεγονότα, να αναδείξουν τη συμβολή τόπων και προσώπων. Είναι όμως και κείμενα παθιασμένα που επιδιώκουν να πλήξουν αντιπάλους, να προασπιστούν συμφέροντα, να κατακεραυνώσουν συμπεριφορές, να προστατεύσουν υπολήψεις.

Με πολλούς τρόπους η μια μαρτυρία κουμπώνει με την άλλη, το ένα βιβλίο τροφοδοτεί το άλλο. Η άμιλλα, η μίμηση, τα πάθη και οι αντιπάθειες και βέβαια οι δυνατότητες που δημιουργεί το νέο κράτος και οι ανάγκες που έχει η ελληνική κοινωνία για τη δημιουργία ενός νέου, αδρού και συνεκτικού εθνικού αφηγήματος, τροφοδοτούν την ιστορική διήγηση και τη βιβλιοπαραγωγή. Σχεδόν παράλληλα με την έντυπη αποτύπωση της αφήγησης του βιώματος και της εξιστόρησης των γεγονότων, η βιβλιογραφία για την ελληνική επανάσταση εμπλουτίζεται με την έκδοση τεκμηρίων, αρχειακού υλικού που είχε παραχθεί από την ελληνική διοίκηση και τους πρωταγωνιστές. Στην επέτειο των πενήντα χρόνων από την επανάσταση, η ιστοριογραφία της είναι πια πυκνή και πλούσια· μάλιστα χάρη στη διεθνή σημασία της επανάστασης κινεί την πέννα όχι μόνο ελλήνων αλλά και ξένων ιστοριογράφων. Όπως συμβαίνει με ανάλογες εποτειούς και η ίδια η

επετειακή συγκυρία εμπνέει και κινητοποιεί. Το ίδιο άλλωστε έγινε και στις επόμενες επετείους από το 1821, η καθεμιά με τα δεδομένα, τις προτεραιότητες και τις απαιτήσεις του καιρού της.

Σύντομα λοιπόν η πιο εμβληματική, η ιδρυτική στιγμή της νέας ελληνικής ιστορίας εντάχθηκε στην κανονικότητα της ιστορικής αφήγησης του ελληνικού κράτους και του έθνους. Πήρε την κεντρική θέση που της άρμοζε. Προσαρμόστηκε, λειάνθηκε, μετασχηματίστηκε, εκλεπτύνθηκε, αποκαθάρθηκε, απέκτησε πολλά πρόσωπα και πλήθος εκδοχές, κάποτε αντιμαχόμενες. Έγινε συστατικό της τοπικής υπερηφάνειας, τμήμα της ιδεολογικής και κοινωνικής σύγκρουσης, εργαλείο της πολιτικής αντιπαράθεσης, αντικείμενο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, πηγή έμπνευσης της τέχνης, προνομιακό θέμα της δημόσιας ιστορίας, σημείο αναφοράς του δημόσιου λόγου, αναπόσπαστο μέρος της συλλογικής μνήμης. Η εξιστόρηση έτσι της ελληνικής επανάστασης δημιούργησε στο πέρασμα των 200 χρόνων που μεσολάβησαν τη δική της ιστορία, την ιστορία της ιστοριογραφίας της, που απέκτησε και αυτή με τη σειρά της ποικίλες μορφές.

Στον μικρό αυτό τόμο συγκεντρώθηκαν εννέα μελέτες που πραγματεύεται η καθεμιά με τον δικό της τρόπο, και με τη μέθοδο του κάθε συγγραφέα, όψεις ενός κοινού ερωτήματος: «Πώς ιστορήθηκε το 1821»; Προφανώς δεν καλύπτουν όλες τις πλευρές μιας θεματικής ευρύτατης όπως αυτή. Λειτουργούν όμως σαν φλας· φωτίζουν στιγμές και όψεις των πραγμάτων και δίνουν τροφή για σκέψη και ερεθίσματα για περαιτέρω αναζήτηση. Όλες οι μελέτες έχουν γραφτεί από ιστορικούς που έχουν μακρά ενασχόληση και εξειδίκευση στην έρευνα για την ελληνική επανάσταση· τους οφείλονται και από εδώ εγκάρδιες ευχαριστίες για την προθυμία τους να λάβουν μέρος στο εγχείρημα του συλλογικού τόμου. Στη συντριπτική πλειονότητα είναι κείμενα που έχουν πρόσφατα πρωτοδημοσιευτεί σε τόμους με πρακτικά ιστορικών συνεδρίων και σε εξειδικευμένα περιοδικά ιστορίας, τους εκδότες των οποίων ευχαριστούμε θερμά για τη συναίνεση στην αναδημοσίευση. Τα κείμενα επανεκδίδονται εδώ με τη μορφή της πρώτης έκδοσης, με την τεκμηρίωση που τα συνόδευε, τις υποσημειώσεις και τη βιβλιογραφική ενημέρωση της εποχής της συγγραφής τους, με εξαίρεση ένα κείμενο που αποτελεί πρόδρομη δημοσίευση.

Ταυτόχρονα είναι κείμενα ευανάγνωστα και πιστεύουμε, ελκυστικά. Η έκδοσή τους εδώ σε έναν νέο συλλογικό θεματικό τόμο, ο οποίος «συστηγάζεται» με το σαββατιάτικο φύλλο της *Εφημερίδας των Συντακτών*, έχει διπλή στόχευση. Να προσφέρει γνώση για το θέμα αλλά και να συμβάλει στην επικοινωνία του ευρύτερου φιλόστοργου κοινού με την ακαδημαϊκή πα-

ραγωγή των ανθρωπιστικών επιστημών, που συχνά και με δική της ευθύνη μοιάζει περιχαρακωμένη και δυσπρόσιτη.

Ο δημόσιος λόγος κυριαρχείται από ευθείες αναφορές στην ελληνική ιστορία. Η χρήση της ιστορίας στη σύγχρονη πολιτική αντιπαράθεση είναι καθημερινή. Συνήθως αποτελεί μια εύκολη καταφυγή ή μάλλον αποφυγή αντιμετώπισης των προβλημάτων τού σήμερα· μια φυγή στο παρελθόν από έναν δρόμο ολισθηρό. Χαρακτηρίζεται όμως και από κάτι άλλο. Είναι ίσως αναπάντεχο, αλλά στην εποχή του διαδικτύου και της ψηφιοποίησης και της εύκολης πρόσβασης διευρύνεται αντί να μικραίνει το χάσμα που χωρίζει τις «κατακτήσεις» της λεγόμενης ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας από τον δημόσιο λόγο για την ιστορία. Επιδίωξη εδώ ήταν να ενισχύσουμε μια γέφυρα που υπάρχει ήδη αλλά χρειάζεται συνεχή φροντίδα και τροφοδότηση με νέο υλικό. Ο αναγνώστης θα κρίνει αν η προσπάθεια πέτυχε.

Δ. Δ.

1

Η Επανάσταση του 1821*

Χρήστος Λούκος

ΘΑ ΗΤΑΝ ΑΔΥΝΑΤΟ να αναλυθούν στο σύντομο αυτό κείμενο όλες οι παράμετροι της Επανάστασης του 1821, που αποτελεί το κορυφαίο, το καθοριστικό γεγονός της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Θα τονιστούν αναγκαστικά κάποια βασικά θέματα, με την πρόθεση να φανεί ότι ο δημιουργικός συνδυασμός των έως τώρα κατακτήσεων της ιστοριογραφίας με κάποιες προτεινόμενες νέες προσεγγίσεις μπορεί να προκαλέσει ουσιώδη διάλογο και, ενδεχομένως, να οδηγήσει σε άλλες ερμηνείες.

1. Πώς φθάσαμε στο 1821

Γνωρίζουμε πλέον με βεβαιότητα ότι η Επανάσταση, αντίθετα με ό,τι υποστήριζε μια στεία εθνικιστική ιστοριογραφία, ξέσπασε σε μια περίοδο βαθύτατης οικονομικής και πνευματικής κρίσης του Ελληνισμού:

α) Με το τέλος των ναπολεοντείων πολέμων αναιρέθηκαν οι έκτακτες συνθήκες οι οποίες επί δύο περίπου δεκαετίες είχαν ευνοήσει την ελληνική ναυτιλία και το ελληνικό εμπόριο, με τη σειρά τους, και οι άλλοι τομείς της οικονομικής δραστηριότητας, που και αυτοί είχαν ευνοηθεί από τη συγκυρία, συμπαρασύρθηκαν στην κρίση.¹ β) Το Πατριαρχείο

1 Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα και οι επιπτώσεις της στην Επανάσταση του 1821», *Μνήμων* 6 (1976-1977) 16-33.

* Πρώτη δημοσίευση: Κ. Γαρδίκας, Β. Κεχριώτης, Χ. Λούκος, Χ. Λυριντζής, Ν. Μαρωνίτη, *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, επιμ. Αντώνης Διάκος – Έφη Γαζή, σειρά: Προβλήματα της νεοελληνικής Ιστορίας, Αθήνα, Νεφέλη, 2008, σ. 53-68. Το κείμενο αυτό γράφτηκε παράλληλα με την ανακοίνωσή μου στο Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας που διοργάνωσε το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. με θέμα «Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002» (δημοσιεύτηκε στα πρακτικά του Συνεδρίου με τίτλο: «Η Επανάσταση του 1821: από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας, τόμος Α΄, Αθήνα 2004, σ. 579-594). Παρά τη διαφορετική τους δομή, στις δύο γραφές δεν μπορούσαν να αποφευχθούν αρκετές επικαλύψεις, αφού γινόταν λόγος για τα ίδια ζητήματα.

είχε καταφέρει, με μεθοδευμένες ενέργειες, να πλήξει όλα τα κέντρα νεωτερικής παιδείας στην καθ' ημάς Ανατολή και να υπονομεύσει κάθε ιδέα που θα μπορούσε να απειλήσει τον αποκλειστικό έλεγχο που εκεί-νο ασκούσε στις συνειδήσεις των χριστιανών.²

Ωστόσο, μας διαφεύγουν πολλά ώστε να είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε σε βάθος τις πραγματικότητες που ίσχυαν στις διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τις δεκαετίες που προηγήθηκαν της εξέγερσης και να μπορούμε να δούμε σε ποια έκταση απονομιμοποιήθηκε στις συνειδήσεις των κατακτημένων πληθυσμών το υπάρχον σύστημα κυριαρχίας. Το άρθρο του G. Hering για τις επαναστατικές διαθεσιμότητες³ άνοιξε σε ευρύτερη βάση μια παλιά συζήτηση: πότε η διαμορφούμενη ελληνική αστική τάξη, κυρίως αυτή, έθεσε θέμα δημιουργίας μιας ανεξάρτητης εθνικής οντότητας; σε ποιο βαθμό η οικονομική κρίση στη δεκαετία που προηγήθηκε του 1821 διαμόρφωσε ευνοϊκό κλίμα για την εξέγερση; Ο Hering τόνισε την ανάγκη αναζήτησης, με βάση ανάλογα παραδείγματα από άλλες χώρες (π.χ. τη Σερβία), ενός θεωρητικού μοντέλου που ενδεχομένως να διευκόλυνε την κατανόηση του προβλήματος πότε επαναστατούν οι κατακτημένες κοινωνίες. Η υπόθεση που πρότεινε, της διάψευσης των αυξανόμενων προσδοκιών ή της σχετικής απογοήτευσης, η οποία προκαλείται λόγω του φόβου ότι απειλούνται κεκτημένα αγαθά από μια νέα, αυστηρότερη, πολιτική του κυριάρχου, βοηθά ασφαλώς στο να αντιληφθούμε καλύτερα το πώς επήλθε μια παρακμή της νομιμότητας. Το πρόβλημα, ωστόσο, παραμένει: δεν έχουμε εντάξει την Ελληνική Επανάσταση σε έναν ευρύτερο προβληματισμό που μελετά τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες γίνονται και εξελίσσονται οι επαναστάσεις.⁴

Τα θεωρητικά αυτά μοντέλα, όσο απαραίτητα κι αν είναι, δεν πρέπει να θέσουν σε δεύτερη μοίρα τη διερεύνηση του καθοριστικού ρόλου των μικρών ομάδων και των μεμονωμένων ατόμων, καθώς και

2 Φίλιππος Ηλιού, *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου: οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Νικόλαος Πίπκολος*, Αθήνα, Πορεία, 1988.

3 Gunnar Hering, «Σχετικά με το πρόβλημα των επαναστατικών εξεγέρσεων στις αρχές του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά* τχ. 24/25 (Ιούνιος, Δεκέμβριος 1996) 105-120.

4 Βλ. Ενδεικτικά: Miroslav Hrosh, *Social Conditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Smaller European Nations*, Cambridge 1985· και σύνοψη των συμπερασμάτων: Miroslav Hrosh, «Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση», *Εθνικό κίνημα στα Βαλκάνια*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1996, σ. 17-54. Βλ. Και τον συλλογικό τόμο: John Foran (επιμ.), *Theorizing Revolutions*, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1997.

των συγκυριών, στην απόφαση για την έναρξη της επανάστασης ή για την πορεία της, ούτε πρέπει να υποτιμηθεί ο παράγοντας συνωμοτική δράση. Στο δεκαετές διάστημα της Επανάστασης του 1821 ο «βραχύς χρόνος», όπου και η αυξημένη βαρύτητα των ατομικών πράξεων, αποκτά ιδιαίτερη σημασία.⁵

Δεν είναι χωρίς ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι μικρέμποροι, γραμματικοί εμπορικών οίκων και γενικώς άτομα των κατώτερων βαθμίδων της δειλά διαμορφούμενης τότε νέας κοινωνικής ιεραρχίας στα διάφορα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Μολδοβλαχίας και της Νότιας Ρωσίας, είναι από τους ιδρυτές και τα βασικά μέλη των πρώτων χρόνων της Φιλικής Εταιρείας.⁶ Αυτούς κυρίως θα πρέπει να είχε πλήξει η οικονομική κρίση που αναφέρθηκε παραπάνω. Δεν είναι επίσης χωρίς σημασία ότι η παρουσία των δημοκρατικών Γάλλων στα Επτάνησα και γενικότερα η εμπλοκή της Γαλλίας στην Ανατολή, καθώς και η δύναμη των επαναστατικών της ιδεών, είχαν διαμορφώσει δίκτυα συνεργασίας μεταξύ γαλλικών και ελληνικών κύκλων με σαφή συνωμοτικό και επαναστατικό χαρακτήρα, και είχαν επηρεάσει νοοτροπίες, όλα αυτά δεν θα ακυρώθηκαν αυτόματα με την ήττα του Ναπολέοντα.

Ο ρωσικός παράγοντας επηρέασε καταλυτικά τις εξελίξεις στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Οι εκτιμήσεις των Φιλικών για άμεση εμπλοκή της ομόδοξης Ρωσίας αποδείχθηκαν τελικά λανθασμένες. Ο Ιωάννης Καποδίστριας όχι μόνο είχε αρνηθεί να ηγηθεί της Φιλικής Εταιρείας, αλλά ως γνώστης των αντιδραστικών διαθέσεων του τσάρου και του ρωσικού κατεστημένου, τις οποίες ως ένα βαθμό συμμαριζόταν και αυτός, είχε συμβουλεύσει αποφυγή κάθε επαναστατικής κίνησης, ιδιαίτερα στο δυσμενέστατο ευρωπαϊκό πλαίσιο που είχε επιβάλει η Ιερά Συμμαχία. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και οι συνεργάτες του αποφάσισαν διαφορετικά. Τα περιθώρια επιτυχίας της εξέγερσης στη Μολδοβλαχία ήταν πολύ περιορισμένα. Μόνον το «λάθος» του σουλτάνου να διατάξει γενικές σφαγές των χριστιανών παρά λίγο να προκαλέσει ένοπλη ρωσική επέμβαση.

5 Βλ. και Β. Παναγιωτόπουλος, «Η έναρξη του αγώνα της ανεξαρτησίας στην Πελοπόννησο. Μια ημερολογιακή προσέγγιση», *Πρακτικά του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000), τόμος Γ΄, Αθήνα 2001-2002, σ. 449-461.

6 Βλ. Γ. Φράγκος, «Φιλική Εταιρεία», Εκδοτική Αθηνών (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1975, σ. 424-432.

2. Η επιτυχία της Επανάστασης στη Νότια Ελλάδα

Μια απάντηση στο ερώτημα, γιατί πέτυχε τελικά η Επανάσταση στην Πελοπόννησο, τη Στερεά και τα νησιά, δεν είναι ασφαλώς εύκολη, ούτε και μπορεί να είναι απλή. Γιατί συνέτειναν διάφοροι παράγοντες που δεν παρεμβλήθηκαν όλοι από την αρχή. Κατ' αρχήν, που είναι και το σημαντικότερο, είχαμε Επανάσταση, δηλαδή καθολική συμμετοχή του πληθυσμού, όχι κάποιων ομάδων, και μετατροπή του σε επαναστατικό στρατό. Η αιματηρή ρήξη που επήλθε με τον κυρίαρχο, αν και από διαφορετικές αφετηρίες και με διαφορετικές ετοιμότητες, ήταν οριστική. Κατά δεύτερο, βρέθηκαν διαθέσιμες ετοιμοπόλεμες ομάδες (Μανιάτες, οπλαρχηγοί με τους άντρες τους, Σουλιώτες, κ.ά.) που γνώριζαν τον πόλεμο εξίσου καλά με τους Τούρκους. Τρίτον, οι επαναστάτες απέκτησαν από την αρχή υπεροχή στη θάλασσα και ουσιαστικά ακρήστευσαν τον τουρκικό στόλο, αναγκάζοντας τους Τούρκους σε μια αντιπαράθεση μόνο στη στεριά, χωρίς τη δυνατότητα ανεφοδιασμού ή αντιπερισπασμού από τη θάλασσα. Εδώ θα μπορούσαν να προστεθούν τα προβλήματα που αντιμετώπιζε τότε η Οθωμανική Αυτοκρατορία (ιδιαίτερα από την αποστασία του Αλή Πασά), ώστε να μην μπορέσει εγκαίρως να αποστείλει στις επαναστατημένες περιοχές αποτελεσματικότερες στρατιωτικές μονάδες. Τέταρτον, οι επαναστατημένοι πληθυσμοί βρέθηκαν με κατάλληλες ηγεσίες, τις προϋπάρχουσες τοπικές ή τις νέες που ανέδειξε ο πόλεμος, και μπόρεσαν να διαχειριστούν, με δυσκολίες έστω, τον πόλεμο στην αφετηρία του. Πέμπτον, οι άφιξη πολλών Ελλήνων διανοουμένων από το εξωτερικό έβαλε σε άλλες βάσεις τους πολιτικούς στόχους της Επανάστασης: την έκαναν ευρωπαϊκή υπόθεση, δηλαδή αντικείμενο διαμάχης των μεγάλων δυνάμεων της εποχής, κυρίως της Ρωσίας και της Αγγλίας. Όλα αυτά, και πολλά άλλα, βοήθησαν τους επαναστάτες να διασώσουν την Επανάσταση τα πρώτα κρίσιμα χρόνια και να εξαναγκάσουν τις δυνάμεις να επέμβουν όταν αυτή κινδύνευε άμεσα. Δεν μπορούσε να υπάρξει πλέον άλλη λύση από αυτή που θα διαχώριζε τους επαναστάτες από τον πρώην κυρίαρχο. Διαφορετικά η περιοχή αυτή, και ιδιαίτερα το Αιγαίο, θα ήταν μια διαρκής εστία αναταραχής και ανασφάλειας για το εμπόριο. Μια κρατική οντότητα ελληνική με συγκεντρωτική εξουσία και δυνατότητα ελέγχου και από τις τρεις προστάτιδες δυνάμεις εξίσου, ήταν η ασφαλέστερη λύση του ελληνικού προβλήματος. Ανεξάρτητα, όμως, από τους ψυχρούς αυτούς υπολογισμούς των μεγάλων δυνάμεων, οι Έλληνες επαναστάτες είχαν πετύχει τον πρωταρχικό στόχο τους: μια ελεύθερη πατρίδα.

3. Τα πολεμικά γεγονότα

Η μελέτη μιας Επανάστασης, της οποίας η πολεμική διάρκεια ήταν επτά ολόκληρα χρόνια, δεν μπορεί να μην αναφερθεί εκτενώς στις μάχες, τις πολιορκίες, τις ναυμαχίες. Το πρόβλημα είναι να ιδωθούν με τέτοιο τρόπο ώστε να εντάσσονται οργανικά σε μια νέα ερμηνευτική προσέγγιση. Μια μάχη δεν είναι μόνον η περιγραφή της σύγκρουσης των αντιμαχόμενων πλευρών. Είναι, συγχρόνως, όλη η αλυσίδα των ενεργειών που οδηγούν σ' αυτήν καθώς και οι πράξεις που έπονται της λήξης της: συγκρότηση και συντήρηση των ένοπλων ομάδων και στρατοπέδων (στρατολογία, ανεφοδιασμός),⁷ ιεραρχίες, ο χαρισματικός ηγέτης, εθνοτικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις, ένδυση και οπλισμός, συνθήματα, καθημερινές πρακτικές, τρόπος του μάχεσθαι, η εικόνα του αντιπάλου, τα λάφυρα και η διανομή τους, αντιμετώπιση των αιχμαλώτων, σχέσεις με τον μη μάχιμο πληθυσμό, η αντιπαράθεση της στρατιωτικής με την πολιτική εξουσία, κ.λπ.

Αν όλα αυτά, και πολλά άλλα, μελετηθούν και πάρουν τη θέση τους σε ένα οργανικό σύνολο, το πολεμικό γεγονός αποσπάται από την περιορισμένη φαινομενικά εμβέλειά του, φέρνει στην επιφάνεια την υπό μελέτη κοινωνία και είναι αναπόσπαστο κομμάτι της. Η μάχη της Αλαμάνας μπορεί, έτσι, να αναδείξει όλα τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η Ανατολική Στερεά Ελλάδα στην αφετηρία της εξέγερσης. Η συγκλονιστική και μεστή πληροφοριών περιγραφή του Ν. Κασομούλη για τη δεύτερη πολιορκία και άλωση του Μεσολογγίου μπορεί να αποτελέσει τη βάση αλλά και την αφετηρία για μια συνολική εξέταση, εκτός των άλλων, των ανθρωπινων και κοινωνικών σχέσεων των επαναστατών. Ιδιαίτερη έμφαση αποκτά η δράση στρατιωτικών παραγόντων, όπως ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, των οποίων η παρουσία υπερβαίνει τη στρατιωτική δράση και βαραίνει και στις πολιτικο-κοινωνικές εξελίξεις.

Έχοντας τα παραπάνω ως αφετηρία, μπορούμε να δούμε σε όλες τις διαστάσεις τους πώς οι νίκες των Ελλήνων υπό τις διαταγές του Ανδρούτσου, του Κολοκοτρώνη, του Καραϊσκάκη και πολλών άλλων, και ο έλεγχος της θάλασσας με τους Υδραίους του Μιαούλη, τη γενναιότητα του Κανάρη και γενικότερα την τόλμη και ικανότητα των ναυτικών, έσωσαν κυριολεκτικά την Επανάσταση. Η μαζικότητα και η δυναμική της

7 Βλ. τις πρωτοποριακές για την εποχή τους μελέτες του Απόστολου Βακαλόπουλου, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την ελλην. Επανάστασιν του 1821: ιστορική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1939· *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την Επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1941· *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821: οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη 1948.

εξέγερσης συνετέλεσαν στο να αξιοποιηθούν στο έπακρο οι διαθέσιμότητες σε ανθρώπους και υλικά μέσα. Παράλληλα, η παρουσία ή ανάδειξη ικανών ηγεσιών μετέτρεψε τους εξεγερμένους χωρικούς και ποιμένες σε επαναστατικό στρατό. Ωστόσο, ο στρατός αυτός είχε τις αντοχές και τα όριά του, που φάνηκαν δραματικά όταν αντιπαρατάχθηκε με τον οργανωμένο στρατό του Ιμπραήμ.

4. Η πολιτική

Παρά τη δικαιολογημένη προβολή των στρατιωτικών σε μια ερμηνεία του 1821, δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί ο ρόλος των πολιτικών - με την ευρύτερη έννοια, περιλαμβάνονται σ' αυτούς και όσοι με έναν μεταγενέστερο όρο θα μπορούσαν να ονομαστούν «διανοούμενοι». Αυτοί κυρίως προσδιόρισαν τον χαρακτήρα της Επανάστασης και επιχείρησαν την οργάνωση των απελευθερωμένων περιοχών σε νέες βάσεις. Η επικράτηση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και των συνεργατών του στην Α΄ Εθνοσυνέλευση ήταν καθοριστική για την αποσύνδεση της εξέγερσης από τη Φιλική Εταιρεία και για τη φιλελεύθερη και συνταγματική πολιτική της οργάνωσης. Η αναποφασιστικότητα του Δημήτριου Υψηλάντη να επιβάλει δυναμικά μια μορφή προσωρινής «αυταρχικής» λύσης που θα διευκόλυne και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, ιδιαίτερα τους πρώτους μήνες της παρουσίας του στην Πελοπόννησο, όταν η είδηση για την αποτυχία της εξέγερσης στη Μολδοβλαχία δεν ήταν γνωστή και όταν η ταξική διάσταση της διαμάχης στρατιωτικών - προκρίτων ήταν ακόμη έντονη, έδωσε την ευκαιρία στους αντιτιθέμενους στα σχέδιά του να κερδίσουν χρόνο και να εξασφαλίσουν τις αναγκαίες συμμαχίες. Οι πρόκριτοι, που φοβούνταν τις συνέπειες για τα τοπικά τους συμφέροντα από τη συγκέντρωση όλης της εξουσίας σε ένα πρόσωπο, από μια «μοναρχική λύση» χωρίς εγγυήσεις, προτίμησαν να αποδεχθούν μια συνταγματική οργάνωση που ίσως να ήταν αντίθετη με τις πεποιθήσεις τους αλλά επέτρεπε δυνατότητες να διαπραγματευθούν την τοπική τους ισχύ.

Το πολίτευμα και η μορφή διακυβέρνησης που καθιερώθηκαν από τις εθνοσυνελεύσεις του Αγώνα με βάση δυτικά πρότυπα μπορεί να ήταν ασυμβίβαστα με την κοινωνική πραγματικότητα των ελεύθερων περιοχών (αγροτικών στον μέγιστο βαθμό), μπορεί να δυσχέραιναν την αντιμετώπιση των έκτακτων προβλημάτων μιας ένοπλης σύρραξης, ήταν όμως έκφραση των πεποιθήσεων του συνόλου σχεδόν της επαναστατικής ηγεσίας και ασφαλώς πολλών από τους ένοπλους μαχητές, και αποτελούν μία από τις σημαντικότερες κατακτήσεις της Επανάστασης, αφού προσδιόρι-

σε, με το φιλελεύθερο περιεχόμενό της, άμεσα τις μετέπειτα πολιτειακές και πολιτικές εξελίξεις στο ελληνικό κράτος.

Ενδιαφέρει, επομένως, η μελέτη των πολιτικών ιδεών των επαναστατών σε συνάφεια με τη γενικότερη ιδεολογική τους συγκρότηση, ώστε να ανιχνευθούν οι καταβολές όσων προτείνουν τη φιλελεύθερη πρόταση διακυβέρνησης ή αυτών που έλκονται από παραδοσιακά ή αυταρχικότερα μοντέλα, η προσαρμογή αυτών των ιδεών στην κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της Επανάστασης, η εμμονή στις ιδέες αυτές ή η απομάκρυνση με την αλλαγή των συγκυριών. Είναι σε γενικές γραμμές γνωστές οι απόψεις του Κοραή, του Καποδίστρια, του Δ. Υψηλάντη και άλλων επωνύμων για το πώς θα έπρεπε να οργανωθεί η Ελληνική Πολιτεία. Μας διαφεύγουν όμως οι απόψεις πολλών άλλων αγωνιστών και κυρίως οι αποχρώσεις που επιτρέπουν ταξινομήσεις πιο εκλεπτυσμένες από τα γενικά σχήματα συνταγματικοί - αντισυνταγματικοί, κυβερνητικοί - αντικυβερνητικοί, καποδιστριακοί - αντικαποδιστριακοί.

Δεν έχουμε μελετήσει ικανοποιητικά τον λόγο που πολλοί από αυτούς αρθρώνουν στις εθνοσυνελεύσεις ή στα άλλα συλλογικά όργανα τις απόψεις που διατυπώνουν σε επιστολές ή δημόσια έγγραφα που υπογράφουν. Αναλύθηκαν κάποια κείμενα αγωνιστών για να φανεί πώς αυτοί προσλαμβάνουν τις νέες, εκσυγχρονιστικές ιδέες, καθώς και τους θεσμούς της διοίκησης η οποία οργανώνεται με δυτικά πρότυπα. Πώς η παλαιά αντίληψη του κόσμου που εκφράζουν έρχεται σε σύγκρουση με τη νέα που οι θεσμοί αυτοί υπαγορεύουν, ποια είναι τα νοπτικά όρια των ατόμων αυτών, οι αντιστάσεις τους και κάτω από ποιους νοπτικούς και ιδεολογικούς συγκερασμούς προσλαμβάνεται το νέο ως μια άλλη εκδοχή του παλαιού, ποιες στρατηγικές επεξεργάζονται για να αντιμετωπίσουν τη νέα συγκυρία, η πολυμορφία των προσαρμοστικότητων, κ.λπ.⁸ Η «γλωσσική» αυτή προσέγγιση ήταν μια καλή αφετηρία που όμως πρέπει να εφαρμοστεί σε μεγαλύτερη κλίμακα για να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε ασφαλέστερα και τις ιδεολογικές συνιστώσες των ηγετικών ομάδων και τους μέσους όρους. Είναι αυτονόητο ότι σε μια τέτοια προσπάθεια δεν έχουν θέση οι επιλεκτικές χρήσεις απόψεων που μπορεί να αναιρεθούν στην επόμενη μαρτυρία, αλλά μια συνολική προσέγγιση.

Η νέα, νεωτερική, αντίληψη για τις πολιτικές σχέσεις που καθιέρωσαν τα συντάγματα και οι νόμοι ήταν φυσικό να συναντήσουν αντιδράσεις

8 Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια στο Εικοσιένα», *Τα Ιστορικά* 17 (Δεκ. 1992) 345-369· Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1994.

από φορείς των παραδοσιακών αντιλήψεων. Η διοίκηση κατάφερε, όχι χωρίς δυσκολίες και αντιδράσεις, να εδραιώσει την αντίληψη ότι οι επαναστατικοί θεσμοί ήταν μια πραγματικότητα που δεν μπορούσε πλέον να ανατραπεί και επομένως η μη συμμόρφωση σ' αυτούς συνεπαγόταν απόρριψη από τη νέα συλλογικότητα, την εθνική, που δημιουργήθηκε με την εξέγερση. Ο Καραϊσκάκης και πολλοί άλλοι που στην αρχή αντιδρούσαν, θα το αντιληφθούν εγκαίρως, αντίθετα με τον Ανδρούτσο, και θα υπηρετήσουν τη νόμιμη Κυβέρνηση. Χρειάστηκαν, ωστόσο, αρκετές προσαρμογές για να επιτευχθεί αυτή η κατάφαση. Στην εδραίωση των επαναστατικών θεσμών σημαντική ήταν η συμβολή πολλών δυτικοθερμεμένων ή επηρεασμένων από τις ιδέες της Δύσης, νέων κυρίως, που έσπευσαν να εγκαταλείψουν τις σπουδές ή τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες για να έλθουν να βοηθήσουν στον Αγώνα. Όλοι αυτοί, μαζί με αρκετούς φιλέλληνες που κατέφθασαν στις επαναστατημένες περιοχές, υπερκάλυψαν τις ανάγκες σε διοικητικό προσωπικό και βοήθησαν στην εφαρμογή του νέου νομικού πλαισίου.

Εκτός από την προσπάθεια εδραίωσης συνταγματικού κράτους κατά τα δυτικά πρότυπα, στην πολιτική ηγεσία της Επανάστασης, και ιδιαίτερα στον Αλ. Μαυροκορδάτο, προσγράφεται η διπλωματική επιτυχία της αποφασιστικότερης εμπλοκής και άλλων πλην της Ρωσίας δυνάμεων στο ελληνικό ζήτημα. Η στροφή προς την Αγγλία φαίνεται ότι στηριζόταν σε ρεαλιστική εκτίμηση των ευρωπαϊκών πραγμάτων. Η Αγγλία ήταν η μόνη δύναμη που για λόγους δικού της συμφέροντος δεν επιθυμούσε, τουλάχιστον από το τέλος του 1822, τη διατήρηση του *status quo* που είχε επιβάλει η Ιερά Συμμαχία. Στη χειραφέτηση των λαών, στην πολιτική και οικονομική τους ανάπτυξη αναζητούσε νέα σπρίγματα της πολιτικής της και νέες αγορές για τα προϊόντα της. Ο Μαυροκορδάτος και άλλοι αγωνιστές που αντιλαμβάνονταν καλά ότι χωρίς την επίσημη ευρωπαϊκή αναγνώριση δεν μπορούσαν να διασφαλιστούν οι νίκες των Ελλήνων, αξιοποίησαν τις νέες τάσεις της αγγλικής πολιτικής, στην προκείμενη περίπτωση το ενδιαφέρον ηγετικών κύκλων της Μεγάλης Βρετανίας για την Ελλάδα. Το ενδιαφέρον αυτό προκάλεσε την αντίδραση της Ρωσίας που έβλεπε να χάνει την επιρροή της σ' έναν χώρο που είχε ως τότε μονοπωλήσει. Ο ανταγωνισμός που προκλήθηκε οδήγησε στην κοινή επέμβαση των δύο αυτών δυνάμεων για τη λύση του ελληνικού ζητήματος. Την επέμβαση μιας ή περισσότερων ευρωπαϊκών δυνάμεων ζήτησαν όλοι σχεδόν οι πολιτικοί και στρατιωτικοί αρχηγοί των αγωνιζόμενων Ελλήνων. Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε η Επανάσταση, ιδιαίτερα μετά

τις νίκες του Ιμπραήμ, καθιστούσαν την αναζήτηση της προστασίας μία από τις δυνατές, και ευρύτερα αποδεκτές, λύσεις του αδιεξόδου, δεν ήταν η προσωπική επιλογή ενός ή περισσότερων «μχανορράφων».⁹

Με βάση τα παραπάνω, δεν μπορούμε, επίσης, να σταθούμε μόνο στους επαχθείς όρους των δανείων του 1824-1825 -ανάλογα δάνεια συνήψαν και οι χώρες της Λατινικής Αμερικής που προσπαθούσαν να απελευθερωθούν από του Ισπανούς- για να υποστηρίξουμε, υπερβολικά, ότι υποδούλωσαν το υπό διαμόρφωση ελληνικό κράτος στους κεφαλαιούχους του Λονδίνου, και να παραβλέψουμε το πόσο μεγάλη πολιτική επιτυχία ήταν το δάνειο αυτό για την Επανάσταση που κινδύνευε άμεσα.

5. Πολιτικές και κοινωνικές αντιπαράθεσεις

Έχει ξεπεραστεί, σε μεγάλο βαθμό, το παλαιότερο ψευτο-δίλημμα να ήταν κοινωνική ή εθνική η Επανάσταση του 1821. Ο εθνικός της χαρακτήρας είναι προφανής, αλλά κάθε επανάσταση, όπως και η ελληνική, επαναθέτει, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, το πρόβλημα των κοινωνικών σχέσεων. Εκκρεμεί η συστηματική μελέτη, με νέους όρους, των κοινωνικών πραγματικοτήτων τις παραμονές και κατά τη διάρκεια της εξέγερσης, ώστε να κατανοηθούν καλύτερα οι συγκρούσεις στρατιωτικών και πολιτικών ηγεσιών, ο ενεργός και στη συνέχεια περιορισμένος πολιτικός ρόλος των αγροτικών μαζών, οι εμφύλιοι πόλεμοι, κ.λπ. Είναι, πάντως, εμφανές ότι η ταξική αντιπαράθεση που στην αρχή εκδηλώθηκε κατά των προκρίτων από τους ένοπλους χωρικούς που συγκροτούν τα επαναστατικά στρατεύματα του Δ. Υψηλάντη, του Θ. Κολοκοτρώνη, του Οδ. Ανδρούτσου και άλλων αρχηγών, γρήγορα απορροφάται στις διαμάχες των πολιτικών και στρατιωτικών αρχηγών για τον έλεγχο της Επανάστασης, καθώς και στις περιφερειακές συγκρούσεις. Στο πλαίσιο αυτό, η απόφαση των Υδραίων να εμπλακούν ενεργά στη διεκδίκηση της επαναστατικής ηγεσίας και η ανάκτησή της αποτελούν σταθμό στις πολιτικές εξελίξεις. Το κύρος του πολεμικού ναυτικού, τα χρηματικά αποθέματα των προυχόντων της Ύδρας, η σχεδόν αποκλειστική υποστήριξη στην Κυβέρνηση Κουντουριώτη των φιλελληνικών κύκλων, ιδι-

9 Για τις κατηγορίες που κατά καιρούς δατυπώθηκαν κατά του Α. Μαυροκορδάτου βλ. Χ. Λούκος, «Οι "τύχες" του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση», *Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – περιοδικό Μνήμων* (εκδ.), *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα 1944, σ. 93-104.

αίτερα των αγγλικών που διαχειρίζονται τα δάνεια, η πολιτική συμμαχία του Μαυροκορδάτου και του Κωλέττη που καθοδηγεί τους Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς, όλα αυτά αποτελούν παράγοντες που καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την έκβαση των εμφύλιων συγκρούσεων υπέρ της παραπάνω Κυβέρνησης. Ωστόσο, ούτε αυτή, εμπρός στα έκτακτα προβλήματα που προκάλεσε η απόβαση των Αιγυπτίων στην Πελοπόννησο, μπόρεσε να ελέγξει την κατάσταση. Η εκλογή του Ιω. Καποδίστρια ως αρχηγού της εκτελεστικής εξουσίας από την Γ΄ Εθνοσυνέλευση έδειχνε εύλογα την αποτυχία της επαναστατικής ηγεσίας να εξασφαλίσει την αναγκαία συναίνεση για σταθερή άσκηση της εξουσίας.

Ούτε, όμως, το αυταρχικό εγχείρημα του Ιω. Καποδίστρια για τη δημιουργία ενός σύγχρονου κράτους κατέληξε σε επιτυχία. Οι κυβερνητικοί του στόχοι (η συντριβή των προκρίτων και οπλαρχηγών, η οικονομική και πολιτική χειραφέτηση των αγροτικών μαζών, η σύναψη δανείου για την εξόφληση του δημόσιου χρέους και την ενίσχυση της παραγωγής, κ.λπ.) και οι αντιδράσεις στην πολιτική του θα μπορούσαν σχηματικά να διατυπωθούν με τα ακόλουθα:

Δύσκολα θα μπορούσε να επιχειρηθεί η οργάνωση της χώρας, στην κατάσταση που τη βρήκε ο Καποδίστριας, χωρίς την προσφυγή σε κάποια μορφή αυταρχικότητας. Η αυταρχικότητα αυτή, αναγκαία ίσως για να επιβληθεί η κεντρική εξουσία και να παταχθούν οι φυγόκεντρες τάσεις των ηγετικών ομάδων, δεν προϋπέθετε υποχρεωτικά ιδεολογικό καταναγκασμό και αστυνόμευση. Η επιμονή του Κυβερνήτη να διέλθει η χώρα από ορισμένα, αυστηρά ελεγχόμενα, στάδια εξέλιξης στένεψε από την αρχή τα περιθώρια ενός διαλόγου μ' όσους είχαν να προτείνουν άλλες επιλογές· σε λίγο ήλθε η απαγόρευση κάθε αντίθετης γνώμης, η δίωξη. Αχρηστεύτηκε, έτσι, ένα ανθρώπινο δυναμικό που, ίσως, θα μπορούσε να βοηθήσει θετικά, έστω και με την κριτική του, στην επεξεργασία πιο σύνθετων στρατηγικών για την αντιμετώπιση των πολύπλοκων προβλημάτων του υπό συγκρότηση κράτους, και, συγχρόνως, να συμβάλει στη διατήρηση, στο εσωτερικό, ευνοϊκότερων ισορροπιών για την Κυβέρνηση.

Παρά τη συντηρητική, όμως, ιδεολογία του Καποδίστρια και την αυταρχικότητα του καθεστώτος του, το πρόγραμμά του είχε σαφή στοιχεία πολιτικού εκσυγχρονισμού. Όσοι από τα μη παραδοσιακά στοιχεία τον αντιπολιτεύτηκαν (αυτοί που προηγουμένως ονομάστηκαν με μια ευρεία έννοια πολιτικοί-διανοούμενοι και όσοι θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι διακρίνονταν από αστική επαγγελματική πρακτική και νοοτροπία)

δεν μπόρεσαν να δουν τη διάσταση αυτή της καποδιστριακής πολιτικής. Δεν δίστασαν, έτσι, να επενδύσουν τον δυναμισμό, τις γνώσεις, την οικονομική τους επιφάνεια σ' έναν αγώνα που, τουλάχιστον, θα απέτρεπε τη συντριβή των παραδοσιακών ηγετικών ομάδων, και που τελικά σταθεροποίησε τη δύναμή τους. Φαίνεται όμως ότι η πολιτική ελευθερία ήταν γι' αυτούς το υπέρτατο αγαθό μπρος στο οποίο υποχωρούσαν όλες οι άλλες εκτιμήσεις. Πίστευαν ότι ο κίνδυνος δεν προερχόταν τόσο από τους προκρίτους και τους οπλαρχηγούς, που ήταν άλλωστε συναγωνιστές, όσο από τους ανελεύθερους θεσμούς, που θα εμπόδιζαν τη χώρα να αναπτυχθεί φυσιολογικά και να απολαύσει τις κατακτήσεις του 19ου αιώνα, και από μια εξωτερική πολιτική (συνδεδεμένη όπως πίστευαν με την αντιδραστική Ρωσία) που θα ανέκοπτε τις φυσικές, όπως ισχυρίζονταν, σχέσεις της Ελλάδας με τα προηγμένα κράτη της Δύσης. Το καποδιστριακό καθεστώς, ιδιαίτερα μετά τη σκλήρυνσή του, έφτασε να θεωρηθεί το απόλυτο κακό, για την απομάκρυνση του οποίου ήταν θεμιτή κάθε πολιτική συμμαχία ή υποστήριξη από τις ξένες διπλωματικές αποστολές που είχαν λόγους να μην επιθυμούν τη σταθεροποίηση της εξουσίας του Κυβερνήτη.

Τα αντιπολιτευτικά αυτά στοιχεία που δεν ταυτιζόνταν με τις παραδοσιακές δυνάμεις οδηγήθηκαν σε συμμαχία μ' αυτές γιατί δεν υπήρχε άλλη ισχυρή κοινωνική δύναμη, μια συγκροτημένη αστική τάξη, για να στηρίξει αυτή τις επιλογές τους. Από τη σύγκρουση που επακολούθησε εξήλθαν ενισχυμένοι οι εκπρόσωποι του τοπικισμού και του παραδοσιακού πνεύματος που μπόρεσαν υπό το σύνθημα, και αργότερα υπό την προστασία, των φιλελεύθερων θεσμών να διατηρήσουν τον ηγετικό τους ρόλο.¹⁰

Στην επανεκτίμηση του πολιτικού στοιχείου κατά το 1821, δυστυχώς δεν διαθέτουμε σε βάθος μια αντίστοιχη ανάλυση με αυτήν που ο John Petropoulos τόσο εύστοχα επιχείρησε για την περίοδο 1833-1843.¹¹ Στις πρώτες 150 σελίδες του έργου του, εν είδει εισαγωγής, έθεσε μερικά βασικά προβλήματα για την κατανόηση των πολιτικών δυνάμεων στην Πελοπόννησο, τη Στερεά και τα νησιά, όπου δηλαδή επικράτησε η Επανάσταση, κατά την προεπαναστατική και επαναστατική περίοδο

10 Βλ. περισσότερα: Χ. Λούκος, *Η Αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.

11 John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, μετάφραση από τα αγγλικά, τ. Α' - Β', β' έκδοση, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1997.

(φατρίες, κόμματα, πελατειακές σχέσεις κ.λπ.). Ό,τι γράφτηκε με βάση το σχήμα που αυτός διέγραψε, δεν κάλυψε το κενό.

6. Οι άνθρωποι

Επειδή δεν μπορούμε να μελετήσουμε το 1821, όπως και κάθε άλλη περίοδο, χωρίς να γνωρίζουμε τους ανθρώπους που είναι τα υποκείμενα όσων διαδραματίζονται, είναι ανάγκη να σταθούμε σε κάποια δημογραφικά δεδομένα και στις αντίστοιχες συμπεριφορές. Οι απώλειες κατ' αρχήν ήταν μεγάλες από τους βίαιους θανάτους, τις αρρώστιες, τις κακουχίες, τις αιχμαλωσίες, τις αναγκαστικές μετακινήσεις που προκάλεσε ο πόλεμος. Παρόλα αυτά, στη σχετικά μεγάλη διάρκεια του Αγώνα, οι άνθρωποι ερωτεύονταν, παντρεύονταν, παιδιά γεννιούνταν, πολλοί πέθαιναν και φυσιολογικά. Όλα αυτά δεν μπορούν να μείνουν έξω από μια θεώρηση της Επανάστασης, με την επιπλέον φροντίδα να δούμε κατά πόσο επηρεάζονται από τους καταναγκασμούς του πολέμου και ενδεχομένως από τις αλλαγές που προκάλεσε στις συνειδήσεις η δυναμική της εξέγερσης.

Τα διαθέσιμα δημογραφικά στοιχεία είναι λίγα και ελλιπή. Ωστόσο, μια συστηματική τους χρήση βοηθά να αντιληφθούμε πλευρές της ζωής που είναι απαραίτητες για μια συνολικότερη εικόνα. Για παράδειγμα, οι σωζόμενες απογραφές των κατοίκων του Ναυπλίου το 1825, παρά το γεγονός ότι μεταφέρουν μια εικόνα πόλης που άμεσα απειλείται από τον Ιμπραήμ, επομένως περικλείει στα τείχη της όχι μόνο τους κατοίκους της αλλά και όσους συσσωρεύονται σ' αυτήν, περιέχουν στοιχεία που βοηθούν στο να κατανοηθούν προβλήματα συγγένειας, επαγγελματικής δραστηριότητας, γεωγραφικής προέλευσης, οργάνωσης του δομημένου χώρου, μορφής κατοικιών, κ.λπ. Άλλες ενδεικτικές πληροφορίες από άλλες πηγές: οι υψηλές ερωτικές επιδόσεις του Δημήτριου Χρηστίδη, τα έκθετα στην πολιορκημένη Αθήνα (την τροφό των οποίων αναλαμβάνει να πληρώνει η φρουρά της πόλης), οι διαθήκες αγωνιστών (του Καραϊσκάκη και άλλων), ο έρωτας του Κασομούλη με μια αρχόντισσα της Νάξου, η αποτυχία του γάμου του Δημ. Υψηλάντη με την Μαντώ Μαυρογένους, κ.ά.

Τα παραπάνω μας εισάγουν στις δημογραφικές νοοτροπίες και συμπεριφορές που είναι, μαζί με τις θρησκευτικές πρακτικές, από τις ασφαλέστερες πηγές για να διερευνήσουμε κατά πόσο η τομή που αποτέλεσε η Επανάσταση είχε επιπτώσεις και στις εδραιωμένες συνήθειες των ανθρώπων, των ανωνύμων κυρίως. Θα μπορούσαμε έτσι να θέ-

σουμε ερωτήματα όπως τα ακόλουθα: Επηρεάζεται η θρησκευτικότητα του πληθυσμού ή μόνο παραμελείται, λόγω των ποικίλων ανατροπών, το τυπικό της λατρείας; Σε τι παραπέμπουν τα σχετικά παράπονα των εκκλησιαστικών ηγετών; Ποια η στάση των πληθυσμών απέναντι στον θάνατο που είναι καθημερινός είτε προέρχεται από τον εχθρό είτε από αρρώστιες και την πείνα; Αίρονται κάποιες απαγορεύσεις στις σχέσεις των δύο φύλων; Ποιες οι αντιδράσεις, π.χ., από την κάπως έντονη παρουσία παλλακίδων, δηλαδή οθωμανίδων που άρπαξαν οι οπλαρχηγοί από τα χαρέμια των Τούρκων πασάδων;

Στην αναζήτηση του κατά πόσον επηρεάστηκαν οι νοοτροπίες και συμπεριφορές κατά τη διάρκεια του 1821 θα μπορούσαν να διερευνηθούν οι τυχόν νέες ευαισθησίες που προέκυψαν, αν σχηματίστηκε η εικόνα ενός διαφορετικού κόσμου στις συλλογικές νοοτροπίες σε αντίθεση με το όραμα της σωτηρίας που είχε επιβάλει η εκκλησία, το πώς συνειδητοποιείται και βιώνεται η επανάσταση ανάλογα με τις περιοχές και τις κοινωνικές ομάδες, κ.λπ.

Και στο επίπεδο της καθημερινότητας διερευνητέο, επίσης, πώς αντιμετωπίζονται τα διάφορα προβλήματα που η επαναστατική διαδικασία τα φέρνει, πολλές φορές βιαιώς, υπό νέα διαπραγμάτευση: η διαφορετική αίσθηση του χώρου και του χρόνου, ιδιαίτερα λόγω της μεγάλης κινητικότητας ανθρώπων και ιδεών· οι αλλαγές στην ένδυση, τον οπλισμό, τη διατροφή, την κατοικία, στα επιδεικτικά μοντέλα γενικά· η διάθεση για άμεση χαρά και απόλαυση, σε συνδυασμό με την αίσθηση ή τον φόβο του επικείμενου θανάτου.¹²

7. Προϋποθέσεις για τη μελέτη του 1821

α) Απαλλαγή από τα στερεότυπα

Για το 1821, που πρέπει να καλύπτει την περίοδο ως και το 1832, έχουν γραφεί, ιδιαίτερα τα τελευταία 30 χρόνια, λίγες μονογραφίες και αρκετά άρθρα που μπορούν να αποτελέσουν ισχυρό έρεισμα για μια προσέγγιση του ιστορικού αυτού φαινομένου υπό νέους όρους. Και λέγοντας νέους όρους εννοώ κατ' αρχήν τον εξοβελισμό των στερεοτύπων που θόλωσαν, για εθνικιστικές, πολιτικές και άλλες σκοπιμότητες, την εικόνα. Στα έγκυρα

12 Η μεγάλη βιβλιογραφία για παρόμοια ζητήματα της Γαλλικής Επανάστασης αποτελεί ισχυρό εφόδιο κάθε σχετικού εγχειρήματος για το 1821. Βλ. κυρίως τις εργασίες του Michel Vovelle, *Idéologie et mentalités*, Παρίσι, François Maspéro, 1982 και κυρίως *La mentalité révolutionnaire. Société et mentalités sous la révolution française*, Παρίσι, Editions sociales, 1985.

αυτά έργα, αναζητήθηκαν, στις περιοχές που ενεπλάκησαν στη δίνη της Επανάστασης, οι πραγματικότητες που ίσχυσαν πριν, κατά και μετά από το 1821. Επιχειρήθηκε δηλαδή να κατανοηθούν οι άνθρωποι, οι κοινωνικές ομάδες, οι θεσμοί και οι φορείς τους στο ιστορικό τους πλαίσιο χωρίς αναχρονισμούς και ηθελημένες παραποιήσεις των ιστορικών τεκμηρίων.

Μπορούμε, έτσι, να μιλάμε όχι μόνο για τη θετική συμβολή του Πατριαρχείου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας αλλά και για τον αρνητικό του ρόλο στην προετοιμασία της Επανάστασης και την εχθρική του στάση κατά τον Αγώνα. Και δεν συγχέουμε, ούτε συμπληψίζουμε τη συντηρητική δράση του κορυφαίου αυτού θεσμού της ορθοδοξίας με την ικανότητα και αυτοθυσία του Παπαφλέσσα και των άλλων κληρικών που βρέθηκαν δίπλα στους αγωνιστές. Τα ίδια τα απομνημονεύματα του Παλαιών Πατρών Γερμανού αποδεικνύουν ότι κανένα λάβαρο δεν υψώθηκε την 25η Μαρτίου στη μονή της Λαύρας. Ούτε βρέθηκε κανένα φερμάνι ή άλλη διαταγή του κυριάρχου που να απαγορεύει τη λειτουργία χριστιανικών σχολείων και να καθιστά αναγκαία την καταφυγή στο «κρυφό σχολειό».

Γενικά, απαλλαγή από τα στερεότυπα σημαίνει και το να μην προσπαθούμε να ωραιοποιούμε πρόσωπα και καταστάσεις. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης φαίνεται πιο ανθρώπινος όταν αγωνίζεται κι αυτός, όπως σχεδόν όλοι οι έχοντες κάποια χρήματα, να ενοικιάσει προσόδους και να καρπωθεί κάτι από σχεδόν το αποκλειστικό τότε διαθέσιμο πλεόνασμα, για να αποκτήσει ακίνητα στην πρωτεύουσα και άλλα αγαθά κύρους. Για τους ίδιους λόγους, και επειδή δεν διέθετε, μετά τις αλλαγές που επέφερε η Επανάσταση, όσα του χρειαζόνταν για να συνεχίσει να παίζει τον ηγετικό του ρόλο στην ιδιότυπη κοινωνία της Μάνης, ο Πετρόμπεης Μαυρομικάλης θα ζητά πιεστικά χρήματα από την επαναστατική κυβέρνηση και τον Καποδίστρια: Η άρνηση του τελευταίου να ικανοποιήσει τα επανειλημμένα αιτήματα των Μαυρομικαλαίων θα οδηγήσει την οικογένεια σε πλήρες αδιέξοδο.

Πυκνώνουν τελευταία ποικίλα δημοσιεύματα που θέλουν να εμφανίσουν τη δολοφονία του Καποδίστρια, τον Σεπτέμβριο του 1831, ως το γεγονός που καθόρισε την πορεία του ελληνικού κράτους. Αν δεν είχε τόσο τραγικά απολεσθεί ο πρώτος Κυβερνήτης της ελεύθερης πλέον Ελληνικής Πολιτείας, η χώρα θα είχε αποφύγει τον διεθνή στιγματισμό της για την πράξη αυτή και ίσως θα είχε μεταβεί ομαλότερα στη νέα μορφή εξουσίας, χωρίς δηλαδή τον καταστροφικό εμφύλιο πόλεμο του 1832. Αλλά η πορεία των πολιτειακών εξελίξεων δεν θα ήταν διαφορετική, αφού λίγο πριν τη δολοφονία είχε αποφασιστεί από τις τρεις προστάτιδες δυνάμεις η

εκλογή του Όθωνα ως βασιλιά του νέου κράτους. Ο Καποδίστριας, παρά τους ευγενείς στόχους του, δεν μπόρεσε να γίνει αποδεκτός από σημαντικές για το πολιτικό και κοινωνικό τους κύρος ηγετικές ομάδες, συγκρούστηκε μαζί τους και η αντίθεση μεταξύ τους κορυφώθηκε τόσο ώστε ήταν σχεδόν αδύνατο να γεφυρωθεί. Κατά συνέπεια, δεν θα μπορούσε, υπό τη βασιλεία, να αποτελέσει ουσιαστικό παράγοντα που θα καθόριζε τις εξελίξεις. Θα είχε απομονωθεί στην Κέρκυρα. Η σημερινή, ωστόσο, εμμονή στη σημασία που ενέχει το τραγικό αυτό γεγονός, εντάσσεται στη λογική των χαμένων ευκαιριών που τόσο διευκολύνει όσους, από σκοπιμότητα, αφέλεια ή ρομαντισμό, αρνούνται να αναζητήσουν τα πραγματικά αίτια της ελληνικής κακοδαιμονίας.¹³ Ακόμη και η άποψη που τελευταία συχνά προβάλλουν νεορθόδοξοι κύκλοι, ότι δηλαδή ο έντονα θρησκευόμενος Καποδίστριας θα είχε αντιμετωπίσει διαφορετικά τις σχέσεις της ελλαδικής εκκλησίας με το Πατριαρχείο –αντίθετα από ό,τι οι καθολικοί Βαυαροί αντιβασιλείς και ο «προτεσταντίζων» Θ. Φαρμακίδης- δεν στηρίζεται σε ιστορικά τεκμήρια. Ο Κυβερνήτης είχε αντιληφθεί ότι δεν μπορούσε να συνεχιστεί η υπάρχουσα ανωμαλία: να υπόκειται η εκκλησία της απελευθερωμένης χώρας στον Πατριάρχη που ήταν εξαρτημένος από τον σουλτάνο. Προς τη λύση του αυτοκεφάλου εκινείτο κι αυτός, αλλά την επιδίωκε με τη μέγιστη δυνατή συναίνεση. Δεν ήταν, επομένως, θέματα πίστης αλλά λόγοι κρατικού συμφέροντος που οδηγούσαν στην αποδέσμευση αυτή.

Από πολύ νωρίς, επίσης, επιχειρήθηκε να αποδοθούν στους ξένους και τους «συνεργάτες» τους όλα τα αδιέξοδα της Επανάστασης και της νεοελληνικής κοινωνίας γενικότερα. Η άποψη αυτή, που κυριάρχησε σε μεγάλο τμήμα των συνθέσεων για το 1821, λειτούργησε ως ερμηνευτικό κλειδί και εμπόδισε περισσότερο εκλεπτυσμένες προσεγγίσεις. Ανάμειξη φυσικά των ξένων παραγόντων υπήρξε, αλλά ο ρόλος τους έχει υπέρμετρα διογκωθεί.

Τα παραδείγματα για την εμμονή σε πολλά παρόμοια στερεότυπα θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν. Δείχνουν τη δύναμη και αντοχή τους. Δείχνουν, επίσης, και το πόσο εύκολα υποκαθίσταται ο επιστημονικός λόγος από αμφίβολης εγκυρότητας κατασκευές του παρελθόντος. Δημιουργείται, έτσι, το εξής παράδοξο: οι ιστορικοί, πολλές φορές με επίπονη προσπάθεια, να έχουν διαμορφώσει μια εικόνα για το 1821, ή

13 Χριστίνα Κουλούρη – Χρήστος Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, Αθήνα, Πορεία, 1996, σ. 191.

για άλλη περίοδο της ιστορίας, η οποία θα μπορούσε να λειτουργήσει απελευθερωτικά για τις συνειδήσεις, σ' αυτή τη συνεχή διαλεκτική σχέση παρόντος-παρελθόντος, και όμως η άποψή τους να μη γίνεται δεκτή ούτε από τους κρατικούς φορείς, να μην περνά στα σχολικά εγχειρίδια και να περιθωριοποιείται.

β) Οι πηγές και τα βοηθήματα

Αν οι έως τώρα κατακτήσεις της ελληνικής ιστοριογραφίας θα αποτελέσουν σημαντικό παράγοντα για μια άλλη θέαση του 1821, το πλήθος και η ποικιλία των σχετικών μαρτυριών διευκολύνουν πολλαπλές προσεγγίσεις. Η Ελληνική Επανάσταση υπήρξε γεγονός με ευρύτερη απήχηση. Εκτός από τις μαρτυρίες των εμπλεκόμενων (απομνημονεύματα και κάθε τύπου αναμνήσεις), τον όγκο του σωζόμενου αρχειακού υλικού (δημοσιευμένου και ανέκδοτου), τα ποικίλα έντυπα και λοιπά τεκμήρια, διαθέτουμε και τις μαρτυρίες των ξένων που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο βρέθηκαν στις αγωνιζόμενες περιοχές, είτε ως μαχόμενοι φιλέλληνες είτε ως απλοί παρατηρητές ή αντιπρόσωποι, με ποικίλη ιδιότητα, ξένων χωρών. Σ' αυτά θα πρέπει να προστεθούν οι ανεκμετάλλετες ακόμη σχετικές με το 1821 τουρκικές πηγές, οι οποίες φαίνεται ότι σώζονται ακέραies. Θα ήταν άκρως ενδιαφέρον να γνωρίζουμε τι έγραψε στην Κυβέρνησή του ο Δράμαλης για την ήττα στα Δερβενάκια και ο Κιουταχής για την κατάληψη της Αθήνας, ή πώς περιέγραψαν οι Τούρκοι αξιωματούχοι την πολιορκία και άλωση του Μεσολογγίου ή την καταστροφή στο Ναβαρίνο. Στο ερευνητικό αυτό πεδίο δεν ήταν εύκολο να κινηθούν οι λίγοι άλλωστε Έλληνες τουρκολόγοι. Τα εμπόδια, στον εντοπισμό κυρίως των θεμάτων σε ένα αρχειακό υλικό που καλύπτει μια ολόκληρη αυτοκρατορία, δεν φαίνεται να είναι ανυπέρβλητα, αλλά χρειάζεται ενθάρρυνση και ενίσχυση για μια τέτοια προσπάθεια. Σημαντικό είναι και το γεγονός ότι και Τούρκοι ιστορικοί ενδιαφέρονται τελευταία να ασχοληθούν συστηματικότερα με το θέμα αυτό.

Χρειάζεται, επίσης, μια μεγαλύτερη εγκατάλειψη του ελληνοκεντρισμού στις έρευνές μας για να εντάξουμε στο φυσικό τους πλαίσιο τα όσα συμβαίνουν στις περιοχές που επαναστάτησαν. Δεν γνωρίζουμε δηλαδή επαρκώς τις αλλαγές που συντελούνται στην ευρύτερη Οθωμανική Αυτοκρατορία από τις ποικίλες διεισδύσεις της Δύσης στην Ανατολή. Κατά πόσον δηλαδή οι διεισδύσεις αυτές λειτουργούν αποδιαρθρωτικά στο σύστημα κυριαρχίας, αν το ίδιο υφίσταται μοιρολατρικά τις ποικίλες εξαρτήσεις ή με τις επιχειρούμενες μεταρρυθμίσεις επιτυγχάνει προσαρ-

μογές ή ρήξεις, αν και πώς επηρεάζονται από τις ανακατατάξεις αυτές οι διάφοροι κατακτημένοι πληθυσμοί. Η ευρύτερη αυτή οπτική θα επιτρέψει να παρακολουθήσουμε καλύτερα τους πληθυσμούς αυτούς είτε είναι ελληνικοί είτε όχι, και να διαπιστώσουμε την ευρύτητα των μεταξύ τους σχέσεων.

Το υπό έκδοση αρχείο του Αλή πασά και το εκδοθέν αρχείο του W. Meyer¹⁴, προξένου της Μεγάλης Βρετανίας στην ευρύτερη περιοχή Αλβανίας, Ηπείρου και Δυτικής Στερεάς, προσφέρουν νέο τεκμηριωτικό υλικό για να βασίσουμε τις υποθέσεις μας. Επίσης, όπως ήδη αναφέρθηκε, ιδιαίτερη βαρύτητα θα έχουν οι τουρκικές πηγές είτε αυτούσιες ή διαμεσολαβημένες από τον λόγο Τούρκων, Ελλήνων ή άλλων ιστορικών. Το ίδιο φυσικά ισχύει και για πηγές και βοήθημα από τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες.

γ) Θεώρηση του 1821 ως επανάστασης

Για μια νέα και συνολικότερη μελέτη του 1821 είναι βασικό να εκκινήσουμε από μια θεωρητική παραδοχή που θα προσδιορίσει σε μεγάλο βαθμό τις προσεγγίσεις μας. Αν εκλάβουμε το μείζον αυτό γεγονός μόνον ως απελευθερωτικό πόλεμο, όπως ήθελε μια ερμηνεία που ήταν διαδεδομένη τη δεκαετία του 1970 και η οποία τόνιζε τις συνέχειες ανάμεσα στην προεπαναστατική και μετεπαναστατική Ελλάδα, θα μας διαφύγει ό,τι καινοφανές παρουσίασε η επαναστατική δυναμική, για μικρό έστω διάστημα, έστω ακόμη και στο επίπεδο των προθέσεων. Οι ασυνέχειες φαντάζουν πράγματι ελάχιστες αν συγκρίνουμε π.χ. την Πελοπόννησο του 1820 μ' αυτήν του 1835: λίγοι ισχυροί παράγοντες έχουν την τοπική εξουσία και μέσω των πελατειακών σχέσεων καθοδηγούν τους χωρικούς, οι φόροι ενοικιάζονται στον πλειοδότη και εισπράττονται με τον ίδιο επαχθή τρόπο, το εισόδημα των αγροτών μόλις επαρκεί για την επιβίωσή τους κ.λπ. κ.λπ. Ωστόσο, όχι ολίγα φαίνεται ότι έχουν αλλάξει. Κατ' αρχήν στις συνειδήσεις: η καθολική σχεδόν συμμετοχή στον αγώνα έχει μεταβάλει τους πρώην υπηκόους του σουλτάνου σε φορείς μιας συλλογικότητας, στη δημιουργία της οποίας ο καθένας διεκδικεί μικρό ή μεγαλύτερο ρόλο. Η επιμονή στη συνταγματική οργάνωση της πολιτείας είναι μια βαρύνουσα κληρονομιά της Επανάστασης που, όπως ήδη τονίστηκε, καθόρισε, σε

14 Ε. Πρεβελάκης – Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Η Ήπειρος, ο Αλή Πασάς και η Ελληνική Επανάσταση. Προξενικές εκθέσεις του William Meyer από την Πρέβεζα*, τ. Α': 1819-1821, τ. Β': 1822, Αθήνα, Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, 1996.

μεγάλο βαθμό, πολλές από τις εξελίξεις του 19ου αιώνα. Αλλά και στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο τα πράγματα δεν είναι τα ίδια. Η επαναστατική πράξη, με την ορμή της, αποδέσμευσε δυνάμεις που αν δεν ανέτρεψαν τις υπάρχουσες δομές, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την αμφισβήτησή τους.

8. Η Επανάσταση του 1821 στη νεοελληνική ιδεολογία

Το 1821 αποτέλεσε βασικό στοιχείο για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής ιδεολογίας. Επειδή μια συνολική, έστω σύντομη, εικόνα για αυτό δεν μπορεί να αφήσει έξω και τη διάσταση αυτή, παρουσιάζονται συνοπτικά οι βασικές φάσεις της ιδεολογικής ερμηνείας του:

Πρώτη περίοδος (1830-1912)

Εκτός από τη μαρτυρία συμμετασχόντων (απομνημονεύματα, ιστοριογραφικές απόπειρες των Ι. Φιλήμονα και Σπ. Τρικούπη, τεκμήρια κ.λπ.), η συνταγματική μορφή των πολιτευμάτων του 1821 προβάλλεται ως βασικό προηγούμενο για ανάλογες πολιτικές διεκδικήσεις. Από τα μέσα του 19ου αιώνα κυρίως εντάσσεται και το 1821 στη διαμορφούμενη νέα ιδεολογία που στηρίζεται στην αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνισμού και κλασικά αναπτύσσεται στο έργο του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Για τις ανάγκες της ιδεολογίας αυτής, παρασιωπώνται οι διαφορές και εντάσεις στη διάρκεια της Επανάστασης, η οποία τώρα παρουσιάζεται ενιαία ώστε να λειτουργήσει ως υπόδειγμα για την απελευθέρωση των αλύτρωτων Ελλήνων. Η σύμπτωση αυτή, ο ιδεολογικός συγκερασμός, προβάλλεται στον εορτασμό των 50 χρόνων από το 1821, και είναι φανερά στα σχολικά εγχειρίδια, τα μνημεία και τη σχετική βιβλιοπαγωγή του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα

Δεύτερη περίοδος (1912-1949)

Η εικόνα αυτή, αποδεκτή σχεδόν από όλους, ανατρέπεται με την εμφάνιση της σοσιαλιστικής σκέψης που θα επιχειρήσει τη δική της ερμηνεία του παρελθόντος σε μια προσπάθεια να αναιρέσει τις εδραιωμένες απόψεις της κυρίαρχης ιδεολογίας και να προσφέρει έτσι στην εργατική τάξη το ιστορικό υπόβαθρο για τις διεκδικήσεις της. Το 1821 υπήρξε προνομιακό πεδίο αυτού του εγχειρήματος (βλ. τα έργα των Γ. Σκληρού, Γ. Κορδάτου, Γ. Ζεύγου κ.ά.). Την κοινωνική αυτή ερμηνεία θα αντικρούσει η αστική ιστοριογραφία (Π. Πιπινέλης και διάφοροι καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών) προβάλλοντας τον εθνικό χαρακτήρα της Επανάστασης ή τον ηγετικό ρόλο της προσωπικότητας στο ιστορικό γίγνεσθαι. Το ίδιο πνεύμα

θα επικρατήσει και στον εορτασμό των 100 χρόνων από την Επανάσταση. Παράλληλα, με την ίδρυση των Γενικών Αρχείων του Κράτους και την ακούραστη δράση του πρώτου διευθυντή τους Γιάννη Βλαχογιάννη θα αναζητηθούν συστηματικότερα οι πηγές του 1821 και μερικές από αυτές θα αναδειχθούν με επιτυχία (Μακρυγιάννης, Κασμούλης, κ.ά.).

Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου θα οικειοποιηθεί για τις ιδεολογικές ανάγκες της το 1821 (ο Ι. Μεταξάς θα προβληθεί από την προπαγάνδα του καθεστώτος ως ο συνεχιστής του Ι. Καποδίστρια). Σε πολλά έντυπα της Εθνική Αντίστασης ο αγώνας κατά των κατακτητών και των συνεργατών τους θα εμφανιστεί ως το νέο Εικοσιένα.

Τρίτη περίοδος (1950-σήμερα)

Η ηττημένη στον εμφύλιο Αριστερά θα παραλληλίζει τους διωγμούς των οπαδών της με τους κατατρεγμούς των παλληκariών επί Βαυαροκρατίας («ανακάλυψη» του Μακρυγιάννη, καταδίκη του αγγλικού παράγοντα και του Μαυροκορδάτου). Στις ιδεολογικές αυτές ερμηνείες της Αριστεράς, όπου επανεκτιμάται θετικά και ο ρωσικός παράγοντας, ο Ν. Σβωρώνος και με το έργο του για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης θα δώσει το σωστό μέτρο μιας μαρξιστικής προσέγγισης. Η κυρίαρχη Δεξιά, με το Πανεπιστήμιο Αθηνών ως προπύργιο εθνοκφοσύνης, την εκκλησία, τα σχολικά εγχειρίδια και λοιπούς κρατικούς φορείς, θα επιβάλει τη δική της άποψη για το παρελθόν, και για το 1821 φυσικά, όπου η ρητορεία, ο ελληνοκεντρισμός, το εθνικό συμφέρον, ο εξοβελισμός του κοινωνικού θα εμποδίσουν ουσιαστικές ερμηνείες. Η τάση αυτή θα φθάσει σε παροξυσμό με τον τρόπο που οι απριλιανοί δικτάτορες θα εορτάσουν τα 150 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση

Οι αλλαγές που δρομολογήθηκαν μετά την πτώση της χούντας θα επιτρέψουν νέους προσανατολισμούς στην έρευνα. Το 1821 ως ιστοριογραφικό αντικείμενο δεν ωφελήθηκε από το άνοιγμα αυτό όσο του έπρεπε, κυρίως διότι, λόγω του τρόπου με τον οποίο είχε ερμηνευθεί ως τότε από τους επίσημους φορείς (έμφαση στη στρατιωτική, διπλωματική και πολιτική ιστορία, καθώς και προνομιακό θέμα για εθνικιστικό λόγο), θεωρήθηκε ότι δεν ενέπιπε στους στόχους μιας ανανεωμένης ιστοριογραφίας που ήθελε να μελετήσει κυρίως τα οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 Επιλογή Βιβλιογραφίας

- ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σπύρος, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη΄ και ιθ΄αι. (υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Αθήνα, Ερμής, 1982/1988.
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σπύρος, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα, Ερμής, 1988.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Απόστολος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την ελλην. Επανάστασιν του 1821: ιστορική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1939.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Απόστολος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821*, Θεσσαλονίκη 1941.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Απόστολος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821: οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη 1948.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 1-8, Θεσσαλονίκη 1961-1988.
- ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ Λεάνδρος, *Ρήγας Βελεστινλής, 1757-1798*, Αθήνα, ΣΔΩΒ, 1963.
- Δημαρας Κ.Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1977.
- Δημαρας Κ.Θ., *Νεοελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982.
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ Νικηφόρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828, μετάφραση Κώστας Κουρεμένος*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2000.
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ Νικηφόρος (επιμ.), *Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821-1830), Continuity and Change*, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies 1976.
- ΔΡΟΥΛΙΑ Λουκία, *Πολιτικά φυλλάδια του Αδαμάντιου Κοραή*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1983.
- Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – περιοδικό ΜΝΗΜΩΝ (επιμ.), *Η Επανάσταση του 1821. Αφιέρωμα στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα 1994.
- Ηλιου Φίλιππος, *Κοινωνικοί αγώνες και διαφωτισμός: η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, μετάφραση: Ιωάννα Πετροπούλου, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1981/1986.
- Ηλιου Φίλιππος, *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου: οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Νικόλαος Πίγκολος*, Αθήνα, Πορεία, 1988.
- Ηλιου Φίλιππος, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1989.
- Ηλιου Φίλιππος, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα: βιβλία-φυλλάδια*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1997.
- ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Γιώργος, «Το επεισόδιο Καρατζά και ο κόσμος των Φαναριωτών στις αρχές του ΧΙΧου αιώνα», *Δοκίμες*, τ. 2 (Σεπτ. 1994), σ. 101-117.
- ΘΕΟΤΟΚΑΣ Νίκος, «Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια στο Εικοσιένα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 17 (Δεκ. 1992), σ. 345-369.

- HERING GUNNAR, «Σχετικά με το πρόβλημα των επαναστατικών εξεγέρσεων στις αρχές του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 24/25 (Ιούνιος, Δεκέμβριος 1996), 106-120.
- ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ Γιώργος, *Επανάσταση και κοινωνική δυναμική -1821-*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1996.
- ΚΑΤΗΦΟΡΗ Δέσποινα, *Η δίωξις της πειρατείας και το Θαλάσσιον Δικαστήριο κατά την πρώτην Καποδιστριακήν περίοδον, 1828-1829*, Αθήνα 1973.
- ΚΑΤΗΦΟΡΗ Δέσποινα, «Καταδρομή και πειρατεία κατά την Επανάσταση του 1821: φαινόμενα οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών», *Παρουσία.*, τ. 5 (1987), σ. 239-254.
- ΚΑΤΗΦΟΡΗ-ΘΕΜΕΛΗ Δέσποινα, *Το Γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα στην περίοδο του Καποδίστρια (1828-1821)*, Αθήνα 1985.
- Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών (εκδ.), *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*. Επιστημονικό Συμπόσιο, Αθήνα, Σύγχρονη Σκέψη, 1981.
- Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ – Τομέας Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945-1995*, Αθήνα 1998.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Πασχάλης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Διάττων, 1990.
- ΚΟΚΚΩΝΑΣ Γιάννης, *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης (1784-1872). Μελέτη της συμμετοχής ενός ελάσσονος σε γεγονότα μείζονος σημασίας*, Αθήνα, ΕΜΝΕ/Μνήμων, 2003.
- ΚΟΡΔΑΤΟΣ Ι.Κ., *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1924/1977.
- ΚΟΤΑΡΙΔΗΣ Νίκος, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1994.
- ΚΟΥΛΟΥΡΗ Χριστίνα – ΛΟΥΚΟΣ Χρήστος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, Αθήνα, Πορεία, 1996.
- ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Βασίλης, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα και οι επιπτώσεις της στην Επανάσταση του 1821», *Μνήμων* 6 (1976-1977) 16-33.
- ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Βασίλης, *Ελληνική Ναυτιλία, 1776-1835*, Αθήνα 1885-1986.
- ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Βασίλης, «Η δολοφονία του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια», *Ο Ερασιστής*, τ. 14 (1977), σ. 217-281.
- ΛΑΠΠΑΣ Κώστας, «Πατριαρχική σύνοδος "Περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων" τον Μάρτιο του 1821», *Μνήμων*, τ. 11 (1987), σ. 123-153.
- ΛΟΥΚΟΣ Χρήστος, «Η ενσωμάτωση μιας παραδοσιακής αρχοντικής οικογένειας στο νέο ελληνικό κράτος: η περίπτωση των Μαυρομιχαλαίων», *Τα Ιστορικά*, τχ. 2 (Δεκ. 1984), σ. 283-296.

- Λογκος Χρήστος, *Η Αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Βασίλης, «Η εμφάνιση της σύγχρονης πολιτικής σκέψης στη νεότερη Ελλάδα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 10 (Ιούν. 1989), σ. 3-12.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Βασίλης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου: 13-18ος αιώνας*, Αθήνα, 1985/1987.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Βασίλης, «Η έναρξη του αγώνα της ανεξαρτησίας στην Πελοπόννησο. Μια ημερολογιακή προσέγγιση», *Πρακτικά του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000), τόμος Γ΄, Αθήνα 2001-2002, σ. 449-461.
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Λύσανδρος, *Κοινωνική ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 19ου αιώνα. Συμβολή στην ιστορία της διαμόρφωσης του ελληνικού εθνικού κράτους*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1991.
- ΡΕΤΡΟΥΛΟΣ John, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, μετάφραση από τα αγγλικά, τ. Α΄-Β΄, β΄ έκδοση, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1997.
- ΠΟΛΙΤΗΣ Αλέξης, «Για τη γένεση της εθνικής συνείδησης. Άλλη μια φορά Κοραΐς και Βολταίρος», *Ο Πολίτης*, τχ. 60 (Ιαν. 1999), σ. 47-50.
- ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ Ελευθέριος, «Η Επανάσταση του 1821 και η βρετανική πολιτική», *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών* (εκδ.), *Αφιέρωμα εις τα 150 χρόνια από της Επανάστασης του 1821*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 205-218.
- ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ Εμμ., *Συνοπτική ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης 1821*, Αθήνα 1971.
- ΡΟΤΖΚΟΣ Νίκος Β., *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997.
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ Νίκος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1996.
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ Νίκος, «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη νεοελληνική κοινωνία», *Επιθεώρηση Τέχνης* (Μάρτιος 1955), σ. 208-212.
- ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ Βασίλης, *Τα ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου*, Αθήνα 1968.
- ΤΟΝΤΟΡΦ Νικολάι, *Η βαλκανική διάσταση της Επανάστασης του 1821* (Η περίπτωση των Βουλγάρων), Αθήνα, Gutenberg, 1982.
- ΦΡΑΓΚΟΣ Γ., «Φιλική Εταιρεία», *Εκδοτική Αθηνών* (εκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1975, σ. 424-432.

2 Η Επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας*

Γιάννης Κουμπουρλής

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ του φιλελληνικού κινήματος στην Ευρώπη και την Αμερική μετά το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821 συνοδεύτηκε από την παραγωγή μιας ολόκληρης γραμματείας που εμπνεύστηκε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο από τον Αγώνα των Ελλήνων. Ως ένα βαθμό, αυτή η –δυτικοευρωπαϊκή, κατά βάση– γραμματεία μπορεί να θεωρηθεί συνέχεια της προεπαναστατικής περιηγητικής φιλολογίας για την Οθωμανική Ανατολή, χάρη στην οποία ο τρόπος ζωής και οι ιδιαιτερότητες της κοινωνικής οργάνωσης των πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ελληνόφωνων και μη, είχαν καταστεί ζητήματα σχετικά οικεία στο λόγιο ευρωπαϊκό κοινό. Το κοινό αυτό δεν περίμενε λοιπόν το 1821 για να ανακαλύψει τους προεστούς, τις κοινότητες, τους κλέφτες ή τα πατριαρχικά προνόμια, όπως δεν περίμενε το 1821 για να γνωρίσει τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνολικά. Ό,τι πραγματικά θα συνειδητοποιούσε με το ξέσπασμα του ελληνικού Αγώνα για την Ανεξαρτησία ήταν αφενός ότι η αυτοκρατορία των Οθωμανών διερχόταν μια πολύ έντονη

* Πρώτη δημοσίευση: *Η Ελληνική επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμέλεια Π. Πιζάνιας, εκδ. Κέδρος και Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2009, σ. 351-374.

Τα στοιχεία τα οποία παρουσιάζονται εδώ έχουν αντληθεί από τη μονογραφία που ετοιμάζω με θέμα τις, δυτικοευρωπαϊκές κυρίως, επιδράσεις που δέχτηκε ο ελληνικός ιστορισμός του 19ου αιώνα στην κατεύθυνση της διαμόρφωσης της θεωρίας του περί ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους. Η σχετική έρευνα έχει εκπονηθεί στο πλαίσιο του Προγράμματος «Ελληνική Ιστοριογραφία, 15ος-20ός αιώνας» του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, στο διάστημα 2004-2007. Στην τελική εκδοχή αυτού του σημειώματος, έχω λάβει υπόψη μου πολλές από τις συμβουλές του Διευθυντή του Προγράμματος, Τριαντάφυλλου Ε. Σκλαβενίτη, τον οποίο και ευχαριστώ.

κρίση, την οποία δεν έδειχνε πως θα μπορούσε να ξεπεράσει ακόμη και με την αρωγή ορισμένων εκ των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης, και αφετέρου ότι ένα ετερόκλητο σύνολο πληθυσμών που αυταποκαλούνταν «ελληνικοί» –είναι χαρακτηριστικό ότι πολλοί Ευρωπαίοι λόγιοι μιλούσαν όχι για λαό, αλλά για «λαούς της Ελλάδας»– ήταν σε θέση να διεκδικήσει πολιτική-εθνική ενότητα.

Η εμπνευσμένη από την Ελληνική Επανάσταση γραμματεία περιλαμβάνει μια πολύ πλούσια γκάμα κειμένων: από δοκίμια για την τέχνη των αρχαίων Ελλήνων μέχρι πολιτικές μπροσούρες για το '21. Ο κατάλογος των σχετικών έργων τα οποία είδαν το φως της δημοσιότητας στο διάστημα 1821-1833 είναι ογκώδης και χαρακτηριστικός.¹ Το προσωπικό στοιχείο όσων ενεπλάκησαν στο φιλελληνικό κίνημα κυριαρχεί σε μεγάλο βαθμό: απομνημονεύματα, απολογίες, αλλά και κριτικές επισκοπήσεις δημοσιευμάτων, που αποδεικνύουν πόσο ευρύ ήταν το φάσμα των σχετικών ιδεολογικών τοποθετήσεων. Μια πολύ σημαντική επιμέρους κατηγορία αποτελούν τα καθαρώς ιστοριογραφικά έργα –έργα στα οποία μπορούν να αναζητηθούν, μεταξύ άλλων, και οι καταβολές των ερμηνευτικών σχημάτων της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας. Θα προσπαθήσω να επισκοπήσω, κατ' ανάγκην εξαιρετικά αποσπασματικά, αυτή την κατηγορία κειμένων, αναζητώντας την προέλευση ορισμένων ιδεών που αποδείχτηκαν καθοριστικές για τη διαμόρφωση του ιστοριογραφικού αφηγήματος περί της γένεσης του ελληνικού εθνικού κράτους, όπως αυτό έμελλε να επιβληθεί από την ιστορική σχολή των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Οδηγός μου θα είναι κατά βάση ο λόγος αυτών των δύο περιφειλών τους σε προγενέστερους συγγραφείς.²

1 Βλ. Loukia Droulia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la Guerre de l'indépendance grecque, 1821-1833. Répertoire bibliographique*, Αθήνα: CRN/FNRS, 1974.

2 Αμφότεροι οι εκπρόσωποι του ελληνικού ιστορισμού παραδέχονταν τις οφειλές τους σε συγκεκριμένους Έλληνες και ξένους λογίους και είχαν κατά κάποιον τρόπο συστήσει γενεαλογίες της συγγραφής μιας τρισχιλιετούς «ιστορίας του ελληνικού έθνους». Αυτές οι γενεαλογίες δεν είναι βέβαια δυνατόν να παρουσιαστούν εδώ, οπότε θα περιοριστώ στην επισήμανση ορισμένων ενδεικτικών στοιχείων: Η γενεαλογία του Ζαμπέλιου εμπεριέχεται στην Εισαγωγή των *Δημοτικών Ασμάτων* του 1852, ενώ εκείνη του Παπαρρηγόπουλου, η οποία ανανεωνόταν σε τακτά χρονικά διαστήματα, απαντάται σε μια σειρά προγραμματικών, θα τα χαρακτήριζα, κειμένων του, με πρώτο, και από μια άποψη σημαντικότερο, την «Εισαγωγή εις την ιστορίαν της αναγεννήσεως του ελληνικού έθνους». Το συγκεκριμένο κείμενο είναι ευρύτερα γνωστό ως το «Μάθημα του 1846», αφού βασίστηκε στις παραδόσεις του ιστοριογράφου στο Γυμνάσιο των Αθηνών κατά τη διάρκεια εκείνης της χρονιάς, και δημοσιεύτηκε αρχικά στα γαλλικά, στο γαλλόγλωσσο αθηναϊκό περιοδικό *Le moniteur grec*,

Ευθύς εξαρχής θα εντοπίσω ένα σημαντικό σημείο τομής· πρόκειται για τη δημοσίευση στα 1828 της γαλλόγλωσσας *Νεότερης ιστορίας της Ελλάδας* του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού³ (1778-1850). Το έργο αυτό αποτελεί μια σημαντική τομή διότι τοποθετεί την ερμηνεία του '21 πάνω σε μια νέα βάση, αντιμετωπίζοντας την Επανάσταση και την ίδρυση του ελληνικού εθνικού κράτους ως το προϊόν-αποκορύφωμα μιας ιστορικής νομοτέλειας. Για τον Νερουλό, το 1821 δεν ήταν απλώς το ιστορικό αποτέλεσμα της συνέργιας μιας σειράς ανεξάρτητων παραγόντων, δεν κριοφορήθηκε απλώς από τη μέρα της πτώσης της βυζαντινής αυτοκρατορίας εξαιτίας του αγεφύρωτου χάσματος που χώριζε κατακτητές και κατακτημένους, όπως στον ένα ή τον άλλο βαθμό έμοιαζαν να συμπεραίνουν οι Ευρωπαίοι ιστοριογράφοι που είχαν μέχρι τότε ασχοληθεί με αυτό. Το ξέσπασμα της Επανάστασης και η απελευθέρωση των Ελλήνων ήταν, κατά τον ίδιο, γεγονότα ουσιαστικά προδιαγεγραμμένα από τη στιγμή που ο τελευταίος βυζαντινός αυτοκράτορας αποφάσισε να πέσει μαχόμενος στα τείχη της Κωνσταντινούπολης· και η συνέργια των παραγόντων αλλά και των πράξεων των διαφόρων «μεγάλων ανδρών» που συνετέλεσαν προς αυτή την κατεύθυνση δεν είναι τίποτε άλλο παρά αποκαλυπτική της «πονηρίας» (όχι της Ιστορίας, αλλά) της Θείας Πρόνοιας.

Μέχρι τη δημοσίευση της *Ιστορίας* του Νερουλού, η οποία θα ασκούσε σημαντική επίδραση όχι μονάχα στους Έλληνες αλλά και στους ξένους λογίους που ασχολούνταν με τη νεότερη Ελλάδα, η φιλελληνική ιστοριογραφία για το 1821 κυριαρχείτο από την προσπάθεια αιτιολόγησης αλλά και ιδεολογικής νομιμοποίησής του Αγώνα τους, όπου ζητούμενο ήταν κυρίως το να καταδειχτεί:

και στη συνέχεια στα ελληνικά –με πολύ λίγες, αλλά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες, τροποποιήσεις– στην *Πανδώρα* το 1850. Οι γενεαλογίες των δύο λογίων δεν ταυτίζονται, δείγμα αυτό των διαφορετικών ιδεολογικών, μεθοδολογικών αλλά και ερμηνευτικών προτεραιοτήτων του καθενός τους, αλλά συνεξεταζόμενες μάς δίνουν μια αρκετά κατατοπιστική εικόνα της ελληνικής και της ξένης ιστοριογραφίας για την ιστορία της Ελλάδας πριν από την καθοριστική παρέμβαση του ελληνικού ιστορισμού στα μέσα του 19ου αιώνα. Βλ. σχετικά, Constantin Paparrigopoulos, «Histoire de la régénération du peuple grec. Introduction», *Le Moniteur grec*, τόμ. III, τχ. 70 (20/10/1846), σ. 1-4, και, τχ. 71 (30/10/1846), σ. 1-3· Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, «Εισαγωγή εις την ιστορίαν της αναγεννήσεως του ελληνικού έθνους», *Πανδώρα*, τόμ. Α' (1850-1851), σ. 199-203 και 230-233· Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος. Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού*, Κέρκυρα 1852, φωτ. ανατ. Αθήνα: Δ. Ν. Καραβίας, 1986, ιδίως σ. 26-29.

3 Jacovaky Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'empire d'Orient*, Γενεύη: Abraham Cherbuliez, 1828.

1) Το ποιόν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σχεδόν μονότονα επαναλαμβάνεται η άποψη –διότι σπανίως έχουμε διαφορετικές θεωρήσεις περί Οθωμανών στο πλαίσιο του φιλελληνικού κινήματος– ότι το οθωμανικό κράτος υπήρξε ευθύς εξαρχής μια αυτοκρατορία καθαρά κατακτητική, εχθρός του χριστιανισμού, εχθρός της ελευθερίας, της παιδείας και των φώτων, εχθρός της προόδου –συχνά, βέβαια, όλα αυτά θεωρούνται ταυτόσημα–, η οποία άρχισε να εκφυλίζεται όταν έπαψε να κατακτά (διότι «οι Τούρκοι ξέρουν μόνο να πολεμούν, όχι να εργάζονται»), μια αυτοκρατορία στην οποία βασιλεύει η διαφθορά και δεν υφίσταται κανένας σεβασμός για τα ανθρώπινα δικαιώματα.⁴

2) Η θέση των χριστιανών Ελλήνων ως κατακτημένου λαού και το δικαίωμά τους στην Επανάσταση. Οι περιγραφές της θέσης των Ελλήνων βρίθουν παραδειγμάτων για την οθωμανική βιαιότητα και διαφθορά. Η νομιμοποίηση του επαναστατικού γεγονότος γίνεται ωστόσο με τη χρήση δύο ουσιαστικά αντιφατικών επιχειρημάτων: α) οι Έλληνες επαναστάτησαν διότι υπέφεραν τα πάνδεινα υπό το ζυγό μιας αιμοσταγούς και καθ' όλα οπισθοδρομικής αυτοκρατορίας που δεν τούς άφηνε να προοδεύσουν β) οι Έλληνες επαναστάτησαν ως συνέπεια του γεγονότος ότι ποτέ

4 Βλ. ενδεικτικά: «Η τουρκική αυτοκρατορία αναβάσα διά μιας εις το έπακρον της δυνάμεως ώφειλεν ή να μεταρρυθμίση την διοικητικήν αυτής θεωρίαν, ή να διαλυθή ούτω ταχέως ως πύησε (το 1700) άνευ οργανικών νόμων, άνευ κοινωνικού συναλλάγματος [= συμβολαίου], άνευ ουδεμιάς των θεσμοθεσιών, αίτινες στερεούσι την διάρκειαν των επικρατειών· η αυτοκρατορία αύτη υπεστηρίχθη υπό του πολέμου, τα δε της κυβερνήσεως ελαττώματα υπήρξαν ως μετημφιασμένα διά τριών αιώνων κατακτήσεως, εισβολών και αταξίας. Έως τότε εφάνη ο δεσπότης εσωτερικώς μεν βασιλεύων διά του τρόμου, εξωτερικώς δε γινόμενος φοβερός και σεβαστός διά του ξίφους [...]· αλλ' η κατάστασις αύτη των πραγμάτων δεν ήτο φυσική, και έδει αναμφιβόλως να μεταβληθή. [...]· Εν όσω η τύχη ευνοεί τα όπλα των Τούρκων, ούτοι δεν ηδυνήθησαν ν' ανακαλύψωσι τα ασύμφορα τοιούτου συστήματος [...]· άμα έπαυσαν νικώντες, ή πναγκάσθησαν εις την απραξίαν είδον εκλείποντα ανεισιτηρητί τον τρομερόν, εφ' ου εθεμελιούτο η υπεροχή αυτών. [...]· Παν άλλο έθνος παρά το των Οθωμανών ηδύνατο ταχέως να συμμορφωθή με την ανάγκην· αλλ' εν τη Τουρκία τα πάντα εισίν αμετακίνητα, πας δε εν αυτή νεωτερισμός δοκιμάζει ανυπέβλητα εμπόδια. Ο Μουσουλμάνος, πιστός της συνθηείας οπαδός είνε αρκούντως μωρός, ώστε να προτιμά παλαιάν επιβλαβή κατάχρησιν, παρά μεταβολήν δυναμένην να βελτιώση την κατάστασιν αυτού. [...]· Οι Οθωμανοί [...]· δεν δύνανται να εννοήσωσιν ότι κατά την περίοδον των αιώνων τα έθνη, άτινα αποποιούνται να μετάσχωσι των προόδων του ανθρώπινου πνεύματος, οπισθοδρομούσιν. Οι Τούρκοι, ίνα μη εκπέσωσιν ήσαν καταδικασμένοι πάντοτε να μάχωνται και πάντοτε ν' αυξάνωσιν. Η κυβέρνησις αυτών διά της βίας συσπείθεισα, δι' αυτής μόνης ηδύνατο να υποστηρίζεται». Κ. Λ. Ρεφρενέλ (sic), *Ιστορία των νεωτέρων Ελλήνων από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως υπό Μωάμεθ του Β' μέχρι του 1825*, μτφρ. από τα γαλλικά Κ. Κοκίδης, Αθήνα: Φ. Καραμπίνης και Κ. Βάφας, 1861, σ. 137-139 και 141-142 (για την πρωτότυπη έκδοση του κειμένου, βλ. εδώ υποσ. 11)

δεν αποδέχτηκαν την κατάκτηση, και με δεδομένο ότι ορισμένοι εξ αυτών κατάφεραν από την πρώτη στιγμή να αποφύγουν να υποστούν την καταπίεση των Οθωμανών (λόγος περί ανυπότακτων Ελλήνων), ενώ άλλοι μπόρεσαν σιγά-σιγά να ανατρέψουν τα δεδομένα της θέσης τους και να προοδεύουν οικονομικά και πνευματικά. Επιπλέον, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο να τεκμηριωθεί η άποψη ότι οι Έλληνες δεν επαναστάτησαν με ξένη υποκίνηση, αλλά είχαν τους δικούς τους λόγους καθώς και την προδιάθεση να το κάνουν (το είχαν άλλωστε επιχειρήσει και στο παρελθόν), και ότι δεν επεδίωξαν μια κοινωνική ανατροπή, αλλά την εθνική τους χειραφέτηση, την ανάκτηση της ελευθερίας που είχαν απολέσει οι πρόγονοί τους.⁵

3) Το γεγονός ότι οι Έλληνες όχι απλώς κατάγονται από τους αρχαίους συνονόματους τους αλλά επιπλέον –αν και παρηκμασμένοι σε μεγάλο βαθμό σε σχέση με αυτούς, αν και βουτηγμένοι στη διαφθορά που επικρατούσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία– διατηρούν και τα προτερήματα αλλά και τα ελαττώματά τους (που, από μια ορισμένη άποψη, ήταν πιο σημαντικό ως επικείμενο), όπως για παράδειγμα την τάση για πολιτική έριδα και διχόνοια, εκείνο δηλαδή που οι εκπρόσωποι του ελληνικού Διαφωτισμού αποκαλούσαν «το στασιώδες των Ελλήνων».⁶

5 Βλ. ενδεικτικά: «για να αποδείξουν ότι η κατάκτηση [...] δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, οι Έλληνες δείχνουν με υπερηφάνεια και αγαλλίαση την αντίσταση του Σουλίου, της Μάνης, του Ολύμπου, του Χάνδακα και άλλων περιοχών, τα ακαταδάμαστα τέκνα των οποίων δεν αναγνώρισαν ποτέ την κυριαρχία των απίστων από την εποχή της απρόκλητης εισβολής τους κατά τον 15ο αιώνα. Σε ό,τι αφορά τις κατηγορίες περί εκφυλισμού και διαφθοράς που τόσο απερίσκεπτα απευθύνονται εναντίον του ελληνικού λαού, αν και δεν είναι ίσως εδώ ο τόπος για να ανασκευαστούν, είναι παρ' όλα αυτά σημαντικό να παρατηρηθεί πως, όσο και εάν θρήνησαν για τις διαδοχικές συμφορές που άρχισαν για αυτούς με την κατάκτησή τους από τους Ρωμαίους, και συνεχίστηκαν με την κατάπτωση που επακολούθησε τη μεταφορά της πρωτεύουσας [της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας] στο Βυζάντιο –μια κατάπτωση την οποία δεν μπόρεσε να αμβλύνει η εισαγωγή του Χριστιανισμού–, μέχρι και την εποχή των τελευταίων μοιραίων γεγονότων που τους υποχρέωσαν σε μια ταπεινωτική και απελπιστική υποδούλωση, οι Έλληνες δεν έχασαν ποτέ από τα μάτια τους τα απαράγραπτα δικαιώματά τους και την αλλοτινή τους δόξα», Edward Blaquierie, *The Greek Revolution; its origin and progress: together with some remarks on the religion, national character, & c. in Greece*, Λονδίνο: G. & W. B. Whittaker, 1824, σ. 6-7 (οι μεταφράσεις στα ελληνικά είναι δικές μου, παρεκτός από τις περιπτώσεις όπου δηλώνεται άλλος μεταφραστής).

6 Για τους περισσότερους εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού, πρόκειται για το χειρότερο «πατρογονικό» ελάττωμα των Ελλήνων· βλ. ενδεικτικά: «εκείνοι οπού ημπορούσαν να είναι το πρώτο έθνος της Οικουμένης, το στασιώδες τούς εκατήντησε τώρα εις μια κατάστασι ελεεινή· τους εούστειλε εις έναν κύκλο πολλά στενόχωρο, και δεν τούς έμεινε σχεδόν τίποτες από τα πάτριά τους, μόνο το στασιώδες το οποίο είναι το πρώτο τους

Και στα τρία σημεία που μόλις ανέφερα, η ευρωπαϊκή γραμματεία της εποχής για την Επανάσταση του 1821 αποτελεί ουσιαστικά προέκταση εκείνης της προεπαναστατικής περιηγητικής φιλολογίας για την Οθωμανική Ανατολή που έχει καταγραφεί ως «φιλελληνική». ⁷ διότι δεν πρέπει

χαρακτηριστικό παντού», Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική* (Βιέννη 1791), επιμ. Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα: Εστία 2000, σ. 108.

- 7 Σε ένα μεγάλο βαθμό, και ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά το ζήτημα της πολιτικής ανεξαρτησίας των νεότερων Ελλήνων, η φιλελληνική ιστοριογραφία της εποχής αναπαράγει πολλές από τις θέσεις που είχε διατυπώσει ο Γάλλος λόγιος, και μετέπειτα πρέσβης της χώρας του στην Κωνσταντινούπολη, Σουαζέλ-Γκουφριέ (1752-1817) στο πλαίσιο (της αρχικής εκδοχής) του πρώτου τόμου του *Voyage pittoresque de la Grèce* (Παρίσι 1782), και ιδίως στο προλογικό σημείωμά του που φέρει τον τίτλο «Discours préliminaire (Προκαταρκτικός λόγος)». Αξίζει να σημειωθεί ότι οι φιλέλληνες λόγιοι της περιόδου 1821-1828 παραπέμπουν ανελλιπώς στον συγκεκριμένο συγγραφέα, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο με τους δύο άλλους μνητές της αυτοκρατορίας της Ρωσίας Αικατερίνης Β' οι οποίοι, στη συγκυρία των Ορλωφικών, είχαν εκφράσει θέσεις περί απελευθέρωσης των Ελλήνων από τον οθωμανικό ζυγό με τη συνδρομή των Ρώσων, δηλαδή τον Βολταίρο και τον Ευγένιο Βούλγαρη. Ο λόγος είναι πιθανότατα ο εξής: Σε αντίθεση με αυτούς, ο Σουαζέλ-Γκουφριέ μιλούσε κατηγορηματικά για πλήρη ανεξαρτησία της «Ελλάδας», και όχι απλώς για απελευθέρωσή της από τις ρωσικές δυνάμεις, και απευχόταν το ενδεχόμενο να δει τους Έλληνες να συμπεριλαμβάνονται μεταξύ των υπηκόων της τσαρικής αυτοκρατορίας. Επιπλέον, ενέτασσε τις προτάσεις του σχετικά με την τύχη των Ελλήνων σε έναν ευρύτερο στοχασμό για τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων και το μέλλον της ευρωπαϊκής ηπείρου –στοχασμό ο οποίος θα διατηρούσε την επικαιρότητά του στις επόμενες δεκαετίες.

Ο πρώτος τόμος του περί ου ο λόγος έργου του Σουαζέλ-Γκουφριέ υφίσταται σε τρεις διαφορετικές εκδοχές: βλ σχετικά J.-Ch. Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, τόμ. Α', Παρίσι: G.-P. Maisonneuve & Larose, ⁵1965, σ. 1847-1848, ο οποίος προτιμά ωστόσο να κάνει λόγο για τρεις «εκτυπώσεις», και όχι «εκδοχές», αφού θεωρεί ότι η δεύτερη και η τρίτη δεν έχουν ουσιαστικές διαφορές, κάτι που δεν είναι απόλυτα ακριβές. Σε κάθε περίπτωση, η πρώτη εκδοχή, στο πλαίσιο της οποίας ο «Προκαταρκτικός λόγος» εκτείνεται στις σελίδες i-xvi, περιλαμβάνει τις σκέψεις του συγγραφέα για την υπόθεση της ανεξαρτησίας της Ελλάδας, τις μνητικές αναφορές του στην Αικατερίνη Β' αλλά και τις παραινέσεις του προς αυτήν να μην αντιμετωπίζει τους Έλληνες ως μελλοντικούς υπηκόους της, αλλά ως συμμάχους, προκειμένου να αυξηθούν οι πιθανότητες να στεφθούν από επιτυχία οι αγώνες της εναντίον της τυραννικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αντίθετα, από τη δεύτερη και την τρίτη εκδοχή –στις οποίες το προλογικό σημείωμα εκτείνεται στις σελίδες i-xii, και οι οποίες φέρουν την ίδια χρονολογία με την πρώτη, αλλά είναι μεταγενέστερες, ενώ η μία από αυτές περιλαμβάνεται και στην ευρέως χρησιμοποιούμενη επίσημη «δευτέρα έκδοση» του έργου (βλ. Comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire ottoman, en Grèce, dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les côtes de l'Asie Mineure*, 4 τόμοι, Παρίσι: J.-P. Aillaud, 1842)–, απουσιάζουν οι αιχμηρές αναφορές στην υπόθεση της ελληνικής ανεξαρτησίας καθώς και όλα όσα αφορούσαν στην Αικατερίνη Β', ενώ έχουν αμβλυνθεί, και ενίοτε απαλειφθεί, οι διατυπώσεις του κειμένου που ήταν αρνητικές για τους Οθωμανούς, τους οποίους ούτε λίγο ούτε πολύ ο συγγραφέας παρακινεί να «ελαφρύνουν

να ξεχνάμε βέβαια ότι η συγκεκριμένη φιλολογία περιλαμβάνει και ένα σημαντικότατο «φιλοτουρκικό» ή «μισελληνικό», όπως συνήθως αποκαλείται, κομμάτι.⁸ Σε κάθε περίπτωση πάντως, τα γεγονότα του Αγώνα θα ευνοούσαν τις αποθεωτικές αναπαραστάσεις των νεότερων Ελλήνων, μετατρέποντας τον όποιο προϋφιστάμενο «φιλελληνισμό» σε ένα εξαιρετικά πολυσυλλεκτικό, αλλά οργανωμένο και ισχυρό, διεθνές πολιτικό κίνημα.

4) Το νέο στοιχείο που καταγράφεται είναι βέβαια οι παράγοντες που συνετέλεσαν στην κήρυξη της Επανάστασης, ή καλύτερα οι παράγοντες που επέτρεψαν στους Έλληνες να βγουν από τον λήθαργο του κατακτημένου –λήθαργο στον οποίο είχαν αρχίσει να πέφτουν από την εποχή της κατάκτησής τους από τους Ρωμαίους, και ο οποίος εντάθηκε στα χρόνια της γενικής παρακμής του βυζαντινού μεσαίωνα, για να φτάσει στο αποκορύφωτο μετά το 1453– και να αποκτήσουν τις δυνάμεις και τις ετοιμότητες που ήταν απαραίτητες για την Επανάσταση. Τα στοιχεία που καταγράφονται προς αυτή την κατεύθυνση είναι εξαιρετικά πλούσια: από τις ιδιαίτερες πολιτικο-θρησκευτικές μορφές οργάνωσης των υπόδουλων Ελλήνων μέχρι την παραδοσιακή ικανότητά τους στα όπλα, και από τις εσωτερικές αιτίες της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέχρι τις επιπτώσεις που είχαν στην ευρύτερη περιοχή οι συνεχώς διαφοροποιούμενες επιδιώξεις των Μεγάλων Δυνάμεων, οι συγγραφείς της περιόδου μοιάζουν να σκιαγραφούν ένα πλήρες πανόραμα των παραγόντων που, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, επηρέασαν την εξέλιξη της ελληνικής υπόθεσης. Πολύ γρήγορα, ωστόσο, το δίπτυχο εμπόριο-παιδεία θα έλθει να κυριαρχήσει στις σχετικές αναλύσεις,⁹ ειδικά εντός του φιλελεύθερου

το ζυγό» των Ελλήνων προκειμένου να εκμεταλλευτούν τις ικανότητές τους ως υπηκόων! Σύμφωνα τους βιογράφους του, ο ίδιος ο Γάλλος λόγιος, από τη στιγμή που άρχισε να συζητείται το όνομά του για τη θέση του πρεσβευτή της χώρας του στην Κωνσταντινούπολη, φρόντισε για την αντικατάσταση της αρχικής εκδοχής, αποδίδοντάς την μάλιστα σε δήθεν δυσφημιστικές ενέργειες των πολιτικών του αντιπάλων, προκειμένου να προστατέψει τη διπλωματική του αξιοπιστία, αφού ήταν τουλάχιστον παράδοξο ο πρέσβης ενός κράτους που εμφανιζόταν τότε ως «σύμμαχος» της Υψηλής Πύλης, και μεριμνούσε για τον εκσυγχρονισμό του στρατού της, να υμνεί και να συμβουλεύει τον αυτοκρατορικό οίκο της Ρωσίας, της χειρότερης δηλαδή εχθρού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βλ. ενδεικτικά, M. de Feletz, «Notice sur M. le Comte de Choiseul-Gouffier», στο ίδιο, Δ', σ. 341-360, σ. 350-351· Léonce Pingaud, *Choiseul-Gouffier. La France en Orient sous Louis XVI*, Παρίσι: A. Picard, 1887, σ. 52-73 και 207-216.

8 Βλ. πρόχειρα, *Les mishellénismes: Actes du séminaire organisé à l'Ecole française d'Athènes (16-18 mars 1998)*, επιμ. Gilles Grivaud, Αθήνα: École française d'Athènes, 2001.

9 Βλ. ενδεικτικά: «υπό τις υφιστάμενες τότε συνθήκες, οι Έλληνες θεώρησαν σοφά ότι ο καλύτερος τρόπος για να προσεγγίσουν τον μεγάλο στόχο που εύχονταν να πετύχουν ήταν

στρατοπέδου, γεγονός που αποδεικνύει ότι και αυτά τα πράγματα ήταν ήδη γνωστά στους Ευρωπαίους λογίους (ή, για να το πούμε κάπως συμβολικά, ότι το *Υπόμνημα* του Κοραή¹⁰ είχε βρει αρκετούς αναγνώστες).

Πολύ γρήγορα λοιπόν, η φιλελληνική ιστοριογράφηση του Αγώνα θα φτάσει να συστήσει τους κοινούς της τόπους. Πολύ γρήγορα, τα περισσότερα πράγματα που μπορούσαν εκείνη την εποχή να ειπωθούν για την Επανάσταση θα έχουν ήδη ειπωθεί. Οι ερμηνείες, ολόενα και περισσότερο πολυπαραγοντικές, θα αναδείξουν τις διαφορετικές προσεγγίσεις (διότι, π.χ. για τον ρόλο του κλήρου ή των Φαναριωτών στην εξέγερση των Ελλήνων, οι απόψεις δεν ταυτίζονται). Επιπλέον, από το 1825, έχουμε δύο γαλλικά κείμενα, την *Ιστορία των νεωτέρων Ελλήνων* του Κλωντ Ντενί Ραφενέλ¹¹ (1799-1827) και το *Ιστορικό δοκίμιο περί της κατάστασης των Ελλήνων του Αμπέλ Φρανσουά Βιλλμαίν*¹² (1790-1867) τα οποία, αν και ξεκινούν από αρκετά διαφορετικές ερμηνευτικές αφετηρίες, συνιστούν σημαντικές συμβολές σε ό,τι οι εκπρόσωποι του ελληνικού ιστορισμού

να καλλιεργήσουν το εμπόριο και να αποκτήσουν γνώσεις. Τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης, που έθεσαν σε κίνηση το σύνολο της Ευρώπης, λειτούργησαν ως εκ τούτου πολύ ευνοϊκά για τον λαό της Ελλάδας, αναπτύσσοντας εξαιρετικά τις εμπορικές του σχέσεις και κάνοντάς τον να αποκτήσει συχνές επαφές με τα πιο πολιτισμένα έθνη της Δύσης. Οι ευνοϊκές συνέπειες αυτής της επικοινωνίας εκδηλώθηκαν σύντομα με ποικίλους τρόπους: ένα νέο πνεύμα έρευνας ξεπήδησε· η εκπαίδευση έκανε γρήγορες προόδους σε όλες τις τάξεις· πολυάριθμα σχολεία ιδρύθηκαν στην ενδοχώρα και το Αρχιεπίσκοπος [...]. Ο ενθουσιασμός που εκδήλωσαν όλες οι τάξεις [classes] του ελληνικού λαού για την υπόθεση της βελτίωσης της κατάστασής τους [...] υπήρξε δικαίως αιτία θαυμασμού για κάποιους περιηγητές, ενώ αποδεικνύει [παράλληλα] ότι αυτός ο λαός είναι άξιος της ελευθερίας για την οποία αυτή τη στιγμή αγωνίζεται», Edward Blaquiére, *The Greek Revolution*, ό.π., σ. 17.

10 Βλ. Adamantios Coray, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, lu à la Société des Observateurs de l'homme le 16 Nivôse, an XI (6 janvier 1803)*, Παρίσι 1803, φωτ. ανατ. στο, *Πολιτικά Φυλλάδια (1798 - 1831)* του Αδ. Κοραή, Αθήνα: ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1983.

11 Claude Denis Raffenel, *Histoire des Grecs modernes depuis la prise de Constantinople par Mahomet II jusqu'à ce jour*, Παρίσι: Raymond, 1825.

12 Abel François Villemain, *Lascares, ou les Grecs du quinzième siècle, suivi d'un essai historique sur l'état des Grecs, depuis la conquête musulmane jusqu'à nos jours*, Παρίσι: Ladavocat, 1825. Το δημοσίευμα αυτό περιλαμβάνει, εκτός από το *Ιστορικό δοκίμιο*, και μια «ιστορική νουβέλα», όπως τη χαρακτηρίζει ο ίδιος ο Βιλλμαίν, που φέρει τον τίτλο *Λάσκαρης* και που άσκησε εξίσου μεγάλη επίδραση στον Παπαρρηγόπουλο αλλά και σε άλλους Έλληνες λογίους. Κεντρικό θέμα της είναι η μοίρα των Βυζαντινών λογίων οι οποίοι κατέφυγαν στις ιταλικές πόλεις λίγο πριν αλλά και μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Το έργο ανήκει ξεκάθαρα στην κατηγορία της μυθιστορίας, αφού στην υπόθεσή του εμπλέκονται ιστορικά πρόσωπα που είτε είχαν πεθάνει είτε δεν βρίσκονταν εκείνη την εποχή στην ιταλική χερσόνησο.

θα αποκαλούσαν «αποκατάσταση της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους», συνδέοντας το Βυζάντιο τόσο με την αρχαία όσο και με τη νεότερη Ελλάδα:

Εντεύθεν [ενν. το 1453] αληθώς άρχεται η της νεωτέρας Ελλάδος Ιστορία. Η Βυζαντινή βασιλεία είνε η χωρίζουσα το ενεστός από του παρελθόντος διάστασις. Είνε η διάμεσος μεταξύ των αρχαίων χρόνων και της νέας εποχής των Ελλήνων. Από Μωάμεθ του Β΄ μέχρι των ημετέρων ημερών έχομεν σχεδόν τέσσαρας αιώνας να διέλθωμεν. Οποίον αίσχος και αθλιότης κατά την μακράν ταύτην δουλικήν περίοδον εις τους απογόνους των Ελλήνων. Σπεύσωμεν να διέλθωμεν αυτήν· [...] θέλομεν ιδεί πάλιν τας λαμπράς ημέρας της Σπάρτης και των Αθηνών και τας δάφνας του Μαραθώνος και της Σαλαμίνας αναθαλλούσας.¹³

Σε τι οφείλεται αυτή η αντίθεση ανάμεσα στις τελευταίες στιγμές της ελληνικής αυτοκρατορίας [ενν. τη βυζαντινή] και την παρούσα αναγέννηση ενός λαού που έμοιαζε να έχει εξαφανιστεί ολόκληρος μέσα στη δουλεία του; Ποια γεγονότα περιλαμβάνονται σε αυτή την ενδιάμεση εποχή κατά την οποία οι Έλληνες είχαν κτυπηθεί από πολιτικό θάνατο, η ιστορία τους δεν γραφόταν πια, η χώρα τους δεν ήταν πλέον παρά η ιδιοκτησία των κυρίων τους και το θέατρο ορισμένων πολέμων, στο πλαίσιο των οποίων οι ίδιοι εμφανίζονταν μονάχα ως ένα εξάρτημα της κατάκτησης; Ιδού το αντικείμενο των ερευνών μας· ιδού η καθ' όλα ιστορική μελέτη που οφείλει να εξηγήσει πώς οι θεολόγοι και οι γραμματικοί της ετοιμοθάνατης Κωνσταντινούπολης έχουν σήμερα για απογόνους τους βοσκούς-πολεμιστές της Πίνδου και τους ναύτες των Ψαρών.¹⁴

Στον Βιλλυαίν, ιδιαίτερα, η ελληνική εθνική ιστοριογραφία θα εντόπιζε μια έμμεση ανάδειξη της ιστορικής σημασίας του Βυζαντίου. Σύμφωνα με αυτόν τον σημαντικό Γάλλο φιλόλογο, λογοτέχνη και ιστορικό, η Ευρώπη είχε διαπράξει τον 15ο αιώνα ένα τεράστιο ιστορικό σφάλμα αφήνοντας να πέσει η Κωνσταντινούπολη στα χέρια των Οθωμανών –ένα λάθος που, στη συνέχεια, το πλήρωσε ακριβά.¹⁵ Ωστόσο, η πτώση της

13 Κ. Λ. Ραφενέλ, *Ιστορία των νεωτέρων Ελλήνων*, ό.π., σ. 29.

14 Abel François Villemain, «Essai sur l'état des Grecs depuis la conquête musulmane», στη συλλογή του, *Études d'histoire moderne*, Παρίσι: Didier, 1846, σ. 133-333, σ. 134 (η συλλογή αυτή –στην οποία οι τίτλοι των κειμένων εμφανίζονται ελαφρώς παραλλαγμένοι– περιλαμβάνει και τον *Λάσκαρη*).

15 «Το εγχείρημα του [15ου] αιώνα ήταν [ενν. έπρεπε να είναι] μια σταυροφορία. Έπρεπε να

Κωνσταντινούπολης και η καταστροφή της «ελληνικής αυτοκρατορίας», όπως αποκαλούσε το βυζαντινό κράτος, είχε και θετικά επακόλουθα για τον πολιτισμένο κόσμο, αφού στους Βυζαντινούς λογίους που κατέφυγαν στη Δύση οφείλεται σε ένα μεγάλο βαθμό η ευρωπαϊκή Αναγέννηση.¹⁶ Με δεδομένο ότι ο Βιλλμαίν θεωρούσε αυτονόητη τη συμβολή των αρχαίων Ελλήνων στην ανάπτυξη του ευρωπαϊκού πολιτισμού, βρισκόμαστε εδώ μπροστά σε μια πρώιμη άποψη περί πολλαπλής-διαχρονικής προσφοράς των Ελλήνων στη διαμόρφωση της νεότερης Ευρώπης.

Γεγονός παραμένει ωστόσο ότι η ιστοριογράφηση της νεότερης Ελλάδας φτάνει σε ένα αποκορύφωμα το 1828 όταν και δημοσιεύονται δύο πολύ σημαντικά κείμενα: η *Ιστορία* του Νερουλού, για την οποία έκανα ήδη λόγο, και η *Ιστορική σκιαγραφία της ελληνικής επανάστασης* του Αμε-

ανανεωθεί στις καρδιές των Τούρκων ο τρόμος του Φρειδερίκου Μπαρμπαρόσα και του Αγίου Λουδοβίκου. Έπρεπε ο σταυρός [...] να κάνει τους Βαρβάρους να υποχωρήσουν και να καλύψει τη χριστιανοσύνη με τη σκιά του. Η Βιέννη δεν θα είχε δει δύο φορές τους Τούρκους κάτω από τα τείχη της. Και ο αυστηρός επικριτής των σταυροφοριών Βολταίρος δεν θα είχε σημάνει, τρεις αιώνες αργότερα, το *διεγερτικό των βασιλέων* για να παρακινήσει την Ευρώπη να φυλαχτεί από τους Τούρκους που λυμάνιωνταν ακόμη την Πολωνία», Abel François Villemain, «Vue générale de l'Europe au XVe siècle» (Παρίσι 1823), *Études d'histoire moderne*, ό.π., σ. 3-26, σ. 7.

- 16 «Η μίμηση των κλασικών της αρχαιότητας έμελλε να παραγάγει στην Ιταλία, [που ήταν] το καταφύγιο της Ελλάδας, τον αθάνατο 16ο αιώνα της. Έχοντας τύχει υποδοχής στο παλάτι των Μεδίκων, η λογιοςσύνη καταγινόταν με το να δεξιωθεί τους θησαυρούς της Κωνσταντινούπολης [...]. Οι θεοί είχαν ήδη ξαναβρεθεί· αναμενόταν ακόμη η έμπνευση από την παρουσία τους. [...] Δεν αποτέλεσαν, όπως έχουν πει κάποιοι, τροχοπέδη για το νεότερο πνεύμα [génie moderne] τούτοι οι πρόσφυγες της Ελλάδας, [...] οι οποίοι, κατά τον 15ο αιώνα, ξεσπίκωσαν τις ψυχές με το πλέον σωτήριο από όλα τα αισθήματα, το θαυμασμό για τα πραγματικά υψηλό. Όταν [στους επόμενους αιώνες] η ταραχή από την έκκληση θα κοπάσει [...], το νεότερο πνεύμα [...] θα έλθει να συναντήσει την αρχαιότητα· και οι αιώνες του Περικλή, του [Οκταβιανού] Αυγούστου, του [Πάπα] Λέοντος του Ι΄ και του Μέγα Λουδοβίκου [του ΙΔ΄] θα αλληλοϋποστηρικθούν για την αιώνια δόξα του ανθρώπινου πνεύματος», στο ίδιο, σ. 25-26. Ο Βιλλμαίν ανασκευάζει εδώ την άποψη ότι η καλλιτεχνική παραγωγή του ιταλικού 15ου αιώνα, εξαιτίας και της επιρροής που άσκησαν οι Βυζαντινοί λογίοι που κατέφυγαν στην αυλή των Μεδίκων, στερείται κάθε πρωτοτυπίας και αποτελεί στείρα μίμηση της κλασικής αρχαιότητας, υποστηρίζοντας ότι η άνηψη των γραμμάτων και των τεχνών κατά το 16ο αιώνα δεν θα ήταν δυνατή χωρίς αυτό το ενδιάμεσο στάδιο της τάσης για επιστροφή στα κλασικά πρότυπα η οποία χαρακτηρίζει τον 15ο. Ο Βιλλμαίν δεν ήταν βέβαια ο πρώτος δυτικός λόγιος που επεσήμανε τη συμβολή των Βυζαντινών στην ευρωπαϊκή Αναγέννηση· πρόκειται για μια αντίληψη που δεν ήταν καθόλου ξένη στους λογίους του 18ου αιώνα, όπως για παράδειγμα στον Ζαν-Ζακ Ρουσσώ· βλ. πρόχειρα Jean Starobinski, *Ο Ρουσσώ απαντά στον Βολταίρο. Ο Λόγος περί Επιστημών και Τεχνών, Ετήσια Διάλεξη Κ. Θ. Δημαρά*, 2001, μτφρ. από τα γαλλικά Ρ. Πολυκανδριώτη, Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2002, σ. 19.

ρικανού Σάμουελ Χάου¹⁷ (1801-1876). Το καθένα έχει τη δική του σημασία. Η ανάλυση του Χάου –η λογική της οποίας έχει πολλά κοινά σημεία με εκείνη του κειμένου του Έντουαρντ Μπλάκιερ (1779-1832) που φέρει τον τίτλο *Η Ελληνική Επανάσταση*¹⁸ και αποτελεί ίσως το πιο χαρακτηριστικό δείγμα της μέχρι το 1828 ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας περί το '21–είναι η πλέον πολυπαραγοντική μέχρι τότε και, επιπλέον, παραμένει ίσως η πιο κοντινή στις σύγχρονες αναλύσεις, από την άποψη ότι ο Χάου κάνει λόγο όχι μονάχα για τα επιμέρους κίνητρα των διαφόρων κοινωνικών ομάδων που συμμετείχαν στον Αγώνα αλλά και για τα ασύνειδα αποτελέσματα που προήλθαν από την προσπάθεια ικανοποίησης επιμέρους συμφερόντων:

Εκτός απ' αυτούς με τις επαναστατικές ιδέες, που τους παρακινούσε η ευγενική φιλοδοξία να ελευθερώσουν τη χώρα τους, πρέπει να πούμε ότι και πολλοί άλλοι εργάζονταν, με όχι λιγότερο ζήλο, παρακινήμενοι από συμφέρον. Σ' αυτούς συγκαταλέγονταν διάφορες ομάδες, όπως: οι δυσαρεστημένοι, που δεν είχαν τίποτα να χάσουν, αλλά αντίθετα έβλεπαν μια ευκαιρία για να κερδίσουν. Οι άνεργοι, που έτρεφαν την ελπίδα ν' αλλάξει η τύχη τους με μια επανάσταση. [...] Ακόμα, πολλοί από τους μεγάλους πλούσιους και κοτζαμπάσηδες [...], που χρωστούσαν τεράστια ποσά στους Τούρκους, δεν έβλεπαν άλλον τρόπο να απαλλαγούν απ' τα χρέη [...]. Άλλοι πλούσιους πάλι είχαν την κρυφή ελπίδα ότι ανατρέποντας την εξουσία των Τούρκων θα 'παιρναν τις θέσεις τους. Αυτοί δεν επιθυμούσαν τίποτε άλλο, παρά να καταδυναστεύουν το λαό, όπως άλλωστε έκαναν και πριν. Ύστερα, πολλοί κληρικοί [...] ήθελαν την Επανάσταση, ελπίζοντας πως θ' αποκτούσαν μεγαλύτερη εξουσία. Επίσης, ενώ ο πληθυσμός των νησιών, που είχαν αναπτύξει το εμπόριο, ήταν έτοιμος να επαναστατήσει, γιατί το εμπόριο είχε σταματήσει και δεν υπήρχε ελπίδα να ξαναρχίσει, αντίθετα οι πλούσιοι σ' αυτά τα νησιά ήταν εναντίον της Επανάστασης, γιατί είχαν αποκτήσει τεράστια πλούτη και δεν έβλεπαν στον ξεσηκωμό παρά ζημία γι' αυτούς.¹⁹

Πιθανότατα, αυτός είναι και ο λόγος που ο Χάου, παρά την προσοχή που του επιφύλαξαν οι Ευρωπαίοι ιστορικοί, ουσιαστικά αγνοήθηκε από

17 Samuel Gridley Howe, *An historical sketch of the Greek revolution*, Νέα Υόρκη: White, Gallaher & White, 1828.

18 Βλ. Edward Blaquiere, *The Greek Revolution*, ό.π.

19 Σάμουελ Γκρίντλεϊ Χάου, *Ιστορική σκιαγραφία της ελληνικής επανάστασης*, μτφρ. από τα αγγλικά Ι. Χατζημανουήλ, επιμ. Ν. Κολόμβας, Αθήνα: Εκάτη 1997, σ. 57-58.

τους Έλληνες συναδέλφους τους οι οποίοι έτειναν βέβαια να ημιμοδοτήσουν το στοιχείο της εθνικής ενότητας κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Την ίδια τύχη θα είχε πάντως και ένα άλλο κείμενο της εποχής που επέμεινε στις κοινωνικές συγκρούσεις στο εσωτερικό της κατακτημένης κοινωνίας, η γαλλόγλωσση *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης του Αλέξανδρου Σούτσου* (1803-1868), η πρώτη ίσως προσπάθεια ερμηνείας του 1821 που έδινε ιδιαίτερη έμφαση στις «ταξικές» διαφορές μεταξύ των Ελλήνων:

Όταν τα νικηφόρα στρατεύματα των Οθωμανών κατέληξαν να εξαπλωθούν σε όλα τα σημεία της Ελλάδας, [...] ένας μεγάλος αριθμός μορφωμένων Ελλήνων είδαν τους εαυτούς τους να υποχρεώνονται να εκπατριστούν· αυτοί οι οποίοι δέχτηκαν να παραμείνουν στην καταπιεζόμενη πατρίδα τους χωρίστηκαν σε τρεις διακριτές τάξεις [classes]: Τα υπολείμματα των ευγενών της αυτοκρατορίας της Ανατολής, οι απόγονοι των πλουσίων υποτελών [vassaux] της Βενετίας, όλοι εκείνοι οι οποίοι, ζώντας στις αυλές, ήσαν εκπαιδευμένοι στην τέχνη της υποκρισίας και εθισμένοι στην υποταγή, παραδόθηκαν στους Οθωμανούς και, ως αποζημίωση, μαζί με τους τίτλους του κοτζαμπάση ή του προεστού που έλαβαν, επιφορτίστηκαν με το καθήκον του να συλλέγουν τους φόρους που επιβάλλονταν στους συμπολίτες τους. Οι ανεξάρτητοι άνθρωποι αποσύρθηκαν πάνω στα όρη και, εκεί, ως ένα είδος ζωντανής διακήρυξης των δικαιωμάτων ενός έθνους που είχε υποχρεωθεί στη μοίρα των σκλάβων, επιβίωσαν υπό το όνομα των Κλεφτών σε συνθήκες ελευθερίας και σε συνεχή πόλεμο ενάντια στους κατακτητές. Ο λαός, έχοντας λυγίσει κάτω από την αιματοβαμμένη ράβδο του δεσποτισμού, [...] κατέστη, υπό την ατιμωτική ονομασία του ραγιά, έρμαιο και βορά των σατραπών και των προεστών. [...] Η γαλλική επανάσταση, δίνοντας ένα γερό τράνταγμα στον κόσμο, αφύπνισε τους Έλληνες [...]. Η γαλλική επανάσταση, θέτοντας ολόκληρη την Ευρώπη σε κίνηση, ευνοεί το εμπορικό πνεύμα των Ελλήνων. [...] ο πληθυσμός αυξάνεται, η βιομηχανία διεισδύει στις πόλεις, το χρήμα ρέει άφθονο, και η ευπορία διαδέχεται τη δυστυχία. Έκτοτε, το ελληνικό έθνος προχωρά με μεγάλα βήματα προς την αναγέννησή του [...]. Έκτοτε, μια μεσαία τάξη [classe moyenne], αυτή των επιχειρηματιών [industriels], κάνει την εμφάνισή της στην Ελλάδα ανάμεσα στους καταπιεστές προεστούς και τα καταπιεζόμενα πλήθη· επικουρούμενη από τα οφέλη που της προσφέρουν οι πόλεμοι της [ευρωπαϊκής] ηπείρου, καταφέρνει σε μικρό χρονικό διάστημα

να δημιουργήσει ένα εμπορικό ναυτικό [...]· τριάντα χιλιάδες Έλληνες που έχουν καταστεί οι ακτοπλόοι της Μεσογείου [...] αποκτούν νέες ιδέες μέσα από τη συχνή επαφή τους με τους πολιτισμένους λαούς.²⁰

Από την άλλη μεριά, θεμελιώνοντας το γεγονός της γένεσης του ελληνικού κράτους πάνω σε μια ιστορική νομοτέλεια, η ερμηνεία του Ρίζου Νερουλού είναι εκείνη η οποία έμελλε να αποδειχτεί η πιο κοντινή στην προβληματική που θα ανέπτυσε αργότερα η εθνική ιστοριογραφική σχολή.²¹ Ο Νερουλός μιλά ως Έλληνας και ως αυτόπτης μάρτυρας και μέτοχος των (προ)επαναστατικών ιστορικών διαδικασιών, ο οποίος επιπλέον γνωρίζει εκ των έσω τον οθωμανικό μηχανισμό, έχοντας διατελέσει «πρωθυπουργός των Ελλήνων Οσποδάρων της Βλαχίας και της Μολδαβίας», όπως δηλώνει στο εξώφυλλο του βιβλίου του. Πάνω σε αυτή την τριπλή ιδιότητα είναι που βασίζει την πεποίθησή του ότι το έργο του είναι ανώτερο από εκείνο των Ευρωπαίων λογίων που ασχολήθηκαν με την ιστορία της νεότερης Ελλάδας (στους οποίους καταλογίζει ότι είχαν την τάση να μην αναγνωρίζουν πολιτική ύπαρξη σε ένα έθνος που ήταν υποδουλωμένο) αλλά και από εκείνο των Οθωμανών ιστοριογράφων (των οποίων το έργο γνωρίζει και τους οποίους θεωρεί εγκλωβισμένους σε μια αντίληψη περί αιώνιας τάξης του κόσμου και άρα ανίκανους να συλλάβουν τη σημασία μιας ιστορικής ανατροπής, και δη μιας επανάστασης).²²

Στην πραγματικότητα, ο Φαναριώτης πολιτικός δεν αναζητά τους παράγοντες που ευνόησαν την Επανάσταση του '21, αλλά τους παράγοντες που επέτρεψαν την «επιβίωση των Ελλήνων ως ξεχωριστού έθνους» στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ό,τι για τους άλλους είναι στοιχείο που συντέινε στο επαναστατικό γεγονός, για τον Νερουλό είναι επιμέρους διάσταση μιας ευρύτερης ιστορικής συνθήκης που αφορά στην ύπαρξη των Ελλήνων, αν όχι ως κράτους εν κράτει, τουλάχιστον ως διακριτής πολιτικοκοινωνικής οντότητας εντός του οθωμανικού οικοδομήματος και σε πείσμα της κατάκτησης.²³ Στο πλαίσιο της αντίληψής του,

20 Alexandre Soutzo, *Histoire de la révolution grecque*, Παρίσι: Didot, 1829, σ. 5-7 και 10-11.

21 Ανάλογα συμπεράσματα για το έργο του Ρίζου Νερουλού έχει εκφράσει και ο Socrate Petmézas, «L'organisation ecclésiastique sous les Ottomans», στο, Paolo Odorico κ.ά., *Conseils et mémoires de Synadinos, prêtre de Serres en Macédoine (XVIIe siècle)*, Παρίσι: Association Pierre Belon, 1996, σ. 487-569, σ. 489.

22 Βλ. Jacovaky Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, ό.π., σ. 2-8.

23 Η ανάλυσή του θυμίζει, από αυτή την άποψη τουλάχιστον, την προβληματική ενός άλλου Φαναριώτη, του Δημητράκη Καταρτζή, που κάτι λιγότερο από πέντε δεκαετίες νωρίτερα

Θεία Πρόνοια, Πατριαρχείο, κλήρος, Φαναριώτες, κοινότητες, κλεφταρματολοί, έμποροι, λόγιοι, όλοι και όλα εμφανίζονται να συνωμοτούν προς την κατεύθυνση της απελευθέρωσης των Ελλήνων:

Τα βασικά προνόμια του πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης [...] αποτέλεσαν {ωστόσο} ευθύς εξαρχής ένα στήριγμα και ένα κέντρο συσπείρωσης [centre de ralliement] για το ελληνικό έθνος που ήταν υποταγμένο στο ζυγό διαφορετικών αφεντών. Αυτό που ο Μωάμεθ ο Β΄ έπραξε απλώς και μόνο προς το συμφέρον της τουρκικής κυριαρχίας κατέστη η αιτία της [διατήρησης της] ύπαρξης του ελληνικού λαού και απέτρεψε τη διάλυσή του σε ετερογενή τμήματα. Πράγματι, η Ελλάδα θα διέτρεχε τον κίνδυνο να εκμηδενιστεί αν, μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, ο νικητής δεν την είχε διατηρήσει ακέραια εντός της θρησκείας της. Αλλά η Πρόνοια φρόντισε ώστε οι Έλληνες να βρουν τη σωτηρία τους μέσα στην πιο τρομερή για το χριστιανικό όνομα μάστιγα.²⁴

Τα μοναστήρια είχαν γίνει για τους υπόδουλους Έλληνες λαμπρά ενθύμια του μεγαλοπρεπούς παρελθόντος τους, άσυλα για την παιδεία, προπύργια ενάντια στον ισλαμισμό, μια πηγή σωτήριων δεισιδαμονιών που διατηρούσαν στις καρδιές την ελπίδα για ένα ευτυχισμένο μέλλον. Μεταξύ των θεσμών που χαρακτήριζαν [...] το ματαιόδοξο κομπασμό της ανατολικο-ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας [Bas-Empire], οι οποίοι όμως, αργότερα, κατέστησαν επωφελείς για το ελληνικό έθνος, οφείλουμε επίσης να συγκαταλέξουμε το λαϊκό ή κοσμικό κλήρο. [...] Αυτό το σώμα υπήρξε η βασική πηγή των οικογενειών που έγιναν γνωστές υπό τη γενική ονομασία Φαναριώτες [...]. Η ύπαρξη του λαϊκού κλήρου παρείχε στο ελληνικό έθνος σημαντικά πλεονεκτήματα αναφορικά με [...] την εκπαίδευση της νεολαίας. [...] Αυτός ο πυρήνας φωτισμένων ανθρώπων υπήρξε το μοναδικό σχολείο όπου εκπαιδεύονταν οι ανώτεροι κληρικοί και οι καθηγητές της φιλολογίας μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα. Τέλος, ένας από εκείνους τους θεσμούς που διέσωσαν το ελληνικό έθνος ήταν οι αρματολοί, ή αλλιώς χριστιανοί καπετάνιοι, από τους

υποστήριζε ότι οι «Ρωμποί Χριστιανοί», αν και υποτελείς στους Οθωμανούς, αποτελούν «έθνος», δηλαδή διακριτή «πολιτική κοινωνία» βλ. σχετικά Δημήτριος Καταρτζής, «Συμβουλή στους νέους πώς να ωφελιούνται και να μη βλάπτονται απτά βιβλία τα φράγκικα και τα τούρκικα, και ποια να 'ναι η καθ' αυτό τους σπουδή» (π. 1783), στη συλλογή κειμένων του, Δοκίμια, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα: Ερμής, 1974, σ. 42-73, σ. 44-45.

24 Jacovaky Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, ό.π., σ. 36-37.

οποίους προέκυψαν οι κλέφτες τους οποίους κατέστησε περίφημους η νεότερη ιστορία της Ελλάδας.²⁵

Στα τμήματα της Ελλάδας όπου δεν υπήρχαν Τούρκοι κάτοικοι, οι Έλληνες διέθεταν ένα είδος δημοτικής διοίκησης που συντίθετο από τους προεστούς τους (δημογέροντες) οι οποίοι διέθεταν μεγάλη επιρροή [...]· έτσι, αυτές οι περιοχές διατήρησαν το πνεύμα της ελευθερίας.²⁶

Το ελληνικό έθνος, χαρακτηριζόμενο από φυσική οξύνοια, τολμηρό και επιτήδειο, υπερηφάνισε όσο ήταν δυνατόν όλα τα εμπόδια του ανόητου δεσποτισμού των Τούρκων και συνέχιζε αδιάκοπα να διεξάγει εσωτερικό εμπόριο και να αναπτύσσει μια μικρή ακτοπολιία που συντηρούσε το εμπορικό του πνεύμα [...]. Αυτοί οι σπόροι εμπορίου και βιομηχανίας, που πάντοτε υπήρχαν μεταξύ των Ελλήνων, ήταν μια από τις δραστικές αιτίες της επιβίωσής τους.²⁷

Η αλήθεια είναι ότι και άλλοι λόγιοι είχαν επιμείνει στο ότι η κατάκτηση των Ελλήνων από τους Οθωμανούς ποτέ δεν «ολοκληρώθηκε» και είχαν βασίσει επί αυτού το δικαίωμα των Ελλήνων να ανακτήσουν την ανεξαρτησία τους· αλλά κανένας δεν είχε αναβιβάσει με τη συνέπεια του Νερουλού το ανυπότακτο των Ελλήνων σε νομοτέλεια της ίδρυσης εθνικού κράτους. Και ίσως κανένας δεν είχε μια τόσο προσεκτική στάση αναφορικά με το βυζαντινό παρελθόν των νεότερων Ελλήνων, παρά τις όποιες σχετικές αναστολές που ήταν βέβαια προϊόν της επίδρασης που

25 Στο ίδιο, σ. 44 και 46-47.

26 Στο ίδιο, σ. 73-74.

27 Στο ίδιο, σ. 77. Ο Νερουλός επικαλείται πάντως και μια σειρά άλλων παραγόντων που συνέτειναν στην εθνική επιβίωση των Ελλήνων: «Θα προσθέσουμε ακόμα ως αιτίες της επιβιώσεως του ελληνικού λαού: 1) Την απουσία του δικαϊώματος του πρωτότοκου υιού [στο σύνολο της πατρικής περιουσίας]· οι πατέρες δεν καταδικάζαν τα δευτερότοκα παιδιά τους να μένουν ανύπανδρα προκειμένου να κάνουν πιο πλούσιο τον πρωτότοκο γιο τους [...]· άλλωστε, τα αγαθά που μοιράζονταν διέτρεχαν λιγότερο τον κίνδυνο να αφανιστούν από τις δημεύσεις και από όλο αυτό το πλήθος των αυθαίρετων πράξεων στις οποίες οι Έλληνες όφειλαν αναγκαστικά να υποκύπτουν. 2) Το [δικαίωμα στο] γάμο των κληρικών· [έτσι, οι κληρικοί] δεν αποτελούσαν επ' ουδενί μια ξεχωριστή τάξη της κοινωνίας, αλλά, δοκιμάζοντας όλες τις οδύνες της, [...] ήξεραν πώς να λειτουργούν ως αληθνοί ποιμένες της [...]. 3) Τη συγκώνευση των διαφόρων μοναστικών ταγμάτων [...] κατά αυτό τον τρόπο, δεν βλέπουμε στην Ελλάδα κληρικούς οι οποίοι να είναι διαιρεμένοι λόγω των συμφερόντων τους [...] και, από την εποχή της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης, καμία θρησκευτική διαμάχη, καμία σέκτα, [...] δεν μείωσε την αφοσίωση του κλήρου στις ιεροτελεστίες της εκκλησίας της Ανατολής», στο ίδιο, σ. 79.

είχαν ασκήσει πάνω του οι ιδέες του Διαφωτισμού.²⁸ Ας δούμε ένα μικρό απόσπασμα όπου είναι φανερή αυτή η συνύπαρξη μιας κριτικής στάσης έναντι της βυζαντινής αυτοκρατορίας με μια αντίληψη για τη σημασία του βυζαντινού παρελθόντος του έθνους η οποία προαναγγέλλει εκείνη των εθνικών ιστορικών:

Οι αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης δεν διέθεταν παρά μονάχα τίτλους αντί για όπλα, φατριασμούς και σκευωρίες αντί για στρατεύματα, οργανωτές λιτανειών αντί για στρατηγούς, πολυάριθμα μοναστήρια αντί για φρούρια [...] δεν ήσαν παρά ανδρείκελα που νόμιζαν ότι κατήγαν νίκες και πραγματοποιούσαν κατακτήσεις κάθε φορά που εξαγόραζαν την ειρήνη θυσιάζοντας μια κάποια πόλη, ένα ύστατο απομεινάρι της αποθνήσκουσας αυτοκρατορίας τους. [...] Ένα μέσο σωτηρίας απέμενε στους Έλληνες: η διατήρηση των δικαιωμάτων τους. Ο αυτοκράτορας Παλαιολόγος, που ήταν ο θεματοφύλακας αυτών των δικαιωμάτων, δεν θέλησε, όσο έζησε, να τα εκχωρήσει στους σφετεριστές, απέρριψε κάθε είδους συνθηκολόγηση και έπεσε μαχόμενος στα ρήγματα των τειχών της πρωτεύουσάς του· ο τρόπος του θανάτου του κληροδότησε στους Έλληνες το αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα να εκδικηθούν για αυτόν. [...] Οι γιγάντιες προετοιμασίες του Μωάμεθ και η διάρκεια της πολιορκίας μαρτυρούν, σε πείσμα των ιστορικών, ότι, αν υπήρχε στην Κωνσταντινούπολη ένα μέρος των κατοίκων το οποίο, εν τω μέσω του κινδύνου, εκφωνούσε αναθέματα ενάντια στους Αζυμίτες [= Καθολικούς], υπήρξε επίσης ένας μεγάλος αριθμός κατοίκων οι οποίοι πολέμησαν με θάρρος και πέθαναν ως πολίτες [en citoyens].²⁹

Δύο χρόνια μετά, το 1830, έχουμε τη δημοσίευση ενός κειμένου που οφείλει πολλά στον Νερουλό και που είναι το πρώτο από τα τρία κείμενα που θα αποτελούσαν την αφετηρία από την οποία θα ξεκινούσε τις προσπάθειές του ο Παπαρρηγόπουλος για να συνθέσει το μείζον έργο του,

28 Για τις απόψεις του Διαφωτισμού αναφορικά με το Βυζάντιο, βλ. πρόχειρα Γιάννης Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους στους εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού: η διαμάχη για το όνομα του έθνους και οι απόψεις για τους αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς», *Δοκίμες*, τχ. 13-14 (Ανοιξη 2005), σ. 137-191· του ίδιου, «Η μεθοδολογική συμβολή του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου στην αναθεώρηση της εικόνας του βυζαντινού μεσαίωνα», *Πρακτικά Θ΄ Συμποσίου, Πόλησι: Οδυσσεάς Ελύτης – Βιολογία: Βιολογία και Βιοηθική – Ιστορία: Ιωάννης και Σπυρίδων Ζαμπέλιοι, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Γιορτές Λόγου και Τέχνης, Λευκάδα 16-18 Ιουλίου 2004*, Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2005, σ. 163-189, σ. 163-168.

29 Jacovaky Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, ό.π., σ. 21-25.

την πεντάτομη *Ιστορία του ελληνικού έθνους*.³⁰ πρόκειται για την *Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας* του Ιρλανδού Τζέιμς Έμερσον (1804-1869), μια ιστορία της Ελλάδας από την εποχή της κατάκτησής της από τους Ρωμαίους.³¹ Ο Έμερσον ενσωματώνει τις παρατηρήσεις όλων των προγενέστερων συγγραφέων. Ο στόχος του βιβλίου του δηλώνεται ρητά και κατά τρόπο που μαρτυρά την έντονη επίδραση του Νερουλού, στον οποίο άλλωστε παραπέμπει με κάθε ευκαιρία:

Επεχείρησα στις προηγούμενες σελίδες να αφηγηθώ την παρακμή της Ελλάδας, από την πρώτη της υποταγή σε μια ξένη δύναμη μέχρι την τελική της παράδοση στους Οθωμανούς. Περιέγραψα, όσο το δυνατόν λεπτομερώς, τα καθέκαστα της καταδυνάστευσής της και επεσήμανα τους παράγοντες οι οποίοι, ακόμη και στα κατάβαρα της σκλαβιάς της, συνέτειναν στο να διατηρήσουν το λαό της ένα λαό ξεχωριστό από τους κατακτητές του: τη γλώσσα της, τη θρησκεία της, την εκκλησία της, τους εμπόρους της, τους ανεξάρτητους πολεμιστές της [ενν. τους κλέφτες] και τη διπλωματική της αριστοκρατία [ενν. τους Φαναριώτες].³²

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι ο Έμερσον αναγνωρίζει όσα στοιχεία θεωρεί ότι συνθέτουν τον χαρακτήρα των Ελλήνων όχι μονάχα στις εποχές της δόξας και του μεγαλείου τους, αλλά και σε εκείνες όπου η διαφθορά και η ηθική κατάρπωση είχαν, όπως πιστεύει, εμποτίσει τη νοοτροπία των Ελλήνων. Θεωρεί δηλαδή τα εθνικά τους χαρακτηριστικά ως πραγματικά διαχρονικά. Το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα εφαρμογής αυτής της συλλογιστικής είναι η πραγμάτευση των επιπτώσεων της οθωμανικής κατάκτησης στον χαρακτήρα των Ελλήνων. Ο Ιρλανδός λόγιος εκτιμά ότι η κατάκτηση λειτούργησε ως παράγοντας ενεργοποίησης των ικανοτήτων και των φιλοδοξιών των Ελλήνων, ότι δηλαδή τους αφύπνισε από τον παρατεταμένο λήθαργο στον οποίο τους είχε ρίξει ο βυζαντινός μεσαίωνας. Μάλιστα, παραλληλίζει αυτή την εξέλιξη με ό,τι ακολούθη-

30 Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων, χάριν των πολλών εξεργασθείσα*, 5 τόμοι, Αθήνα: (διάφοροι εκδότες), 1860-1874.

31 James Emerson, *The History of Modern Greece, from its Conquest by the Romans B. C. 146, to the Present Time*, 2 τόμοι, Λονδίνο: H. Colburn and R. Bentley, 1830. Τα άλλα δύο κείμενα είναι η *Ιστορία της Ελλάδας* του Τσινκάρζεν και η *Ελλάδα υπό τους Ρωμαίους* του Φίνλεϋ στα οποία αναφέρομαι παρακάτω. Για τις απόψεις του Παπαρρηγόπουλου αναφορικά με τα τρία αυτά έργα, βλ. Constantin Paparrigopoulos, «Histoire de la régénération», ό.π., τχ. 71, σ. 1-3.

32 James Emerson, *The History of Modern Greece*, ό.π., Β', σ. 281.

σε την κατάκτηση της Ελλάδας από τους Ρωμαίους: αμφότερες οι κατακτήσεις κινητοποιήσαν τους Έλληνες ώστε να αρχίσουν να αναρριχώνται σταδιακά στην ιεραρχία των αυτοκρατοριών των κατακτητών τους και να τις αλώνουν εκ των έσω. Οι Έλληνες είναι λοιπόν, για τον Έμερσον, ο λαός που, ένεκα της πνευματικής υπεροχής του, έχει ιστορικά την τάση να εξελληνίζει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τις αυτοκρατορίες των κατακτητών του:

Η κολακεία [των Ελλήνων] προς εκείνους που βρίσκονταν στην εξουσία ήταν η ίδια και στο ρωμαϊκό Φόρουμ και στο Φανάρι [...]. Οι απόψεις, οι προτιμήσεις και τα αισθήματα των κυρίων τους είχαν μεγαλύτερη σημασία από ό,τι τα δικά τους· και, με μια μελετημένη υποταγή και συγκατάβαση προς αυτά, επέτυχαν να καταστήσουν την παρουσία τους και τις υπηρεσίες τους εξίσου απαραίτητες στους Ασιάτες όσο και στους Λατίνους δεσπότες τους. [...] Δεν μπορεί εντούτοις κανείς να αρνηθεί ότι αυτή η εκδήλωση των προσόντων των Ελλήνων είναι ενδεικτική μιας ευφυΐας που προσιδιάζει σε αυτούς και ταυτίζεται με εκείνη η οποία, από την πιο μακρινή εποχή της ιστορίας, θεωρείτο ως χαρακτηριστική των προγόνων τους. Στους αγώνες τους για την εύνοια που τους παραχωρούσαν οι κύριοί τους, πρόδιδαν το ίδιο πάθος για εξουσία και την ίδια αγωνία για την ανατροπή των αντιπάλων τους που είχαν εμφανίσει οι προπάτορές τους, σε ευρύτερη κλίμακα, δύο χιλιάδες χρόνια πριν. Και άλλες κατηγορίες υπηκόων του Σουλτάνου έχαιραν ανάλογων ευκαιριών για προαγωγή και είχαν χρησιμοποιηθεί σε παρόμοιες θέσεις από την Πύλη, αλλά καμία από αυτές δεν τους επέφερε βελτιώσεις και δεν τις αξιοποίησε όπως οι Έλληνες. [...] η κύρια σπουδαιότητα των Φαναριωτών προέκυψε από τη δύναμη εκείνων που λειτούργησαν ως τραπεζίτες και χρηματιστές στην Κωνσταντινούπολη και που η επιρροή τους, κάτω από ένα σύστημα διοίκησης στο πλαίσιο του οποίου το χρήμα ήταν το κύριο κίνητρο σε κάθε κρατική συναλλαγή, ήταν σχεδόν απεριόριστη. Η απόκτηση οποιουδήποτε αξιώματος, από αυτού του Πασά μέχρι εκείνου του Καδή, γινόταν αντικείμενο διαπραγματεύσεως μέσω των Φαναριωτών· και [...] οι Φαναριώτες αποτελούσαν σε πολλές περιπτώσεις τους πραγματικούς κυβερνήτες των επαρχιών, ενώ οι εκπρόσωποι των τουρκικών αρχών μόλις που ήταν κάτι περισσότερο από έμμισθοι πράκτορές τους.³³

33 Στο ίδιο, Β', σ. 49-52.

Ένα άλλο πολύ ενδιαφέρον στοιχείο στον Έμμερσον είναι ο τρόπος με τον οποίο πραγματεύεται ένα από τα ζητήματα που θα αποδεικνύονταν πολύ κρίσιμα για τη συγκρότηση του ελληνικού εθνικού αφηγήματος, δεδομένου και του γεγονότος ότι λίγες ήταν εν προκειμένω οι δυτικές φωνές που ακούγονταν ευχάριστα στα αυτιά των Ελλήνων λογίων: πρόκειται για το ζήτημα του Σχίσματος μεταξύ της Ανατολικής και της Δυτικής εκκλησίας. Σύμφωνα λοιπόν με τον Ιρλανδό συγγραφέα, στη σθεναρή αντίσταση του (κατά τα άλλα διεφθαρμένου) Ορθόδοξου κλήρου ενάντια στις παπικές αξιώσεις οφείλεται όχι μονάχα η επιβίωση του ελληνικού έθνους μετά την οθωμανική κατάκτηση και η αποτροπή της συγχώνευσης του με τους αλλόθρησκους κατακτητές, αλλά και, νωρίτερα, η επιβίωση της γλώσσας και των γραμμάτων των αρχαίων Ελλήνων, τα οποία θα είχαν ολοκληρωτικά «ξεχαστεί» αν είχαν καταφέρει να επιβληθούν στους απογόνους τους «η γλώσσα, τα έθιμα και τα εθνικά ήθη» των Δυτικών – μια εξέλιξη, μάλιστα, που θα ήταν ιδιαίτερα επώδυνη όχι μονάχα για την Ελλάδα αλλά και για ολόκληρη την Ευρώπη:

Το μοναδικό ευεργέτημα για το οποίο [οι Έλληνες κληρικοί] μπορούν να αξιώνουν την ευγνωμοσύνη του έθνους ήταν ότι δεν άφησαν να σβήσει η ετοιμοθάνατη σπίθα των ελληνικών γραμμάτων και ότι υπήρξαν το όχημα χάρη στο οποίο κληροδοτήθηκε στους δύσμοιρους Έλληνες η γλώσσα των πατέρων τους. Αν στον αγώνα για τα πρωτεία μεταξύ του ποντίφικα της Ρώμης και [του πατριάρχη] της Κωνσταντινούπολης είχε καταφέρει ο πρώτος να αποκτήσει από νωρίς μια υπεροχή, οι συνέπειες που θα προέκυπταν για τους Έλληνες είναι προφανείς: η γλώσσα, τα έθιμα και τα εθνικά ήθη του θριαμβευτή θα είχαν υιοθετηθεί και θα είχαν γίνει αντικείμενο μίμησης από τους οπαδούς του ηττημένου αντιπάλου του· και τα υπολείμματα του ελληνικού πνεύματος – που χρησίμευσαν, κατά τον 9ο και 10ο αιώνα, στο να διεγείρουν στην Κωνσταντινούπολη μια δίψα για μάθηση και στο να εισαγάγουν, κατά το 15ο και 16ο αιώνα, τη μελέτη και την καλλιέργεια των αθηναϊκών γραμμάτων στην Ευρώπη – θα είχαν αγνοηθεί και ξεχαστεί.³⁴

Το 1832 έχουμε τη δημοσίευση ενός έργου που για πολλά χρόνια θα αποτελούσε το μείζον σημείο αναφοράς των Ελλήνων εθνικών ιστορικών: πρόκειται για τον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της Ελλάδας του Γερμανού Γιόχαν Βίλχελμ Τσινκάιζεν* (1803-1863), της πρώτης «από την αρχαιότητα

34 Στο ίδιο, Α', σ. 412-413.

μέχρι τις μέρες μας» τέτοιας ιστορίας, η οποία παρέμεινε ωστόσο ανολοκλήρωτη.³⁵ Ήδη ο Σπ. Ζαμπέλιος στα 1852 θα επισήμανε ότι η σημασία του συγκεκριμένου έργου δεν συνίσταται στον τρόπο παρουσίασης των ιστορικών γεγονότων, αλλά στο ότι επέβαλε σε «φιλοσοφικό» επίπεδο την ανάγκη πραγμάτευσης της τρισχιλιετούς ελληνικής ιστορίας ως ενιαίου όλου.³⁶ Ο ίδιος, δε, ο Τσινκάζεν ήταν ιδιαίτερα σαφής όταν εξηγούσε τον προσανατολισμό του βιβλίου του:

δεν είναι επ' ουδενί μεταξύ των στόχων μου να απαριθμήσω όλα τα σημαντικά συμβάντα της ιστορίας της Ελλάδας, αλλά δύναμαι [...] να εσιτάσω μονάχα στα συμβάντα τα οποία, στις διάφορες εποχές, προσέδωσαν στην εξέλιξη του ελληνικού κρατικού βίου και του βίου του ελληνικού λαού το χαρακτήρα της.³⁷

Ο Γερμανός ιστορικός δεν δισταζε μάλιστα να επικρίνει τους συναδέλφους του, και κυρίως τον Έντουαρντ Γκίμπον (1737-1794), για το ότι δεν είχαν προσπαθήσει να συνδέσουν μεταξύ τους τις μεγάλες περιόδους της ελληνικής ιστορίας:

Έως τώρα έχουμε πραγματευτεί κάθε τμήμα της ιστορίας της Ελλάδας υπερβολικά ξεκομμένα [abgeschlossen] και, ως εκ τούτου, υπερ-

35 Βλ. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands vom Anfange geschichtlicher Kunde bis auf unsere Tage*, τόμ. Α', Λειψία: J. A. Barth, 1832· ο τόμος φέρει τον υπότιτλο *Das Alterthum und die mittleren Zeiten bis zu dem Heerzuge König Rogers von Sicilien nach Griechenland*. Η συμβολή του Τσινκάζεν στη μελέτη της ελληνικής ιστορίας εντοπίζεται ουσιαστικά σε αυτό τον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της Ελλάδας*, ο οποίος σταματά στον 11ο μ.Χ. αιώνα. Ο Γερμανός ιστορικός δεν κατόρθωσε ποτέ να ολοκληρώσει τον δεύτερο τόμο του βιβλίου του, και περιορίστηκε στη δημοσίευση ενός τρίτου και ενός τέταρτου τόμου, που συνιστούν, όπως δηλώνεται και στον κοινό υπότιτλό τους, μια «διασκευή» της *Ιστορίας της ελληνικής επανάστασης* του Τόμας Γκόρντον (1788-1841) στα γερμανικά, στην οποία ο ίδιος ο Τσινκάζεν προσέθεσε μια αφήγηση των γεγονότων «από την έλευση του Προέδρου Ι. Α. Καποδίστρια μέχρι την ενθρόνιση του βασιλιά Όθωνα το έτος 1835». Βλ. σχετικά, *Geschichte der griechischen Revolution, nach dem Englischen des Thomas Gordon bearbeitet und von der Ankunft des Präsidenten I. A. Kapodistrias bis zur Thronbesteigung des Königs Otto im Jahre 1835 fortgesetzt von Johann Wilhelm Zinkeisen*, 2 τόμοι, Λειψία: J. A. Barth, 1840. Πβ. επίσης, Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution*, 2 τόμοι, Εδιμβούργο: W. Blackwood, 1832.

36 «Ο Ζινκείζεν, φιλόσοφος μάλλον ή μεσαιωνικός δημοσιογράφος, και αμερόληπτος ων, έγραψεν ιστορίαν σπουδαίαν της Ελλάδος απ' αρχής άχρι των ημερών μας εκτεινομένην, πρώτος αυτός διεξοδικώς πραγματευθείς τας τύχας του γένους, και σπουδάξας τον Ελληνισμόν υπό την έποψιν της αυτού ακεραιότητος. Αλλ' εάν, ως εκ τούτου, φιλόσοφος ανεδείχθη κατά την αρχήν, όμως εις τα καθέκαστα παρείδε πλέοντα ζωτικά ζητήματα [...]. Τα δε συμπεράσματά του, και τοι προς τους Έλληνας ευνοϊκά, δεν είναι λογικά πορίσματα της μελέτης του», Σπυρίδιων Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, ό.π., σ. 27.

37 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, ό.π., Α', σ. 13-14.

βολικά μονόπλευρα. [...] [Έχουμε συνηθίσει] να πραγματευόμαστε και να εκθέτουμε την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας ως ένα ολοκληρωμένο σύνολο χωρίς αλληλεξάρτηση με τους κατοπινούς χρόνους.³⁸ Εξίσου λίγο έχει μελετηθεί η μοίρα της Ελλάδας υπό την κυριαρχία των βυζαντινών αυτοκρατόρων ως προς τη σημασία της για τη διαμόρφωση της κατάστασης του ελληνικού λαού. Αντί κανείς να την συνδέσει με την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας, έψαχνε περισσότερο να βρει τις πιο μεστές νοήματος αντιθέσεις μεταξύ τους, και έτσι φυσικά έχανε τη δυνατότητα να δώσει την πλέον ασφαλή κατεύθυνση για μια καθαρά ιστορική αξιολόγηση των βυζαντινών αυτοκρατορικών χρόνων. Ακόμη και σε πιο πρόσφατους καιρούς, η βυζαντινή ιστορία, ακολουθώντας το παράδειγμα του Γκίμπον, έγινε ως επί το πλείστον αντικείμενο μελέτης αποκλειστικά ως προς την παθητική της σχέση με την ανάπτυξη του νεότερου ευρωπαϊκού βίου κατά το Μεσαίωνα·³⁹ η πορεία της ιστορίας εκτείθετο με βάση τα εγκλήματα των ηγεμόνων και τις ασθενείς εκδηλώσεις δύναμης του εσωτερικά διαταρασμένου λαού, χωρίς πραγματικά να εξακριβώνεται το βαθύτερο νόημα του ολίγον κατ' ολίγον εξασθενούμενου αρχαίου βίου σε ό,τι αφορά στην αναγκαία διαμόρφωση των κατοπινών συνθηκών.⁴⁰

Ο άνθρωπος που θα απέρριπτε την πρόταση να καταλάβει την πρώτη έδρα ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών⁴¹ είχε λοιπόν δείξει τον (θεωρη-

38 Στο ίδιο, Α', σ. 6.

39 Ο Τσινκίζεν αναφέρεται εδώ σε ένα πολύ χαρακτηριστικό απόσπασμα από την *Ιστορία της παρακμής και της πτώσης της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας* του Άγγλου ιστορικού: «οι υπήκοοι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, οι οποίοι φέρουν και αιτιάζουν τόσο το όνομα των Ελλήνων όσο και εκείνο των Ρωμαίων, επιδεικνύουν μια νεκρή ομοιομορφία επαίσχυντων ελαττωμάτων. [...] Θα εγκατέλειπα χωρίς τύψεις τους Έλληνες σκλάβους και τους δουλοπρεπείς ιστορικούς τους [εν. τους Βυζαντινούς χρονογράφους], αν δεν αναλογιζόμουν ότι η μοίρα της Βυζαντινής μοναρχίας συνδέεται με παθητικό τρόπο με τις πιο καταπληκτικές και σημαντικές εξελίξεις που μετέβαλαν την τάξη του κόσμου», Edward Gibbon, *The history of the decline and fall of the Roman Empire* (1776-1788), 12 τόμοι, επιμ. J. B. Bury, Νέα Υόρκη: Fred de Fau & Co, 1906-1907, τόμ. Η', κεφ. xlviii, σ. 216-217.

40 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, ό.π., Α', σ. 7-8.

41 Για τη ζωή και το έργο του Τσινκίζεν, βλ. το σχετικό λήμμα στην *Allgemeine Deutsche Biographie*, 56 τόμοι, Λειψία: Duncker & Humblot, 1875-1912, τόμ. 45 (1900), σ. 331-334 (συντάκτης του λήμματος είναι ο Ernst Friedlaender), όπου και η πληροφορία περί μη αποδοχής της πρότασης να έλθει να εργαστεί στην Αθήνα. Μαρτυρία για την απόφαση της βαυαρικής Αντιβασιλείας να του προτείνει να διδάξει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών βρίσκουμε και στον Μάουρερ (1790-1872), ο οποίος αναφέρει ωστόσο ότι τόσο ο Τσινκίζεν όσο και

τικό) δρόμο που έμελλε να ακολουθήσει η ελληνική εθνική ιστοριογραφία. Και ασφαλώς δεν πρέπει να μάς ξενίζει το γεγονός ότι η συμβολή του Τσινκάζεν προς αυτή την κατεύθυνση κατέληξε να επισκιάσει άλλα, πιο γόνιμα, στοιχεία του έργου του, όπως για παράδειγμα την ένταξη της ελληνικής περίπτωσης στην ανάλυση εκείνου που ο Λέοπολντ φον Ράνκε (1795-1886) και όσοι ανήκαν στον ευρύτερο κύκλο των οπαδών του αποκαλούσαν ευρωπαϊκό «σύστημα κρατών [Staatensystem]»,⁴² και, πιο συγκεκριμένα, στην ερμηνεία των επιπτώσεων που είχε σε αυτό το σύστημα η απομάκρυνση της αμερικανικής ηπείρου από τον οικονομικό και πολιτικό έλεγχο της δυτικής Ευρώπης.⁴³

Η ξένη συμβολή στη διαμόρφωση του συνολικού ελληνικού εθνικού αφηγήματος φτάνει στο αποκορύφωμά της με την *Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου* του Γιόχαν Γκούσταβ Ντρώζεν⁴⁴ (1808-1884) και την *Ελλάδα υπό τους Ρωμαίους* του Τζωρτζ Φίνλεϋ⁴⁵ (1799-1875). Η επιρροή που άσκησαν τα δύο αυτά κείμενα στους Έλληνες εθνικούς ιστορικούς είναι τεράστια και δεν μπορεί να αναλυθεί διεξοδικά εδώ.⁴⁶ Θα περιοριστώ

ο Φαλλμεράυερ, που επίσης είχε γίνει αποδέκτης μιας τέτοιας πρότασης, είχαν αρχικά συμφωνήσει να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, αλλά το όλο θέμα ξεχάστηκε με την ανάκλησή του στην Βαυαρία· βλ. Georg Ludwig von Maurer, *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung, vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31. Juli 1831*, 3 τόμοι, Χαϊδελβέργη: J. C. B. Mohr, 1835, Β', σ. 215.

42 Για τις σχέσεις του Τσινκάζεν με τον Ράνκε, βλ. *Allgemeine Deutsche Biographie*, ό.π., σ. 332.

43 «Το ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και ιδιαίτερα η Ελλάδα με τα νησιά και το Αρχιπέλαγος, αποκτούσε τώρα, λόγω της θέσης του, μια διττή σημασία για τις ανάγκες και τον προσανατολισμό του ευρωπαϊκού εμπορίου. Όσο περισσότερο ανεξαρτητοποιούταν η Αμερική από την Ευρώπη, και όσο πιο φυσικό καθίστατο το γεγονός ότι η Ευρώπη, ένεκα των αναγκών της, προσπαθούσε να ακυρώσει την άλλοτε υφιστάμενη εξάρτηση από τον Νέο Κόσμο, τόσο περισσότερο θετικά έπρεπε η προσοχή των εθνών που διεξήγαν το εμπόριο να κατευθύνεται σε όλες τις περιοχές της ανατολικής Ευρώπης οι οποίες, αφενός λόγω του εμπορίου των ντόπιων προϊόντων και αφετέρου λόγω της εύκολης σύνδεσής τους με την Ασία και την Αίγυπτο, ήταν τις περισσότερες φορές πρόσφορες για να λειτουργήσουν ως αντιστάθμισμα για εκείνα τα οποία έπρεπε ανοικειοθελώς να εγκαταλειφθούν», Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, ό.π., Α', σ. 74.

44 Johann Gustav Droysen, *Geschichte Alexanders des Grossen*, Αμβούργο: F. Perthes, 1833.

45 George Finlay, *Greece under the Romans. A Historical View of the Condition of the Greek Nation, from the Time of its Conquest by the Romans until the Extinction of the Roman Empire in the East*, B. C. 146 - 717 A. D., Εδιμβούργο και Λονδίνο: William Blackwood and Sons, 1844.

46 Για την επιρροή που άσκησε ο Ντρώζεν στην ελληνική εθνική ιστοριογραφία, βλ. Νίκος Σιγάλας, «Ελληνισμός και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», Τα Ιστορικά, τόμ. 18ος, τχ. 34 (Ιούνιος 2001), σ. 3-70, ιδίως σ. 8-34· Ioannis

μονάχα σε ένα σύντομο σχόλιο για τον Φίνλεϋ, που μαζί με τον Τσινκάιζεν είναι εξάλλου εκείνοι οι οποίοι τράβηξαν περισσότερο την προσοχή και του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου. Ο Φίνλεϋ είναι ο πρώτος ιστοριογράφος που, με την εξαίρεση της αρχαιοελληνικής ιστορίας, την οποία θεωρούσε λίγο-πολύ γνωστή, και εν πάση περιπτώσει πολύ λιγότερο προβληματική για τον ερευνητή, κατάφερε να συνθέσει ένα πλήρες αφήγημα της ιστορίας του ελληνικού έθνους. Το εγχείρημά του –το οποίο, κατά τον ίδιο, αφορούσε σε μια «ιστορία της Ελλάδας υπό ξένη κυριαρχία», από την κατάκτησή της από τους Ρωμαίους μέχρι «το 1843, όταν μια λαϊκή εξέγερση έθεσε τέλος στην κυριαρχία των Βαυαρών αξιωματούχων και κατέστησε τους Έλληνες ρυθμιστές της πολιτικής τους οργάνωσης»⁴⁷– έμελλε να ολοκληρωθεί ήδη στα 1861, με τη δημοσίευση μιας δίτομης *Ιστορίας της ελληνικής επανάστασης*,⁴⁸ ήτοι ένα μόλις χρόνο μετά την έναρξη της έκδοσης της πεντάτομης *Ιστορίας* του Παπαρρηγόπουλου.

Το ερμηνευτικό σχήμα του Σκωτσέζου φιλέλληνα εστιάζει στους ρεπουμπλικανικούς πολιτειακούς θεσμούς των Ελλήνων που, κατά τη γνώμη του, τους χαρακτηρίζουν ως έθνος⁴⁹ και, συγκεκριμένα, στον τρόπο με τον οποίο αυτοί οι θεσμοί επιβίωσαν χάρη α) στη χρησιμοποίησή τους, αρχικά, από τον Μέγα Αλέξανδρο για τη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας του (που είχε ως καίρια συνέπεια τον εξελληνισμό των Μακεδόνων, την εθνική τους «απορρόφηση» από τους Έλληνες)⁵⁰ β) στην αδυναμία, στη συνέχεια, των Ρωμαίων να αντιμετωπίσουν τη δυναμική τους (που είχε ως αποτέλεσμα τον εξελληνισμό του κρατικού μηχανισμού της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας)⁵¹ γ) στον ρόλο που έπαιξαν στη διαμόρφωση της εσωτερικής οργάνωσης της Ορθόδοξης-«ελληνικής» εκκλησίας κατά τον βυζαντινό Μεσαίωνα⁵² και, τέλος, δ) στο γεγονός ότι οι Οθωμανοί τούς βρήκαν «βολικούς» από πολλές απόψεις, και κυρίως για φορολογικούς λόγους, και ευνόησαν τη διατήρηση αν όχι την περαιτέρω

Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque. L'apport de Spyridon Zambélios (1815-1881)*, Αθήνα: INR/NHRF, 2005, σ. 97-100.

47 George Finlay, *The History of Greece Under Othoman and Venetian Domination*, Λονδίνο & Εδιμβούργο: William Blackwood and Sons, 1856, σ. v-vi.

48 George Finlay, *History of the Greek Revolution*, 2 τόμοι, Λονδίνο & Εδιμβούργο: William Blackwood and Sons, 1861.

49 Βλ. George Finlay, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, Λονδίνο: John Murray, 1836, σ. 15-16 και 31-33.

50 Βλ. George Finlay, *Greece under the Romans*, ό.π., σ. 3-5.

51 Βλ. στο ίδιο, σ. 46-47.

52 Βλ. στο ίδιο, σ. 138, 148, 154-157, 440-443 και 521-522.

ανάπτυξή τους, συντελώντας έτσι στην επιβίωση μιας σημαντικής συνιστώσας του «ελληνικού εθνικού χαρακτήρα». ⁵³ Εν ολίγοις, η ιστορία (της επιβίωσης) του ελληνικού έθνους ταυτίζεται εν προκειμένω με εκείνη της επιβίωσης των ρεπουμπλικανικών εθνικών θεσμών του. Πράγματι, ο Φίνλεϋ αποφαίνεται ότι η ιστορική συνέχεια των Ελλήνων ερείδεται όχι μονάχα στη γλώσσα και τη θρησκεία, αλλά και (αν όχι ακόμη περισσότερο) σε αυτούς ακριβώς τους ρεπουμπλικανικούς θεσμούς, που αποτέλεσαν τον ουσιαστικότερο φορέα μετάδοσης της γλώσσας και της θρησκείας τους από γενιά σε γενιά. ⁵⁴ Ως εκ τούτου, κατανοεί το παρόν των Ελλήνων και το γεγονός της εξέγερσής τους εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε αναφορά προς τις καταβολές και τις ιδιομορφίες των εθνικών τους θεσμών. Η ελευθερία των Ελλήνων στο πλαίσιο της αντίληψης του Φίνλεϋ είναι λοιπόν μια *θεσμοποιημένη ελευθερία*, που παράγει, αλλά και προϋποθέτει, «ιδιαιτέρους [peculiar] εθνικούς θεσμούς», που έχει δηλαδή θετικό περιεχόμενο, και δεν συνίσταται απλώς σε αυτή την περίφημη τάση τους προς την ανυποταγή για την οποία μιλούσαν όλοι οι φιλέλληνες λόγιοι από την εποχή του Σουαζέλ-Γκουφφιέ.

Θα ολοκληρώσω αυτή τη σύντομη επισκόπηση με το *Δοκίμιο περί της Φιλικής Εταιρείας* του Ιωάννου Φιλήμονος (1798-1873), το οποίο έρχεται στα 1834 να συνοψίσει, αυτή τη φορά στα ελληνικά, τους κοινούς τόπους περί το '21. Το κείμενο διαπνέεται από μια επιχειρηματολογική γραμμή που βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε εκείνη του Νερουλού, ενώ προάγει ακόμη περισσότερο τη σύνδεση της νεότερης Ελλάδας με το Βυζάντιο. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι, στο πλαίσιο της αντίληψης του Φιλήμονος, η Επανάσταση παρουσιάζεται ως «προποιομασμένη» ήδη από την ημέρα της Πτώσης της Κωνσταντινούπολης:

Την Επανάστασιν προπαρασκεύασε πολιτικώς αυτή των Τούρκων η τυραννία, καθ' ην ο Έλλην δεν έχαιρε τα φυσικά και πολιτικά δίκαια, στερούμενος την ασφάλειαν και αυτής της ζωής του. Η Επανάστασις ήτο προητοιμασμένη, αφ' ου καιρού οι τελευταίοι Παλαιολόγοι παρέλιπον ως παρακαταθήκη εις τους Τούρκους το Βασιλείον των, (κατά την κυριεύουσαν δοξασίαν των Ελλήνων·) οι δε Τούρκοι το ιδιοποιήθησαν ως πατρογονικήν και νόμιμον ιδιοκτησίαν διά του δικαιώματος του ισχυροτέρου: αφ' ου καιρού η Θρησκεία του Έλληνος εξυβρίζετο πραγματικώς, μολοντί εφαιnéτο πολιτικώς προ-

53 Βλ. George Finlay, *The Hellenic Kingdom*, ό.π., σ. 38-39.

54 Βλ. στο ίδιο, σ. 16· George Finlay, *Greece under the Romans*, ό.π., σ. ix-xii.

στατευομένη· το αίμα των μαρτύρων της αθωότητας εκύνετο χωρίς φειδώ· αι δε πολυειδείς βίαι, οι σπαραγμοί και αι μεταναστεύσεις κατέστησαν τον τόπον αντικείμενον του ελέους. Την Επανάστασιν εμπύχωνον ηθικώς η βαθμηδόν προιούσα διάδοσις των Φώτων, η ναυτιλία, το εμπόριον, τα παραδείγματα τόσων άλλων Εθνών. Την ενεθάρρυνον κατ' ένα τρόπον τα διάφορα Πολιτικά και Πολεμικά συστήματα, καθώς και αυτή προ πάντων η Θρησκεία και οι Λειτουργοί της, τους οποίους ίδομεν θερμούς μετόχους όλων των πολεμικών περιστάσεων του Έθνους. Την επροκαλείτο τέλος πάντων ο αύξων βαθμός της ηθικής, διά της οποίας ανεπερευότο η ενδόμυχος και ορμητική προς την Ελευθερίαν κλίσις του Έλληνος. Πρέπει να είπωμεν ενταυτώ, οπόσον εξ ενός μέρους οι αθάνατοι Κοραείς και οι άλλοι, όσοι διεκρίθησαν επίσης άοκνοι μορφωταί του πνεύματος των ομογενών των, ενέπνεον εις την καρδίαν καθενός την βεβαιότητα μιας Μεταβολής· και οπόσον εκ του άλλου την επήλπιζον οι περιβλεπτοι Καποδίστριαι, νέοι Γύγαι των Ελλήνων, διά της θέσεως, της μεγαλόνοιας και του πατριωτισμού των.⁵⁵

Εκείνη την εποχή, ο Φιλήμων είναι από τους λίγους Έλληνες λογίους που αποκαλούν το Βυζάντιο «Βασίλειον των Ελλήνων» και την Κωνσταντινούπολη «Βασιλεύουσα».⁵⁶ Αν και στο μυαλό του είναι εντυπωμένη η άποψη του Διαφωτισμού για τη βυζαντινή αυλή και τα «εγκλήματα» που στιγμάτισαν την ιστορία της, δεν διστάζει να διακρίνει πολλούς Βυζαντινούς αυτοκράτορες που, κατά τη γνώμη του, «εδιοίκησαν καλώς και ελάμπρυναν» το βασίλειό τους και να αποφανθεί ότι από το 408 (ενθρόνιση Θεοδοσίου του Μικρού) μέχρι το 1143 (ενθρόνιση Μανουήλ Α΄ Κομνηνού) το Βυζάντιο «ευρίσκετο περιοδικώς εις κατάστασιν καλήν»:

Εδιοίκησαν καλώς και ελάμπρυναν το Βασίλειον της Ανατολής ο Ιουστινιανός [...], ο Λέων Ι΄, Βασίλειος ο Μακεδών, Λέων ο Σοφός, Ιωάννης Α΄ ο Τζιμισκής, Βασίλειος ο Β΄, Κομνηνός Αλέξιος ο Α΄ και άλλοι τινές. Εις τας εποχάς των άλλων δεν βλέπει τις άλλο ωσεπιτοπλειστον, ειμή σφαγάς επισήμων ανδρών, επιβουλάς, συνωμοσίας, ανταρσίας, διωγμούς θρησκευτικούς, εκτυφλώσεις, εκθρονισμούς βιαίους, μαιφονίας, φαρμακώσεις, ασωτείας, αγοράς ειρήνης και πληρωμάς ετησίων φόρων [εις ξένους] [...]. Μεολοντούτο από του

55 Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρίας*, Ναύπλιο: τυπ. Θ. Κονταξή και Ν. Λουλί: κιάκη, 1834, σ. θ΄-ι΄.

56 Βλ. στο ίδιο, σ. 11 και 33.

408 μέχρι του 1143 ευρίσκετο περιοδικώς εις κατάστασιν καλήν το Βασίλειον τούτο. Έκτοτε όμως ήρχισε κορυφουμένη η διαφθορά, και επεταχύνετο της Βασιλείας η πτώσις, εις την οποίαν δεν συνήργησαν ολίγον και οι Σταυροφόροι.⁵⁷

Μάλιστα, ο τόνος του γίνεται ηρωικός όταν αναφέρεται στον τελευταίο Βυζαντινό αυτοκράτορα, τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, για τον οποίο γράφει –ακολουθώντας και μια ορισμένη τάση της εποχής, την οποία επεσήμανε σχετικά πρόσφατα ο Αλέξης Πολίτης⁵⁸– ότι βρήκε «έντιμο θάνατο» μαχόμενος ως «απλός στρατιώτης». Κατά το πρότυπο ωστόσο του Νερουλού, ο Φιλήμων κάνει και ένα βήμα πέρα από την εποχή του, αποφαινόμενος ότι ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος «διά του αίματός του εξαγοράζει εις την μετά ταύτα Γενεάν το πολύτιμον προνόμιον του να μην ονομάζεται αιχμάλωτος»:

Οι Παλαιολόγοι δεν ομοιάζουσιν αληθινά τους προκατόχους μωρολόγους, επικαλούμενοι τας βοηθείας των Δυτικών Ηγεμόνων, και προτείνοντες τρόπους συνδιαλλαγής διά της ενώσεως των Εκκλησιών· δεν ημπορούν όμως να παρεκτείνωσι τον επίλογον της Ιστορίας του Ανατολικού Κράτους μ' όλα τα υψηλά, αλλά παράκαιρα πλέον, μέτρα. Η παλαιά Ρώμη, αλαζών εις τον φανταστικόν θρίαμβόν της, εναντιούται, και η Σύνοδος της Φλωρεντίας διαλύει πάσαν ενώσεως ελπίδα. [...] Τοιουτοτρόπως άλλη δεν έμενε τιμή εις τον τελευταίον Κωνσταντίνον [...] παρ' εκείνην του απλού Στρατιώτου, γνωρίζοντος τα χρέη του και τον έντιμον θάνατον. Δεν παραχωρεί τα εθνικά και τα Βασιλικά Δικαιώματα, αλλά μάχεται κατά του Μοχάμετ Β', και διά του αίματός του εξαγοράζει εις την μετά ταύτα Γενεάν το πολύτιμον προνόμιον του να μην ονομάζεται αιχμάλωτος. [...] Διά τούτο η Τουρκική Εξουσία έλεγε τον Έλληνα Ρεαγιά Εμμανδουλάχ: ήγουν Υπήκοον ως ενέχυρον παραδεδομένον.⁵⁹

Σε αυτή την επισκόπηση επέλεξα να μη σταθώ στην ελληνική εθνική ιστορική σχολή. Πρόκειται άλλωστε για πράγματα περισσότερο γνωστά. Εύλογα πάντως προκύπτει το ερώτημα: ποια ήταν λοιπόν η πρωτότυπη συμβολή του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου στη διαμόρφωση του

57 Στο ίδιο, σ. 4.

58 Βλ. Alexis Politis, «La conquista di Constantinopoli. Un caso particolare della ricezione di Byzanzio nell'ideologia neogreca», στο, Niccolò Tommaseo: *Popolo e nazioni, Italiani, Corsi, Greci, Illirici*, Πρακτικά συνεδρίου για τα 200 χρόνια από τη γέννηση του N. Tommaseo (Βενετία 23-25/1/2003), Ρώμη & Πάδοβα: Antenore, 2004, σ. 415-433.

59 Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών*, ό.π., σ. 10-11.

εθνικού αφηγήματος για τη γένεση του ελληνικού κράτους; Αν πρέπει να απαντήσω, τότε είμαι υποχρεωμένος να πω ότι λίγες ήταν οι πραγματικά πρωτότυπες επιμέρους ιδέες που κομίστηκαν από αυτούς τους δύο. Από καθαρά ιστοριογραφική άποψη, η βασική τους συμβολή ήταν βέβαια η ολοκλήρωση του *παζλ* της ελληνικής εθνικής ιστορίας, η εκλεκτική χρησιμοποίηση πολυάριθμων επιμέρους συμβολών για να διαμορφωθεί ένα πραγματικά συνολικό –ό,τι συνήθως αποκαλούμε «τριμερές»– ερμηνευτικό σχήμα που αναδείκνυε τον οργανικό ρόλο κάθε ιστορικής περιόδου στη διαμόρφωση του παρόντος των Ελλήνων. Από πολιτικο-ιδεολογική άποψη όμως, η συμβολή τους ήταν πολύ μεγαλύτερη, αφού κατόρθωσαν να παρουσιάσουν το σύνολο του ιστορικού παρελθόντος του ελληνικού έθνους όχι μονάχα ως κάτι για το οποίο το έθνος μπορούσε να υπερηφανεύεται αλλά και ως την ουσιαστικότερη εγγύηση του μέλλοντός του.

Αυτό, ωστόσο, προϋπέθετε από την πλευρά τους δύο μείζονες ερμηνευτικές καινοτομίες: η μια έχει να κάνει με τον πολλαπλασιασμό των «ιστορικών αποστολών του ελληνισμού»· η άλλη αφορά στην ερμηνεία του '21. Ως προς το πρώτο ζήτημα, θα περιοριστώ στο να σημειώσω ότι ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος προσαρμοσαν ουσιαστικά στις ανάγκες του ελληνικού εθνικισμού τις φιλοσοφίες της ιστορίας της εποχής τους: εκεί που ορισμένοι Ευρωπαίοι φιλόσοφοι και ιστοριογράφοι έκαναν λόγο για την «αποστολή» που κάθε έθνος επιτελεί στην πορεία της παγκόσμιας ιστορίας –αποστολή η οποία συμβάλλει στη συνολική πρόοδο της ανθρωπότητας–, οι δύο Έλληνες ιστοριογράφοι θα εμφάνιζαν τον «ελληνισμό» να έχει επιτελέσει πολλές διαφορετικές αποστολές κατά τη διάρκεια του «τρισχιλιετούς» βίου του,⁶⁰ θεμελιώνοντας μάλιστα σε αυτές ακριβώς τις ιστορικές του αποστολές τα «ιστορικά δικαιώματα» που οι Ευρωπαίοι όφειλαν να του αναγνωρίσουν στο παρόν.⁶¹

60 «Υπάρχει εν τη Ανατολή έθνος, το οποίον εν μεν τη αρχαιότητι έβαλε τας βάσεις του διανοητικού και πολιτικού βίου, δι' ου η ανθρωπότης έκτοτε μάλιστα επρόκοψε και πυδαιμόνησεν· εν δε τω μέσω αιώνι, υπήρξεν ο κύριος απόστολος και πρόμαχος του θείου λόγου, δι' ου συνεπληρώθη και σφαλίσθη η ηθική της ανθρωπότητος διάπλασις· έθνος το οποίον [...] έπειτα εσώθη από της θείας προνοίας [...] ίνα εκληρωση και εν τοις νεωτέροις χρόνοις τρίτην τινά ουδέν ήττον μεγάλην ιστορικήν εντολήν, ότι εν άλλαις λέξεσι προώρισται να προεδρεύση εις την αναβίωσιν της Ανατολής. Ιδού το μέλλον», Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, «Η ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία και τα δύο άλλα μεγάλα χριστιανικά θρησκευήματα», *Πανδώρα*, τόμ. Δ' (1853-1854), σ. 162-174, σ. 173-174.

61 «Οί Έλληνες επικαλούνται τας υπηρεσίας των Αποστόλων, των Μαρτύρων, των Πατριαρχών προς δόξαν χριστιανισμού! –Τις δ' άλλος λαός έχυσεν αίμα περισσότερον, τις κατέβαλε

Ως προς το δεύτερο, άποψή μου είναι ότι οι δύο εκπρόσωποι της εθνικής ιστορικής σχολής προχώρησαν σε μια *αναδρομική αναθεώρηση* του συνόλου της ελληνικής ιστορίας με αφετηρία το 1821, διαμορφώνοντας ένα τελεολογικό ερμηνευτικό σχήμα στο πλαίσιο του οποίου *ολόκληρη*, πλέον, η ελληνική ιστορία παρουσιάζοταν ως η αναγκαία πορεία του έθνους προς την ίδρυση του εθνικού του κράτους. Σε μια τέτοια προοπτική, ακόμη και η φαινομενικά παράδοξη αποτίμηση της πτώσης της Κωνσταντινούπολης από τον Ζαμπέλιο δεν είναι τίποτε άλλο παρά τυπική αυτής της σιδερένιας τελεολογικής λογικής που χαρακτηρίζει τον ελληνικό ιστορισμό:

σήμερα, μετά την ιστορικήν πείραν, και προ πάντων μετά το 1821, ημείς δυνάμεθα να είπωμεν· ήσαν ανωφελή τα πάντα, το κακό ήτον ανίατον· εσύμφερεν η Κωνσταντινούπολις να πέση· διότι βλέπομεν του γεγονότος τας συνεπείας, και αποδίδομεν εις την θείαν Πρόνοιαν του συμβεβηκότος την πάνσοφον οικονομίαν.⁶²

Γιατί όμως «εσύμφερεν η Κωνσταντινούπολις να πέση»; Διότι, στη λογική των Ελλήνων εθνικών ιστοριογράφων, η πτώση της αναγκαία γεννά τον «νέο ελληνισμό», τον μόνο από όλους τους «ελληνισμούς» που ήταν νομοτελειακά (βλ. «θεόθεν») προορισμένος να αποκτήσει εθνικό κράτος, ανεξάρτητο όπως τα αρχαιοελληνικά και «ενιαίο» όπως το βυζαντινό,⁶³ συνδυάζοντας κατά τούτο τις ιστορικές κατακτήσεις του «αρχαίου» και του «μεσαιωνικού» και ολοκληρώνοντας μια διαδικασία τριάντα και πλέον αιώνων.

Θα συνοψίσω αυτή τη σύντομη επισκόπηση της ιστοριογραφίας για τη νεότερη Ελλάδα που αρχίζει να διαμορφώνεται ήδη από την επομένη της Επανάστασης του '21 λέγοντας ότι ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός έφτασε ίσως πιο κοντά από όλους τους Ευρωπαίους λογίους στο να παράσχει στο ελληνικό κράτος τον ιδρυτικό του *μύθο*: πιο κοντά από τους φιλελεύθερους στοχαστές που επεσήμαιναν τη σημασία της άνηψης του εμπορίου

γενναιοτέρας θυσίας; τις δ' έχει μείζονα δικαιώματα; [...] Εις μόνην την γην της πρωτοτόκου θυγατρός της ελευθερίας και της θρησκείας ευχαρίστως κλίνει το ους ο αληθινός Θεός, ο ταυτοχρόνως υπάρχων Σωτήρ πατριδος και δόγματος. Όστις δε τυχόν περί τούτων δυσιπιστήσι, απειθεί η ιστορική πραγματικότητα, τη αναντηρήτω αληθεία των συμβαμάτων», Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, ό.π., σ. 165. Αναλυτικά για το ζήτημα αυτό, πβ. Ioannis Koubourlis, *La formation*, ό.π., σ. 115-147 και 163-181.

62 Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, ό.π., σ. 512.

63 Για τις σχετικές απόψεις αλλά και τις παλινωδίες του Παπαρρηγόπουλου, βλ. Γιάννης Κουμπουρλής, «Εννοιολογικές πολυσημίες και πολιτικό πρόταγμα: ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 15ος, τχ. 28-29 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1998), σ. 31-58.

και της παιδείας μεταξύ των υπόδουλων Ελλήνων, ή/και εκείνη της παράδοσης δημοκρατικών θεσμών που διέκρινε το ελληνικό έθνος από την αρχαιότητα, πιο κοντά από συντηρητικότερους λογίους που τόνιζαν τον παράγοντα της θρησκευτικής αντίθεσης ανάμεσα στους Έλληνες και τους Οθωμανούς, ή από άλλους, πιο πραγματιστές, που αναδείκνυαν την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τις επιπτώσεις της στην ισορροπία δυνάμεων της περιοχής. Για όλους αυτούς, η ίδρυση του ελληνικού κράτους ήταν η επιστροφή των Ελλήνων στο προσκήνιο της ιστορίας, ή ήταν μια απόδοση δικαιοσύνης σύμφωνα με τους νόμους της ανθρώπινης φύσης ή του θεού, ή έστω αναγκαία απόρροια της εξέλιξης των ευρωπαϊκών πραγμάτων· δεν ήταν όμως κάτι που ήταν εγγεγραμμένο σε έναν άνωθεν διατεταγμένο προορισμό του ελληνικού έθνους, όπως έμοιαζε να υπαινίσσεται ο Νερουλός. Αυτή την έννοια του «προορισμού» θα έφερναν στο επίκεντρο της ιστοριογραφικής τους προβληματικής ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος, επιμένοντας ότι το 1821 συνιστά απλώς την αρχή, και όχι το τέλος της διαδικασίας επιστροφής των Ελλήνων στον ρόλο του πρωταγωνιστή της ιστορίας. Για τους δυο τους άλλωστε, το 1821 δεν είχε μονάχα αρχίσει κάπου στα ερείπια της κατακτημένης Πόλης, αλλά και θα τελείωνε-ολοκληρωνόταν εκεί, με τον ελληνισμό να «κυβερνά ξανά την Ανατολή».

3

Τα αρχεία και οι σπουδές για την επανάσταση του 1821: μία ιδιότυπη σχέση*

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΙΟΥΛΙΟΣ ΤΟΥ 1822. Ο Δράμαλης έχει κατέβει, σχεδόν χωρίς αντίσταση, στην Πελοπόννησο και εισβάλλει στην Αργολίδα. Ο Φωτάκος αφηγείται μια σκηνή του δράματος: «η τότε Κυβέρνησις και τόσο άνθρωποι ευρεθέντες εις το Άργος δεν το έβαλαν εις τον νουν των, αλλά έφυγαν χωρίς κανείς να πάρη ούτε την καπόταν του, και μόνον η θάλασσα τους εκράτησεν, ει δε μη, ακόμη θα έφευγαν. Μόνος δε ο αντιπρόεδρος του Εκτελεστικού είπε τότε καθ' οδόν να πάρουν τα αρχεία της Κυβερνήσεως διά να μη καθούν· και επειδή ένας από την συνοδείαν του είπεν: “οί Έλληνες κάνουνται και αυτός αρχεία θέλει”, εκείνος απεκρίθη: “ας καθούν οί Έλληνες, τα αρχεία να γλυτώσουν”. Τούτο το έμαθαν οί Έλληνες τότε και εσικάθησαν τους πολιτικούς».¹

Η «απέχθεια» προς τους πολιτικούς γενικώς είναι ένας κοινός τόπος που επανέρχεται συχνά-πυκνά στον δημόσιο λόγο μέχρι σήμερα, αποτελώντας μία έκφανση ακριβώς της πολιτικής σύγκρουσης. Ο θησαυριστής του περιστατικού, ο Φώτιος Χρυσανθόπουλος, δεν είναι αμέτοχος, καθώς στην αντιπαράθεση «πολιτικών»-«στρατιωτικών» στα χρόνια του Αγώνα, τάχθηκε με την παράταξη των δεύτερων. Ο μνημονευόμενος αντιπρόεδρος του Εκτελεστικού ήταν ο θάναος Κανακάρης, πλούσιος σταφιδέμπορος, πατρινός πρόκριτος και προεπαναστατικά βεκίλης της Πελοποννήσου στην Κωνσταντινούπολη, Φιλικός, πρωτεργάτης της εξέγερσης στην Πάτρα, και ένας από τους «πολιτικότερους» άνδρες της

¹ Φώτιος Χρυσανθόπουλος, *Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επαναστάσεως*, τ. 1, Αθήνα 1899, σ. 386.

εποχής του.² Όσα του αποδίδει ο Φωτάκος στην παραπάνω διήγησή του, νομίζω ότι αντανακλούν όψεις της σχέσης του 1821 με τα αρχεία, κυρίως όμως της συνολικής σχέσης της ελληνικής κοινωνίας με τα τεκμήρια της ιστορίας της.

Καταρχήν, η συναίσθηση ότι τα αρχεία είναι κάτι σημαντικό, που εδώ παίρνει σάρκα στο πρόσωπο του Κανακάρη, δεν είναι κάτι μοναδικό. Την ίδια εποχή μπροστά στον φόβο του Δράμαλη ο Μινίστρος της Αστυνομίας Ανδρέας Μεταξάς συσκευάζει και μεταφέρει αρχεία στην Ύδρα για να τα επιστρέψει στο Ναύπλιο ένδεκα μήνες αργότερα, όταν πια ο κίνδυνος έχει παρέλθει. Έναν χρόνο μετά, τον Νοέμβριο του 1823, και ενώ έχει πυροδοτηθεί η σύγκρουση Βουλευτικού-Εκτελεστικού, ο Πάνος Κολοκοτρώνης, επικεφαλής δυνάμεων του Εκτελεστικού, προσπαθεί να αποσπάσει τα αρχεία του Βουλευτικού από το Άργος, προκειμένου να τα μεταφέρει στην Τρίπολη· αποτυγχάνει όμως χάρη στην αντίσταση του φρουράρχου Θεόδωρου Ζαχαρόπουλου.³ Τον Μάιο του 1824, ενώ οι εσωτερικές συγκρούσεις μαίνονται στην Αργολίδα, τα αρχεία του Βουλευτικού μεταφέρονται στο πλοίο «Κίμων» του Α. Μιαούλη, όπου είχε καταφύγει και το Εκτελεστικό.⁴ Η αξιοδότηση των αρχείων, πέρα από μεμονωμένες ενέργειες όπως οι παραπάνω, αποτυπώνεται με επίσημο τρόπο, ήδη στις πρώτες πράξεις των διοικητικών και νομοθετικών σωμάτων της Επανάστασης, όπου γίνεται λόγος για τήρηση κωδίκων και πρακτικών, διαφύλαξη εγγράφων, επιστολών και αρχείων, καθώς και ειδικούς υπαλλήλους της διοίκησης επιφορτισμένους με το έργο αυτό.⁵

2 Για τα βιογραφικά του Θάνου Κανακάρη βλ. Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. 6, Αθήνα 1874, σ. 311-332.

3 Φ. Χρυσανθόπουλος, *ό.π.*, τ. 1, σ. 500-501· Κ. Διαμάντης, *Τα ιστορικά έγγραφα του Αγώνος του 1821 των Γενικών Αρχείων του Κράτους εις περιλήψεις και περικοπές*, Κατάλογος πρώτος, Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους 10, Αθήνα 1971, σ. 27. Ο Θ. Ζαχαρόπουλος επιβραβεύτηκε με ειδικό έπαινο από το Βουλευτικό στις 3 Δεκεμβρίου 1823 *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας*, τ. 2, Αθήνα 1862 (επανέκδοση Αθήνα 1972), σ. 661. Ανάλογη επιβράβευση γνώρισε λίγο μεταγενέστερα στις 19 Ιουλίου 1824, και ο Νικηφόρος Παμπούκης για τη συμβολή του· βλ. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 6, Αθήνα 1972, σ. 200.

4 *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, *ό.π.*, τ. 2, σ. 292. Ανάλογες ενέργειες φαίνεται επιχειρήθηκαν και με αρχεία των Εθνοσυνελεύσεων. Για παράδειγμα ο Παναγής Πούλος σημειώνει στο ημερολόγιό του στις 5 Μαΐου 1827: «Ο Σπυλιάδης εσπώκθη με τα αρχεία της συνελεύσεως και επήγε στο Ανάπλι»· βλ. *Απομνημονεύματα Αθηναίων Αγωνιστών*, Επιμέλεια: Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21*, επιλογή Γ. Τσουκαλάς, Αθήνα [1955], σ. 64.

5 Κ. Διαμάντης, *Τα ιστορικά έγγραφα*, *ό.π.*, σ. 20-27· Ελένη Λυκουρή Λαζάρου, *Τα αρχεία στο*

Η άποψη αυτή, περί της αξίας του αρχείου καθ' εαυτού, που υπερβαίνει το εκάστοτε περιεχόμενο, νομίζω δεν οφείλεται στους λογιότατους και τους πεπαιδευμένους της Επανάστασης. Αντιστοιχεί κυρίως στη νοοτροπία και τα βιώματα των πρωταγωνιστών εκείνων που είχαν εμπειρία διαχείρισης διοικητικών και οικονομικών πραγμάτων· των πρόκριτων που είχαν εμπλακεί στα δημόσια οικονομικά ή την κοινοτική διαχείριση, των εμπόρων που κρατούσαν τα κατάστιχα των εμπορικών τους οίκων. Είναι η ομότιμη δηλαδή φροντίδα και έγνοια με εκείνη που αποτυπώνεται στην έκκληση του Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου, προεπαναστατικά πλούσιου έμπορου και ταμιά της Φιλικής Εταιρείας στην Πάτρα. Ο Παπαδιαμαντόπουλος έγκλειστος στο πολιορκημένο από τον Ιμπραήμ Μεσολόγγι, ως επικεφαλής της ελληνικής κεντρικής διοίκησης σε αυτό, έγραφε την 1η Αυγούστου 1825 στη σύζυγό του για το προσωπικό του αρχείο, που το είχε μεταφέρει στη Ζάκυνθο μαζί με την οικογένειά του: «τέτοια γράμματα δεν έπρεπε να τα αφήνης εις άλλα χέρια, αλλά να τα φυλάς ως κόρην οφθαλμού, ότι άλλο τίποτε δεν μας έμεινε εμψί μόνον τα χαρτιά και από αυτά ελπίζομεν να ζήσωμεν κάμποσον καιρόν συνάζοντες όθεν μας χρεωστούν· διά τούτο μην πιστεύης εις κανένα άλλο, αλλά τα χαρτιά να τα έχης καλά φυλαγμένα και να τα βουλώνης, μην τύχη και καθή το παραμικρόν, επειδή απολογίαν δεν μου δίδεται!».⁶

Αν η φροντίδα όμως για τα αρχεία είναι η μία όψη των πραγμάτων, οπωσδήποτε το εκκρεμές του ενδιαφέροντος εκτελεί μία μεγάλη ταλάντωση· από την αναγόρευση των αρχείων στο «άπαν» μέχρι την απόλυτη απαξίωση και αδιαφορία. Είναι μια στάση που απαντά ακόμη και σήμερα σε φορείς του ευρύτερου δημόσιου τομέα ή της τοπικής αυτοδιοίκησης: τα αρχεία αναγορεύονται σε κάτι εξαιρετικά πολύτιμο, την ώρα που βρίσκονται εγκαταλεημένα σε άθλιες συνθήκες σε κάποια αποθήκη ως άχρηστα υλικά, με τον κίνδυνο ανά πάσα στιγμή να οδηγηθούν στη χωματερή.

Η τύχη των αρχείων που παρήχθησαν στα χρόνια της Επανάστασης, ανάλογο δρομολόγιο ακολουθεί: αναγόρευση των αρχείων του 1821 σε

ελληνικό κράτος έως την ίδρυση των Γενικών Αρχείων (1821-1914), Αθήνα 2^η 1998, σ. 255-256.

6 Ντίνος Κονόμος, *Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος ο Διοικητής των «Ελευθέρων Πολιορκημένων»*, Αθήνα 1967, σ. 23· Παναγής Ζούβας, *Ιωάννης Γ. Παπαδιαμαντόπουλος*, Θυσία και αγώνες του κατά την επανάσταση του 1821, Αθήνα 1971, σ. 167-169· Δ. Δημητρόπουλος, «Ατομικοί και συλλογικοί φόβοι στις μέρες της μεγάλης αγωνίας. Ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος γράφει από το πολιορκημένο Μεσολόγγι», στο Κατερίνα Δέδε, Δ. Δημητρόπουλος, Τ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φόβοι και ελπίδες στα νεότερα χρόνια*, Αθήνα 2017, σ. 68.

ιερά και όσια κειμήλια του έθνους, και παράλληλα αδιαφορία για τη διαφύλαξη και την αξιοποίησή τους. Εδώ, μια εμβληματική μορφή για τις σπουδές του 1821 και για τα αρχεία στην Ελλάδα, διαδραμάτισε καίριο ρόλο για τις ατραπούς που πήρε καταρχήν η ιστοριογραφία, κυρίως όμως ο δημόσιος λόγος για το θέμα: είναι μια φυσιογνωμία που προσωποποιεί, νομίζω, με τον διαυγέστερο τρόπο, τη σχέση του νέου ελληνισμού με το '21. Πρόκειται για τον Γιάνη Βλαχογιάννη. Ο Βλαχογιάννης γεννήθηκε στη Ναύπακτο το 1867 και πέθανε στην Αθήνα το 1945. Είναι δηλαδή ένα πρόσωπο που ηλικιακά μετέχει σε δύο αιώνες: το δεύτερο μισό του 19ου και το πρώτο μισό του 20ού, αλλά ζει ολόψυχα το 1821· έναν συγγραφέα που κινείται αβίαστα από τη λογοτεχνία στην ιστοριογραφία και αντιστρόφως: γράφοντας λογοτεχνία ως ιστορικός και ιστορία ως λογοτέχνης.⁷

Ο Βλαχογιάννης υπήρξε επίσης ένας άνθρωπος παθιασμένος. Με πάθος για την ιστορία του '21 και ξεχωριστά τη Ρούμελη, τους κλέφτες, τα παλληκάρια του Αγώνα· πάθος για την μπρούτα, γλαφυρή αφήγησή-εμπάθεια για τους παλαιούς και νεόκοπους εκθρούς του. Το μικρόβιο όμως που τον κατέτρωγε ήταν αυτό του συλλέκτη· συλλέκτη χαρτιών, ντοκουμέντων της ιστορίας αλλά και ιστοριών, μικρών διηγήσεων της καθημερινότητας, των ευτελών παραλειπόμενων της μεγάλης ιστορίας, σαν εκείνο που μνημονεύτηκε προηγουμένως μέσω της γραφίδας του Φωτάκου. Συγκεντρώνει έτσι μερικά κλασικά συλλεκτικά γνωρίσματα: μανία-μέχρις εξουθενώσεως μανία- συγκέντρωσης αρχειακού υλικού, επιθυμία ανάδειξης και προβολής της προσωπικής του συλλογής αλλά και αίσθηση αποκλειστικότητας και κρυψίνοια. Και ακόμη συνδυασμός ισχυρής αυτοπεποίθησης και εξαντλητικής γνώσης του αντικειμένου που αγαπά, με απουσία σύνθεσης: με αδυναμία ένταξης του μερικού στο γενικό. Παρόλα αυτά, οι μελέτες του, εκτός από την ενδελεχή γνώση των πραγμάτων, διακρίνονται από ευθύτητα και οξυψότητα, αποτέλεσμα, νομίζω, της αυξημένης παρατηρητικότητας που είχε για κάθε τι σχετικό με το '21.

Πρόκειται για μία «εκ γενετής» λατρεία, όπως υποστηρίζει ο ίδιος, σε συνέντευξη που παραχώρησε στα τέλη της ζωής του: «Από νήπιο χαίδευα

7 Για μια συνολική αποτίμηση του έργου του Βλαχογιάννη, ιδιαίτερα σε σχέση με τη μελέτη του 1821 βλ. Άλκης Αγγέλου, «Η ιδιαιτερότητα του Βλαχογιάννη. Μία νόμιμη “αυθαιρεσία”», εισαγωγή στο Γ. Βλαχογιάννη, *Ιστορική Ανθολογία. Ανέκδοτα – γνωμικά – περίεργα – αστεία εκ του βίου διασήμων Ελλήνων 1820-1864*, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 2000, σ. 17-82. Ο ίδιος επισημαίνει ότι στην περίπτωση του Βλαχογιάννη «ο λογοτέχνης βλέπει εκεί όπου δεν μπορεί να δει ο ιστορικός, και βλέπει με τον ιδιόζοντα προσωπικό τρόπο, τον οποίο δεν διαθέτει ο τελευταίος αυτός» (ό.π., σ. 29-30).

με λαχτάρα τα ιστορικά βιβλία πούχαν ζουγραφίες των Καπεταναίων και ζήλευα τους άλλους που μπόραγαν να τα διαβάζουν. Είχα από τα πρώτα μου χρόνια μεγάλον έρωτα για την ιστορία μας και για τα γράμματα. Καθόμουν νύχτες ολόκαιρες πλάι στο τζάκι, ν' ακούω μ' όλη μου την προσοχή τις γριές Σουλιώτισσες στον Έπαχτο να μου ιστορούνε τη μεγάλη Επανάσταση [...] Άγγιζα το χέρι μου -με τι χτυποκάρδι θυμάμαι!- στα τιμημένα τ' άρματα του Λάμπρου, του Φώτου, του Κίτσου Τζαβέλλα που ήταν όλο με χρυσά κι ασημένα κεντήδια και συντέφια, ένα βασιλικό πράμα παραμυθένιας ομορφιάς για μένα τότε, για να βεβαιωθώ πως δεν ήταν φαντασίες. [...] Έτσι από μωρό ζούσα μέσα στο '21. Κι ο μοναδικός μου έρωτας ήταν πάντα η Πατρίδα κ' η ιστορία της».⁸

Προφανώς πρόκειται για τη δική του ανάγνωση του βίου του, βουτηγμένη μέσα στο 1821· για μία εκ των υστέρων κατασκευή. Ο Βλαχογιάννης είναι ένα πρόσωπο που ζει την ιστορία και ζει το '21 σαν σε μύθο.⁹ και παράλληλα αφηγείται το δικό του μύθο για την προσωπική του εμπλοκή με αυτό. Τα ανέκδοτα, τα παραλειπόμενα της «μεγάλης» ιστορίας, οι στιγμές της καθημερινότητας, οι μικρές ιστοριούλες που αναδεικνύουν τα κίνητρα και τους χαρακτήρες των ανθρώπων, οι αθέατες πλευρές των πραγμάτων ή καλύτερα οι μισοφωτισμένες πτυχές τους: όλα αυτά είναι πράγματα που αγαπά να αφηγείται με τον «φερωτό του λόγο».¹⁰ Και οι συγκαιρινοί του, και οι κατοπινοί του ανταπέδωσαν την αγάπη αυτή, φιλοδωρώντας τον με αφηγήσεις για την άοκνη προσπάθειά του να διασώσει λίγο πριν την καταστροφική επανάχρησή τους πολύτιμα ντοκουμέντα του Αγώνα, ψάχνοντας μόνος του σε μπακάλικα, σε μαγαζιά της αγοράς, σε καταγώγια, στους κάδους των αποχωρητηρίων της Ομόνοιας. Οι αναζητήσεις του Βλαχογιάννη μετατράπηκαν έτσι σε συστατικό της μυθολογίας της πόλης και της δημόσιας πρόσληψης της έννοιας των αρχείων: ένας

8 «Περί τα γεγονότα και τα ζητήματα. Τελευταία συνομιλία με τον Γιάννη Βλαχογιάννη», συνέντευξη στον Κ. Δημητριάδη, π. *Νέα Εστία* τχ. 437-438, τ. 38 (1-15 Σεπτεμβρίου 1945), σ. 790.

9 Ο Κ. Θ. Δημαράς, σε επιφυλλίδες του για τον Γ. Βλαχογιάννη επισήμαινε τη διάσταση αυτή της προσωπικότητάς του, ότι δεν γνώριζε μόνο την ιστορία του 1821, αλλά τη ζούσε: Κ. Θ. Δημαράς, *Σύμμικτα, Δ', Λόγια περί μεθόδου*, τ. 2, Επιλογή κειμένων: Φ. Ηλιού, Επιμέλεια: Πόπη Πολέμη, Αθήνα 2013, σ. 774-775.

10 Η *Ιστορική Ανθολογία*, που εξέδωσε για πρώτη φορά το 1927 αποτελεί την πιο χαρακτηριστική αποτύπωση της προσέγγισης αυτού του είδους (πιο πρόσφατη επανέκδοση: Γ. Βλαχογιάννης, *Ιστορική Ανθολογία*, ό.π.). Ολόκληρο όμως το έργο του είναι διάστικτο από ανάλογες αφηγήσεις. Ο χαρακτηρισμός «φερωτός» για τον λόγο του Βλαχογιάννη οφείλεται στον Κ. Παλαμά (Αλκ. Αγγέλου, «Η ιδιαιτερότητα», ό.π., σ. 30).

μοναχικός και ανιδιοτελής πατριώτης διασώζει πολύτιμα χαρτιά, τεκμήρια της εθνικής ιστορίας, και ιδιαίτερα της κορυφαίας της στιγμής: του εθνοκαπελευθερωτικού Αγώνα.

Αυτή είναι η φωτεινή πλευρά του φεγγαριού. Η πίσω όψη του αναδείχθηκε ήδη τον Φεβρουάριο του 1920 στη Βουλή, σε συζήτηση νομοσχεδίου με ένα άρθρο, το οποίο προέβλεπε αγορά της Συλλογής Βλαχογιάννη από το ελληνικό κράτος, έναντι 165.224 δρχ. Εκεί, οι προσωπικοί εχθροί του Βλαχογιάννη -και πολιτικοί αντίπαλοι του Ελ. Βενιζέλου- με προεξάρχοντα τον νομικό και δημοσιογράφο Γεώργιο Πωπ, τόνιζαν ότι κατέλαβε χαριστικά -για και δεν είχε ολοκληρώσει τις σπουδές του στη Φιλοσοφική- τη θέση του πρώτου Διευθυντή των Γενικών Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ), και κυρίως ότι συγκέντρωσε με παράνομο τρόπο δημόσια έγγραφα, που είχαν κλαπεί από τα κρατικά αρχεία και τώρα, αν και επικεφαλής της αρμόδιας υπηρεσίας, επιζητούσε το αδιανόητο: να πωλήσει στο κράτος τα κλοπιμαία.¹¹

Η συζήτηση του θέματος θα είχε ίσως ενδιαφέρον, ως ένα γλαφυρό παράδειγμα του αξεδιάλυτου τρόπου που ενίοτε ζυμώνεται το καλό με το κακό. Εδώ όμως θα άξιζε να επισημανθεί κάτι άλλο. Ο Βλαχογιάννης συγκέντρωσε στις αναδιφήσεις του έναν τεράστιο αριθμό τεκμηρίων: η πρώτη συλλογή του, που εναποτέθηκε στα ΓΑΚ με την ίδρυσή τους, περιλαμβάνει, σύμφωνα με κατάλογο που συνέταξε ειδική επιτροπή τον Ιούλιο του 1919, 42.202 δημόσια έγγραφα, 9.744 ιδιωτικά και 187 χειρόγραφα, στα οποία αργότερα προστέθηκαν και πολλά άλλα, πολλαπλάσια. Από αυτά περίπου τα μισά αφορούν το 1821.¹² Μέγα το πλήθος και μεγίστη η αξία, αλλά όσα τεκμήρια και αν συγκέντρωσε ο Βλαχογιάννης είναι λιγοστά, αν αντιπαραβληθούν με τα αδιατάρακτα αρχεία της Επαναστατικής Διοίκησης που διατηρήθηκαν σε διάφορα κρατικά αρχεία και σήμερα στην πλειονότητά τους φυλάσσονται στα ΓΑΚ.

Ο Βλαχογιάννης συνεπώς δεν διέσωσε τα αρχεία του 1821· διέσωσε τμήμα ενός εξαιρετικά πολύτιμου αρχαιακού υλικού, που από αβελτηρία είχε οδηγηθεί -θα λέγαμε αν επιλέγαμε έναν σημερινό όρο- στην ανακύκλωση. Ταυτόχρονα όμως συνέβαλε σε κάτι άλλο μακρότερης πνοής και

11 Βλ. τη σχετική συζήτηση Ντίνος Μακρυγιάννης, «Ανάλυση της ιστορικής συλλογής του Βλαχογιάννη και αναγνώρισή της από το κράτος, μέσα από νομολογιακές και νομοθετικές διεργασίες», *Γιάννης Βλαχογιάννης. Α΄ Συμπόσιο Ναυπακτιακής Λογοτεχνίας*, στο περιοδικό: *Ναυπακτιακά* 7 (1995), σ. 167-193.

12 Το σχετικό έγγραφο βλ. Ντ. Μακρυγιάννης, *ό.π.*, σ. 157-166, και γενικότερα για το θέμα *ό.π.*, σ. 145-155.

σημασίας: την ίδρυση των Γενικών Αρχείων του Κράτους το 1914 από την κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου.

Ας επανέλθουμε όμως στις δύο αρχειακές αυτές πηγές για το 1821: τα σχετικά αρχεία των ΓΑΚ και τη συλλογή Βλαχογιάννη, διότι για διαφορετικούς λόγους καθεμιά, αντανακλούν, νομίζω, την ιδιότυπη σχέση των αρχείων με την ιστοριογραφία του Αγώνα. Θα προσπαθήσω να το διευκρινίσω:

Η συλλογή του Βλαχογιάννη είναι καταρχήν προϊόν επιλογής και κατάτμησης. Ο ίδιος διάλεγε ποια τεκμήρια θα ενέτασσε σε αυτήν από το πλήθος όσων είχαν απομακρυνθεί από τα κρατικά αρχεία. Σύμφωνα με μια παραστατική περιγραφή, το 1893 μεταφέρθηκαν από το Ελεγκτικό Συνέδριο σε μία αποθήκη στην οδό Αθηνάς αρ. 100, μεγάλοι όγκοι αρχειακού υλικού (20 με 30.000 οκάδες). Ο εργολάβος που είχε αγοράσει το υλικό έβαλε μία ζυγαριά και πωλούσε τα αρχεία με την οκά, κυρίως σε καταστημάτρχες της αγοράς. Ο Βλαχογιάννης εγκαταστάθηκε δίπλα στον πωλητή για να ξεδιαλέγει και να αγοράζει τα πολυτιμότερα έγγραφα, ενώ ωθούσε τους πελάτες να περιορίζουν τις αγορές τους σε όσα θεωρούσε εκείνος άνευ σημασίας.¹³ Καταρχήν λοιπόν πρόκειται για μια μοναδικής αξίας συλλογή, στην οποία εντάχθηκαν όσα θεώρησε ο ίδιος ως άξια διάσωσης. Κατόπιν ακολούθησε η ταξινόμηση και ταυτόχρονα κατάτμηση, διότι ο Βλαχογιάννης, όντας εμπειρικός αρχειακός και ιστοριοδίφης, επικείμενος να κατανείμει το αρχειακό υλικό που διέθετε, με βάση το περιεχόμενο, με βάση δηλαδή τον τρόπο που κατανοούσε εκείνος την ιστορική ύλη, σε συνδυασμό με τα προσωπικά του ενδιαφέροντα. Παρά τις μεταγενέστερες συστηματικές προσπάθειες ταξινόμησης του αρχείου από τα ΓΑΚ, οι συλλογές του φέρουν ακόμη ίχνη των αρχικών παρεμβάσεων, που δυσχεραίνουν τη χρήση τους.

Τα εκτός της συλλογής Βλαχογιάννη αρχειακά υλικά των ΓΑΚ για το 1821 -πέραν κάποιων συλλογών ιδιωτών- συνίστανται κυρίως σε αρχεία δημόσιων υπηρεσιών, οι οποίες συστάθηκαν από την επαναστατική διοίκηση. Είναι συγκροτημένα σώματα τεκμηρίων που ακολουθούν τη λογική παραγωγής και αρχικής χρήσης τους. Αποτυπώνουν τον τρόπο λειτουργίας των τότε διοικητικών δομών.¹⁴ Δεν έχουν τύχει όμως μεταγενέστερης

13 Μιχάλης Σταφυλάς, «Ο αγώνας του Βλαχογιάννη για τη διάσωση των αρχείων του '21», *Γιάννης Βλαχογιάννης. Α΄ Συμπόσιο Ναυπακτιακής Λογοτεχνίας*, στο περιοδικό: *Ναυπακτιακά* 7 (1995), σ. 136-137.

14 Μια αδρομερή παρουσίαση του σχετικού υλικού, ενδεικτική και του ιδεολογικού πλαισίου στο οποίο ετίθετο το ζήτημα βλ. Κ. Διαμάντης, «Το εικοσιένα και τα Γενικά Αρχεία ως ιστο-

οπισθηματικής ταξινόμησης, παρόλο που τα τελευταία χρόνια είναι στην πλειονότητά τους προσβάσιμα και από το διαδίκτυο μέσω της ψηφιακής εφαρμογής «Αρχειομνήμων», σε ευκρινείς αλλά δύσχρηστες αναπαραγωγές, καθώς τα λεγόμενα μεταδεδομένα που τις συνοδεύουν είναι προς το παρόν στοιχειώδη.

Αρχειακά τεκμήρια για το 1821 φυλάσσονται φυσικά και σε άλλους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς. Καταρχήν στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, που υπάρχει αρχειακό υλικό σχετικό με τις Εθνοσυνελεύσεις, τα Συντάγματα, τα τοπικά πολιτεύματα, τις πράξεις Βουλευτικού και Εκτελεστικού, τα αντιπροσωπευτικά όργανα της Καποδιστριακής περιόδου. Η εκδοτική σειρά των «Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας», που ξεκίνησε το 1857 από τον Γεώργιο Τερτσέτη, συνεχίστηκε με κενό πλέον του ενός αιώνας και σήμερα αριθμεί 25 τόμους με εκδεδομένα έγγραφα.¹⁵ Το Μουσείο Μπενάκη, η Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, η Ακαδημία Αθηνών, η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, είναι μερικοί ακόμη από τους οργανισμούς που διαθέτουν αρχειακό υλικό για την Επανάσταση, το οποίο προέρχεται σε μεγάλο βαθμό από οικογενειακά αρχεία ή από συλλογές ιδιωτών.

Όσον αφορά το ζήτημα της διαθεσιμότητας του αρχειακού υλικού και της ευχερούς πρόσβασης σε αυτό, νομίζω ότι η συγκυρία είναι ιδιαίτερα ευτυχής. Τα ΓΑΚ, η ναυαρχίδα των αρχειακών πραγμάτων της χώρας, είναι κατά τη γνώμη μου υπόδειγμα εξυπηρέτησης των αναγνώστων. Και οι υπόλοιποι φορείς που διαθέτουν υλικό για το 1821, ο καθένας με τη δική του οργάνωση και ιδιαιτερότητα είναι φιλικόι προς τον αναγνώστη, με διάθεση να τον βοηθήσουν σε αυτό που αναζητά.

Η θετική αυτή αύρα είναι όμως φαινόμενο πρόσφατο -και, ας ελπίσουμε, όχι και πρόσκαιρο. Συνολικά, η διαχείριση των αρχείων του 1821 υπήρξε, κατά τη γνώμη μου, μία συλλογική αποτυχία διάρκειας. Λίγοι και αποσπασματικοί κατάλογοι των επιμέρους αρχείων και συλλογών -κάποιοι πιο πλήρεις, κάποιοι στοιχειώδεις- απουσία μιας κεφαλαιώδους καταγραφής του είδους και του περιεχομένου των αρχείων που σχετίζονται με την Επανάσταση, τιτάνιες αλλά αποτυχημένες -και επιβλαβείς τελικά-

ρική πηγή του», *Ελληνική Δημιουργία* 123 (15 Μαρτίου 1953), σ. 353-356.

15 *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1-25, Αθήνα 1971-2012 (α' έκδοση του τ. Α' Αθήνα 1857 και του τ. Β' Αθήνα 1862).

απόπειρες να συσταθεί εξ' υπαρχής ένα ενιαίο αρχείο του Αγώνα,¹⁶ είναι νομίζω μερικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν επί χρόνια -αιώνες σωστότερα- τη διαχείριση των περί την Επανάσταση αρχείων. Αντί δηλαδή η έμφαση να δοθεί στη δημοσιοποίηση, στη σύνταξη καταλόγων, ευρετηρίων και γενικά στη δημιουργία εργαλείων έρευνας για το υπάρχον αρχαιακό υλικό, επιδιώχθηκε να αναδειχθεί εκείνο που θεωρήθηκε ως το ξεχωριστό, το σπουδαίο, κάποτε με κριτήρια που εξαντλούνταν σε προσωπικές προτεραιότητες και επιθυμίες.

Οι δυσλειτουργίες όμως αυτές στην παροχή των αρχειακών διαθεσιμότητων δεν δικαιολογούν ένα βασικό χαρακτηριστικό της ιστοριογραφίας για το 1821· συνολικότερα θα έλεγα των νεοελληνικών σπουδών για το 1821. Η ιστοριογραφία της Επανάστασης διακόσια χρόνια μετά από αυτήν, έχει αγνοήσει το μεγαλύτερο μέρος του αρχειακού υλικού που αφορά το θέμα. Η ιστορία του 1821 μοιάζει να έχει γραφτεί χωρίς τα αρχεία της Επανάστασης· με μεγαλύτερη ακρίβεια: χωρίς να ληφθούν υπόψη, χωρίς να αξιοποιηθούν μεγάλοι όγκοι αρχειακού υλικού που αφορούν την Επανάσταση.

Ο Φωτάκος, που μνημονεύτηκε στην αρχή της παρέμβασης αυτής, και οι άλλοι όμοιοι τύπου συγγραφείς αποτέλεσαν τη βασική, την πιο πολυχρησιμοποιημένη, πηγή της ιστοριογραφίας του 1821. Δεν πρόκειται μόνο για συγγραφείς απομνημονευμάτων, αφού οι περισσότεροι στα έργα τους -ή σε κάποια από τα έργα τους- επιχειρούν να αφηγηθούν όχι μόνο τις μνήμες τους αλλά συνολικά την ιστορία της Επανάστασης -ή τουλάχιστον κάποια συμβάντα- βασιζόμενοι όμως στα βιώματά τους, στη βιωμένη γνώση που έχουν για το θέμα. Εκτός από τις προσωπικές μαρτυρίες και τις απόπειρες ιστοριογραφικών καταγραφών, τα καταστατικά κείμενα του κράτους, τα πρακτικά των συνελεύσεων, οι επιστολές των πρωταγωνιστών είναι κάποιες από τις αρχειακές πηγές που εκδόθηκαν και τροφοδότησαν την ιστοριογραφία του 1821. Σε αυτές πρέπει να προστεθούν κάποια αρχεία κοινοτήτων (για παράδειγμα: Αρχείο Ύδρας, Ψαρών, Κάσου) και ορισμένα αρχεία οικογενειακά ή συλλογές εγγράφων ή ακόμη και θεματικές ενότητες που σχηματίστηκαν εκ των υστέρων, οι οποίες αφορούσαν πρωταγωνιστές του Αγώνα (αρχεία Μαυροκορδάτου,

16 Χαρακτηριστικότερη περίπτωση αποτελεί το ογκώδες έργο της σειράς «Τα ιστορικά έγγραφα του Αγώνος του 1821 των Γενικών Αρχείων του Κράτους εις περιλήψεις και περικοπές», σε επιμέλεια Κ. Διαμάντη, που εκκίνησε στον τ. 10 της Βιβλιοθήκης των Γενικών Αρχείων του Κράτους, Αθήνα 1971 και συνεχίστηκε στους τόμους 11-15, Αθήνα 1972-1976.

Κουντουριώτη, Κωλέττη, Ρώμα, Καποδίστρια, Ξάνθου, Ράγκου και άλλων), τα οποία έχουν αξιοποιηθεί αν και μάλλον σποράδην και περιορισμένα.¹⁷

Ακόμη και σήμερα, προστίθενται στο αρχειακό απόθεμα νέα προσωπικά αρχεία ή συλλογές που δεν είχαν εντοπιστεί ή άλλα που ήταν γνωστά και δεν είχαν τύχει της προσοχής των μελετητών. Η αναφορά όμως στα κενά, δεν αφορούσε τις νέες αφίξεις, τις πρόσφατες προσκτήσεις. Το μεγάλο κενό είναι η ελλιπής μελέτη των χιλιάδων τεκμηρίων -λυτών εγγράφων και καταστάσεων- που είχαν παραχθεί από την τότε Διοίκηση και βρίσκονται διαθέσιμα στα ΓΑΚ και άλλους δημόσιους φορείς· όλη δηλαδή η γραφειοκρατία της επανάστασης, η οποία έχει, μέχρι σήμερα, σχεδόν αγνοηθεί.¹⁸ Τα τεκμήρια αυτά, αν μπουν κάτω από τον φακό της ιστορικής έρευνας, νομίζω θα αλλάξουν σε μεγάλο βαθμό την οπτική μας, θα προσφέρουν μια νέα, μια φρέσκια ματιά για το 1821.

Ένα χαρακτηριστικό, κατά τη γνώμη μου, παράδειγμα: τα οικονομικά της Επανάστασης. Οικονομικά με την έννοια της λειτουργίας του μηχανισμού δημοσιονομικής πολιτικής του νέου κρατικού σχηματισμού αλλά και με την έννοια των ποικίλων οικονομικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται, συνεχίζονται ή διακόπτονται στα χρόνια της επανάστασης. Το πολύπλευρο αυτό θέμα, όχι μόνο δεν κέρδισε την προσοχή των ιστορικών αλλά σπρώχτηκε στο περιθώριο, τόσο της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας όσο και του δημόσιου λόγου περί την ιστορία. Οι λιγοστές μελέτες που έχουν γίνει, αξιοποιούν τα απομνημονεύματα και επιλεκτικά μόνον το δημοσιευμένο αρχειακό υλικό. Αντίθετα, το πλούσιο υλικό του Υπουργείου Οικονομικών και άλλων Υπουργείων και διοικητικών υπηρεσιών των

17 Ενδεικτικά: *Ιστορικών Αρχείων του στρατηγού Ανδρέου Λόντου (1780-1847)*, τ. Α'-Β', Αθήνα 1914· *Αρχείον της Κοινότητας Ύδρας 1778-1832*, τ. 1-16, Έκδοση: Αντ. Λιγνός, Πειραιάς 1921-1932· *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτη*, τ. Α'-Ε', Έκδοση: Αντ. Λιγνός, Αθήνα/Πειραιάς 1920-1927, τ. ΣΤ', Έκδοση: Εμμ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα 1966 και τ. Ζ', Έκδοση: Κ. Διαμάντη, Αθήνα 1967· *Ιστορικών Αρχείων Κάσου*, Έκδοση: Ν. Γ. Μαυρής, τ. 1-3, Αθήνα 1937· *Ιστορικών Αρχείων Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Α'-ΣΤ', Έκδοση: Εμμ. Πρωτοψάλτης, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 1963-1986· *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τόμ. Α'-Ι', Κέρκυρα 1976-1987· *Αρχείον Ψαρών 1821-1827*, Έκδοση: Βασ. Βλ. Σφυροερας, Αθήνα 1974· *Το Αρχείο Γιαννάκη Ράγκου*, Έκδοση: Στεφ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1982· *Αρχείον Κανέλλου Δεληγιάνη. Τα έγγραφα 1779-1827*, Αθήνα 1993· *Αρχείο Ιωάννη Κωλέττη*, τ. Α', Β1, Β2, Έκδοση: Β. Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη, Α. Στεργέλλης, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 1996· *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, Τρισεύγενη Τουμπανη-Δάλλα*, τ. Α'-Δ', Αθήνα 1997-2014.

18 Για τη δημιουργία και σύνθεση των αρχείων αυτών βλ. Ελένη Λυκουρή-Λαζάρου, *Τα αρχεία*, σ. 255-296.

χρόνων της Επανάστασης είχαν μείνει με ελάχιστες εξαιρέσεις εκτός του ερευνητικού πεδίου. Μόλις τα τελευταία χρόνια άρχισαν να εκπονοούνται κάποιες διδακτορικές διατριβές και μελέτες που επεξεργάζονται αρχαιακό υλικό.¹⁹ η πολύχρονη σιωπή όμως χαρακτηρίζει τη βιβλιογραφική τύχη του θέματος.

Προφανώς, το ζήτημα της απουσίας της οικονομίας από την περί το '21 ιστοριογραφία θέλει διερεύνηση. Έχω όμως την εντύπωση ότι αυτή η απόκρυψη της οικονομίας ξεκινά αμέσως μετά την επανάσταση, από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές.²⁰ Τα οικονομικά ζητήματα σχεδόν απουσιάζουν στα απομνημονεύματα των αγωνιστών ή στις πρώτες ιστοριογραφικές συνθέσεις για τον Αγώνα. Η οικονομία λοιπόν αμελήθηκε ή μάλλον εξοβελίστηκε από τη μελέτη του κορυφαίου γεγονότος της συγκρότησης του ελληνικού κράτους, ακριβώς επειδή υπήρξε κορυφαίο· μία πράξη εθνική, εθνεγερτική, που για να αναδειχθεί ως ανυπέρβλητη και ηρωική, έμοιαζε σαν να έπρεπε να αποκαθαρεί από τα οικονομικά της συνδηλούμενα. Στην αντίληψη αυτή οι αγωνιστές του 1821 όφειλαν να πολεμούν με τον αντίπαλο, ακόμη και μεταξύ τους, να μάχονται για την ελευθερία ή την εξουσία, αλλά δεν ήταν επιτρεπτό -ήταν μάλλον υποτιμητικό- να ασχολούνται με τα οικονομικά. Για τον λόγο αυτόν, θέματα, όπως για παράδειγμα οι ενοικιάσεις και οι ενοικιαστές των φορολογικών προσόδων, η μισθοδοσία και η τροφοδοσία των στρατευμάτων ή το εμπόριο λειών, δεν μπήκαν στο στόχαστρο της έρευνας, όπως άλλωστε και της δημόσιας συζήτησης.

Γενικότερα άλλωστε τα πολεμικά έργα, τα μεγάλα και ηρωικά κατορθώματα κέρδισαν στην ιστοριογραφία της επανάστασης μεγαλύτερο μέρος από τη συγκρότηση του κράτους και των δημοκρατικών θεσμών, την εσωτερική πολιτική και οικονομική λειτουργία. Το ελληνικό κράτος είναι

19 Σημειώνω τη διδακτορική διατριβή του Σίμου Α. Μποζίκη, *Δημόσια οικονομικά και συγκρότηση εθνικού κράτους το 1821*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Παν. Κέρκυρα 2018 ή την υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή του Βαγγέλη Σαράφη στο ΕΚΓΙΑ με θέμα τη θεσμική συγκρότηση και τον έλεγχο των οικονομικών πόρων. Γενικότερα για την περιορισμένη ένταξη της ιστορίας της επανάστασης του 1821 στα προγράμματα σπουδών των ΑΕΙ, βλ. Χρ. Λούκος, «Η επανάσταση του 1821 από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας στην υποβάθμιση και σιωπή», στο: *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1832-2002*, Επιμέλεια: Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, τ. Α', Αθήνα 2004, σ. 579-582.

20 Αυτό δεν εμποδίζει το οικονομικό να διολισθήσει στις αφηγήσεις των απομνημονευμάτων βλ. σχετικά τις επισημάνσεις του Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, εκδοτική φροντίδα Ευτυχία Λιάτα, Άννα Ματθαίου, Πόλη Πολέμη, Αθήνα 2007.

ένα κράτος που προήλθε από μία ένοπλη επανάσταση και έτσι τα έργα και οι ημέρες των αρχηγών των ενόπλων εξασφάλισαν τη μερίδα του λέοντος στην ιστοριογραφική ή δημόσια αφήγηση γι' αυτήν.

Το 2021 θα γιορταστεί η επέτειος των 200 ετών από την Επανάσταση. Βέβαια η επέτειος -όπως άλλωστε έγινε και σε άλλες χώρες στη διακοσμιετηρίδα της Αμερικανικής ή της Γαλλικής Επανάστασης- δεν είναι μόνο μια σειρά επετειακών εκδηλώσεων. Πολλοί φορές, όπως είναι λογικό και αναμενόμενο, ετοιμάζουν ήδη δράσεις για να μετάσχουν στον εορτασμό, με αφιερωμένες στο 1821 εκδοτικές, ερευνητικές, επιστημονικές δράσεις μακράς προετοιμασίας. Ο κίνδυνος εντούτοις της επανάληψης τετριμμένων πραγμάτων και κοινών τόπων, του βερμπαλισμού και της φανφάρας, του κορεσμού εν τέλει, είναι υπαρκτός. Νομίζω ότι τώρα που είναι ακόμη σχετικά νωρίς, είναι αναγκαία μια συνεννόηση των φορέων που ασχολούνται με την ιστορική έρευνα και της Πολιτείας προκειμένου να υπάρξει ο αναγκαίος συντονισμός και η χρηματοδότηση, ώστε πριν από τον εορτασμό η επιστημονική συζήτηση να τροφοδοτηθεί πέραν των άλλων και με καινούργιες συνθετικές προσεγγίσεις, αναξιοποίητο αρχειακό υλικό στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, με νέες ιστορικές πηγές, με καλά και σύγχρονα εργαλεία έρευνας. Η επέτειος της Επανάστασης του 1821 έχει κακοτυχήσει, καθώς τα 100 χρόνια συνέπεσαν με μία εθνική καταστροφή και τα 150 με μία δικτατορία. Ας ελπίσουμε ότι τη φορά αυτή τα πράγματα θα είναι καλύτερα και θα εορταστεί με την τιμή, τον ενθουσιασμό, αλλά και τον αναστοχασμό και τη νηφαλιότητα που αξίζει στην ιδρυτική πράξη του ελληνικού κράτους, η οποία ταυτόχρονα υπήρξε και ένα κορυφαίο δημοκρατικό γεγονός για όλο τον κόσμο.

4

Η νεοελληνική ιστοριογραφία για το 1821: ερμηνευτικά σχήματα για το ξέσπασμα της επανάστασης*

Παναγιώτης Στάθης

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ του 1821 αποτέλεσε εξ αρχής κεντρικό ζήτημα για την ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας και ευρύτερα για τη συγκρότηση της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας. Στο πλαίσιο αυτό οι ερμηνείες της γένεσης της επανάστασης, οι ιστορικές συνθήκες, δηλαδή, που οδήγησαν στην έκρηξή της και οι κοινωνικοί παράγοντες που συνέβαλαν σε αυτό, ακόμη και οι όροι με τους οποίους περιγράφεται λεκτικά το γεγονός στάθηκαν κρίσιμα σημεία για τη συνολική ιστορική αποτίμησή της και τον ρόλο της στη συγκρότηση και εξέλιξη της νεοελληνικής κοινωνίας.

Κατά τη διάρκεια του αγώνα και στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, καθώς το γεγονός είναι πρόσφατο, ενώ η νεοελληνική ιστορία δεν έχει συγκροτηθεί ακόμη σε επιστήμη, οι ερμηνείες που διατυπώνονται είναι μερικές και αποσπασματικές, βασίζονται συχνά στην προσωπική εμπειρία, υπόκεινται στις προσωπικές και κοινωνικές αντιθέσεις και συγκρούσεις, υπερτονίζοντας τον ρόλο προσώπων και ομάδων έναντι άλλων, χωρίς όμως να συγκροτούν ένα ολοκληρωμένο ερμηνευτικό σχήμα και χωρίς να αφορούν σε βάθος χρόνου, περιοριζόμενες στους ανθρώπους που προετοίμασαν και ηγήθηκαν της επανάστασης. Εξάλλου καθώς η επανάσταση ανατρέπει την παραδοσιακή τάξη του κόσμου και αποβαίνει καθοριστική τόσο για πολλές από τις πλευρές της καθημερινότητας όσο και για τη συγκρότηση ενός νέου κοινωνικού σχηματισμού, το γεγονός

* Αναδημοσιεύεται, χωρίς αλλαγές, από τα *Ενθέματα της Κυριακάτικης Αυγής* (Αφιέρωμα στο 1821), αρ. 232 (24 Μαρτίου 2002). Μετά την παρέλευση δεκαοκτώ ετών, η επικαιροποίηση του κειμένου απαιτεί εκτεταμένες επεμβάσεις που δεν υπήρχε η χρονική δυνατότητα να γίνουν. Προστέθηκαν μόνον οι υποσημειώσεις, οι οποίες δεν υπήρχαν στην αρχική δημοσίευση.

της επανάστασης επενδύεται με μοναδικότητα που αποτρέπει τις συγκρίσεις και την ορθολογική διερεύνησή του και επιτρέπει την προσφυγή σε παραδοσιακά συστήματα σκέψης (εν πολλοίς κυρίαρχα ακόμη σε ευρέα στρώματα του πληθυσμού): είχε φτάσει το «πλήρωμα του χρόνου» που είχε ορίσει η «Θεία Πρόνοια» για την «ανάσταση του γένους». Οι όροι που χρησιμοποιούνται είναι χαρακτηριστικοί: παλιγγενεσία, ανάσταση, επ-ανάσταση. Είτε η αναγωγή γίνεται στο ένδοξο αρχαίο παρελθόν είτε στη «χαμένη βασιλεία» της Κωνσταντινούπολης, το ορθόδοξο ελληνικό γένος «αναγεννάται εκ της τέφρας του» μετά από ένα τεράστιο διάστημα ύπνωσης και αδράνειας.

Από τα μέσα του 19ου αιώνα, καθώς κατισχύουν νεωτερικά πρότυπα πρόσληψης του κόσμου και του εαυτού και η ιστορία συγκροτείται σε εθνική επιστήμη με κύριο στόχο την αποκατάσταση της «συνέχειας του έθνους» από την αρχαιότητα έως τη συγχρονία, η ανάγνωση της «τουρκοκρατίας» και της επανάστασης εξορθολογίζονται. Με προεξάρχοντες τους εθνικούς ιστορικούς Κ. Παπαρρηγόπουλο και Κ. Σάθα η τουρκοκρατία εντάσσεται στον κορμό της εθνικής ιστορίας διά της ανάδειξης αφενός μιας σειράς επαναστατικών εθνοκοινοπολιτισμικών κινημάτων και αφετέρου της ερμηνείας της εποχής ως περιόδου προετοιμασίας για την επανάσταση του 1821. Παρά τη συνολική υποχώρηση του «Ελληνισμού» μετά την άλωση που όριζε ως πρώτιστο καθήκον την προσπάθεια για την επιβίωση και για τη διατήρηση της ενότητας του γένους, η διάθεση αυτή εκφράστηκε με πλείστες, εν πολλοίς τοπικές και αυθόρμητες, εξεγέρσεις που αποδεικνύουν τη διατήρηση της εθνικής συνείδησης. Το 1821 συνιστά την κατάληξη της αδιάκοπης και συνεχούς διάθεσης των Ελλήνων για απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό. Δεν διαφέρει δε από τις προηγούμενες εξεγέρσεις παρά μόνον κατά τον πανελλήνιο χαρακτήρα, την άρτια οργάνωση του ελληνισμού στη Φιλική Εταιρεία και την αποκλειστική στήριξη στις δικές του δυνάμεις και όχι σε ξένη βοήθεια, χαρακτηριστικά που οφείλονται στην προϊούσα παρακμή των Οθωμανών και τη συνακόλουθη «υλική και ηθική πρόοδο του γένους», τη βαθμιαία δηλαδή ωρίμανση των συνειδήσεων και των προϋποθέσεων. Πρόκειται για ένα γραμμικό ερμηνευτικό σχήμα, που ταυτόχρονα παράγεται από την εθνική ιδεολογία αλλά και την προάγει σε μια εποχή που η ελληνική εθνική ταυτότητα συνιστά ακόμη διακύβευμα για πολλούς πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Υψηλότερη τη Μεγάλη Ιδέα στον βαθμό που το συνεχές, αδιαφοροποίητο στην ουσία του και πρωικό εθνικό παρελθόν μπορεί να δικαιολογήσει τις διεκδικήσεις της

Ελλάδας επί εδαφών και πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το σχήμα αυτό, με μικρές βελτιώσεις και εκλεπτύνσεις, κυριάρχησε στην ακαδημαϊκή ιστοριογραφία για περισσότερο από έναν αιώνα.¹

Η πρώτη σοβαρή εναλλακτική ερμηνεία του 1821 εμφανίζεται στον μεσοπόλεμο. Η Μεγάλη Ιδέα έχει καταρρεύσει, νέες κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές συνθήκες επιβάλλουν αναπροσαρμογές στην εθνική ιδεολογία, ενώ αναπτύσσονται το εργατικό κίνημα και οι σοσιαλιστικές ιδέες. Στο υπόστρωμα προγενέστερων εργασιών του Γ. Σκληρού που ενσωματώνουν με πρωτόλειο τρόπο την ταξική ανάλυση στη διερεύνηση της ελληνικής ιστορίας, ο Γιάνης Κορδάτος, αντλώντας από τη μαρξιστική θεωρία περί έθνους και τη μαρξιστική ταξική ανάλυση, διατυπώνει στα 1924 ένα νέο ερμηνευτικό σχήμα για το 1821: η συγκρότηση των εθνών και των εθνικών κρατών συνδέεται με την ανάπτυξη του καπιταλισμού και την ανάγκη των αστικών τάξεων για δημιουργία ομοιογενοποιημένων αγορών· στον ύστερο 18ο αιώνα η ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας στον χώρο της φεουδαρχικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οδηγεί στη διαμόρφωση της νεοελληνικής αστικής τάξης, στην οποία οφείλεται η σύγχρονη διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους· κατά συνέπεια η αστική τάξη αποτελεί τον κινητήριο μοχλό της ελληνικής επανάστασης και προσδίδει σε αυτήν στόχο εθνικό και αντιφεουδαρχικό. Έτσι ο Κορδάτος εισάγει στη νεοελληνική ιστοριογραφία την ταξική (και συνεπώς κοινωνικο-οικονομική) ανάλυση και το ζήτημα

1 Βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του ελληνικού έθνους (1453-1821)*, Αθήνα 1869· Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιστάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων*, τ. 5, Αθήνα 1874· Παύλος Καρολίδης, *Ιστορία του 18' αιώνας*, τ. Β', Αθήνα 1892· Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως 1821*, Αθήνα 1971. Βλ. επίσης τις παρακάτω προσεγγίσεις στις οποίες αναγνωρίζεται η υποβοηθητική συμβολή της πνευματικής και οικονομικής ακμής των Ελλήνων του 18ου αιώνα στην επανάσταση του 1821, χωρίς όμως να θεωρείται καθοριστική: Απόστολος Δασκαλάκης, *Τα αίτια και οι παράγοντες της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, Παρίσι 1927· του ίδιου, *Ο αγών της ελευθερίας των Ελλήνων. Παρασκευή και έναρξις της επαναστάσεως, η Ευρώπη και ο αγών της ελληνικής ελευθερίας (Πανεπιστημιακά παραδόσεις)*, Αθήνα 1965· Διονύσιος Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. Α', Αθήνα 1931. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, Αθήνα, ΟΕΔΒ, 1971 (βλ. όμως και τον εκσυγχρονισμό της προσέγγισης του στο έργο του *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε' *Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*. Οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της, Θεσσαλονίκη 1980, κυρίως σ. 43-52). Στην ίδια γραμμή κινείται συνολικά και η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, τ. Ι' -ΙΒ', 1974-1975, παρά τις διαφορετικές τοποθετήσεις ορισμένων από τους συγγραφείς της.

της ιστορικότητας του εθνικισμού και του νεοελληνικού έθνους. Παρά την ανεπαρκή τεκμηρίωση, τη μηχανιστική εφαρμογή της μαρξιστικής μεθόδου και τον σχηματικό και προκατασκευασμένο χαρακτήρα της ερμηνείας, οι απόψεις του Κορδάτου θα μπορούσαν να αποτελέσουν την αφετηρία για την ανανέωση της νεοελληνικής ιστοριογραφίας. Όπως όμως έχει δείξει ο Φ. Ηλιού, η πορεία αυτή διακόπηκε αρχικά από την υποταγή της ιστορικής επιστήμης στις τακτικές και στρατηγικές πολιτικές επιλογές και τους συνακόλουθους καταναγκασμούς ιδεολογικής υποστήριξης. Μετά τις αντιδράσεις της εθνικής ιστορικής σχολής στο έργο του, ο Κορδάτος, μόλις στα 1933, περιθωριοποιείται και από την κομμουνιστική αριστερά.²

Το νέο σχήμα, διατυπωμένο από τον Γ. Ζεύγο, υποτάσσεται στην πολιτική εκτίμηση περί ανεπαρκούς αστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας που οφείλεται στον αντιδραστικό χαρακτήρα της ελληνικής αστικής τάξης και στον συμβιβασμό της με τη φεουδαρχία: η ανάλυση της διαμόρφωσης του νεοελληνικού έθνους συσκοτίζεται καθώς η δημιουργία του ανάγεται αδιαφοροποίητα στο σύνολο των ελληνικών κοινωνικών στρωμάτων της τουρκοκρατίας με τελικό συμπέρασμα τον εξ αρχής διχασμό του σε συντηρητική αστικοσιφιλικάδικη και προοδευτική λαϊκή μερίδα. Έτσι ως κινητήριες δυνάμεις του 1821 στάθηκαν η αγροτιά και το προλεταριάτο.³

Ο μεταπολεμικός εμφύλιος διχασμός εντείνει και επιταχύνει την οπισθοχώρηση της νεοελληνικής ιστοριογραφίας. Μετά από κάποιες πρώ-

2 Γιάννης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1924- του ίδιου *Νεοελληνική πολιτική ιστορία*, Αθήνα 1925. Για την προσέγγιση του Κορδάτου σε ό,τι αφορά την Επανάσταση βλ. Γιώργος Δ. Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρώιμη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός - Γ. Κορδάτος (1907-1930)*, 2 τ., διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1996, [αναρτημένη στον ιστότοπο του Εθνικού Αρχείου Διδακτορικών Διατριβών: <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/7914>] Παναγιώτης Στάθης, «Το Εικοσιένα του Κορδάτου πριν και μετά τον πόλεμο», *Διαβάζω*, τχ. 523 (Οκτώβριος 2011) [Αφιέρωμα: Γιάννης Κορδάτος, 50 χρόνια στη σκιά της ιστορίας], σ. 86-95.

3 Γιάννης Ζεύγος, *Γιατί η επανάσταση στην Ελλάδα θ' αρχίσει σαν αστικοδημοκρατική*, Αθήνα 1934- του ίδιου, *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας*, Θεσσαλία, έκδοση «Κόκκινης Σημείας», 1944 (το έργο γράφτηκε στην Ακροναυπλία από τον Ιούνιο ως τον Δεκέμβριο του 1942). Για την αντιπαράθεση Κορδάτου - Ζεύγου βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Ο χαρακτήρας της επανάστασης του 1821», *Αντί*, τχ. 43 (17 Απρίλη 1976) σ. 33-37, τχ. 44 (Πρωτομαγιά 1976) σ. 41-44, τχ. 46 (29 Μαΐου 1976) σ. 28-30- του ίδιου, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου-Ζεύγου», *Αντί*, τχ. 46 (29 Μαΐου 1976), σ. 31-34, αναδημοσίευση: του ίδιου, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα, Πόλις, 2007, σ. 197-207.

τες απόπειρες, στα τέλη του μεσοπολέμου, εισαγωγής της κοινωνικής και οικονομικής ανάλυσης στην ιστορική έρευνα,⁴ η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία επανακάμπτει στα παλαιότερα συντηρητικά και απλουστευτικά σχήματα.⁵ Από την άλλη πλευρά η αριστερή ιστοριογραφία βρίσκεται αποκλεισμένη από τους ακαδημαϊκούς χώρους, ενώ παράλληλα κατηγορείται από την αντίπαλη παράταξη για εθνική προδοσία. Στην προσπάθειά της να αντιπαρατεθεί στις κατηγορίες και να απευθυνθεί στο σύνολο σχεδόν της ελληνικής κοινωνίας διολισθαίνει σε λαϊκιστικές και απολύτως μυθοποιητικές προσεγγίσεις: η έννοια «λαός» λειτουργεί ως καθρέφτης της έννοιας του έθνους επενδυόμενη με a priori προοδευτικό χαρακτήρα: ο κοινωνικά αδιαφοροποίητος λαός, που διαστέλλεται για να συμπεριλάβει όσο το δυνατόν ευρύτερο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας, αγωνιζόμενος συνεχώς ενάντια στην ντόπια ολιγαρχία και τους ξένους συμμάχους της, συνιστά το μοναδικό ιστορικό υποκείμενο της εξέλιξης και της «προόδου» στην ελληνική ιστορία και συνεπώς και της επανάστασης του 1821.⁶

Όσοσο από τη δεκαετία του 1950 δύο ιστορικοί, ο μαρξιστής Νίκος Σβωρώνος και ο Κ. Θ. Δημαράς, εκπρόσωπος του ανανεωμένου αστισμού της γενιάς του '30, ανανεώνουν το πεδίο της νεοελληνικής ιστοριογραφίας. Ο μεν Σβωρώνος διερεύνησε κυρίως τα οικονομικά φαινόμενα της οθωμανικής περιόδου, ενώ ο Δημαράς μελέτησε τα διανοητικά φαινόμενα και την ιστορία της παιδείας της ίδιας περιόδου. Εκκινώντας λοιπόν από διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες και διερευνώντας δι-

4 Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το έργο του Νίκου Σβωρώνου και η ελληνική ιστοριογραφία. Πενήντα χρόνια αποκλίσεων και συγκλίσεων», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 38 (Μάιος 1989), σ. 24-33.

5 Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ιστορία και ιδεολογία στη δεκαετία του 1960», στο Άλκης Ρήγος - Σεραφεύμ Ι. Σεφεριάδης - Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης - Καστανιώτης, 2008, σ. 84-94, 97-99.

6 Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η αριστερή ιστοριογραφία για την ελληνική επανάσταση», στο Πασχάλης Μ. Κιτρομπίδης - Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, σ. 575-576· Σπύρος Ασδραχάς, Φίλιππος Ηλιού, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Για τις "Μορφές του Εικοσιένα" του Γιώργη Λαμπρινού», *Τα Ιστορικά*, τχ. 36 (Ιούνιος 2002), σ. 201-211· Βασίλης Κρεμμυδάς, «Το Εικοσιένα: η προβολή του λαϊκού στοιχείου», στο *Επιστημονικό συμπόσιο Επιθεώρηση Τέχνης. Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1997, σ. 255-263· Παναγιώτης Στάθης, «Το Εικοσιένα στην αριστερή ιστοριογραφία του 20ού αιώνα», στο *Οι αναγνώσεις του 1821 και η Αριστερά*, επιμ. Δημήτρης Δημητρόπουλος - Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αθήνα, ΑΣΚΙ - Η Αυγή, 2014, σ. 34-40.

αφορητικά πεδία, κατέληξαν σε ιστοριογραφικές διατυπώσεις που αλληλοσυμπληρούμενες διαμόρφωσαν ένα νέο ερμηνευτικό σχήμα της ελληνικής επανάστασης, το οποίο σχηματικά είναι το εξής: Στον 18ο αιώνα η ραγδαία αύξηση των εμπορικών ανταλλαγών με τη Δύση οδηγεί βαθμιαία στη συγκρότηση μιας χριστιανικής εμπορικής αστικής τάξης. Η αύξηση των επαφών με τη Δύση επιτρέπει τη γνωριμία με τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και οδηγεί στη συγκρότηση ενός στρώματος λογίων, άμεσα επηρεασμένων από αυτές. Λόγιοι και μορφωμένοι έμποροι, μέσω της επαφής με τη Δύση, αφυπνίζονται εθνικά και συνδιανομορφώνουν μια νέα ελληνική ταυτότητα με κύρια συστατικά στοιχεία την ενσωμάτωση του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος, τον φιλελεύθερο προσανατολισμό και την αναγνώριση της σημασίας της παιδείας. Πρόκειται για το φαινόμενο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, σύμφωνα με τη δημαρική ορολογία. Έτσι οι έμποροι χρηματοδοτούν ένα ολοένα διευρυνόμενο σχολικό δίκτυο μέσω του οποίου οι δυτικοσπουδασμένοι λόγιοι διαδίδουν τις ιδέες του Διαφωτισμού. Η Γαλλική Επανάσταση θα παίξει καταλυτικό ρόλο στις εξελίξεις προσφέροντας ένα επαναστατικό πρότυπο. Στις αρχές του 19ου αιώνα η ολοένα εντεινόμενη οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων που πλέον «σκοντάφτει» στο οπισθοδρομικό οθωμανικό οικονομικό σύστημα, και η ολοένα και πλατύτερη διάδοση του εθνικού αισθήματος οδηγούν στη συνειδητοποίηση της ανάγκης ίδρυσης ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους δυτικού τύπου. Η επανάσταση του 1821 έρχεται ως φυσικό επακόλουθο. Πρωτοπόροι αλλά όχι αποκλειστικοί φορείς της επανάστασης στάθηκαν οι προοδευτικοί έμποροι και λόγιοι· η επανάσταση όμως αγκαλιάστηκε από το σύνολο των κοινωνικών ομάδων του ελληνικού έθνους και σε τελευταία ανάλυση αποτέλεσε την κατακλείδα της συνεχούς οικονομικής και πνευματικής προόδου των ελληνόφωνων χριστιανών της ύστερης οθωμανικής περιόδου. Το προαναφερόμενο σχήμα παρά το ότι παραμένει στα όρια της εθνικής προσέγγισης της ιστορίας, υποσκάπτει την παπαρρηγοπούλεια αντίληψης περί αδιαφοροποίητης συνέχειας του ελληνισμού και παρέχει εγγενώς τις δυνατότητες για την ανατροπή της.⁷

7 Βλ. ενδεικτικά: Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας, 2 τ., Αθήνα-Ίκαρος, 1948-1949· του ίδιου, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1977 (συναγωγή παλαιότερων μελετών): Νίκος Σβορώνος, *Histoire de la Grèce moderne*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1956· του ίδιου, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1956· του ίδιου, «Οι συνέπειες της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων της Βαλκανικής χερσονήσου στον

Από τη δεκαετία του 1970 κ.ε. και κυρίως στο ανανεωτικό περιβάλλον της μεταπολίτευσης ή σε ξένα επιστημονικά περιβάλλοντα (όπως άλλωστε και η περίπτωση του Σβορώνου) παρήχθησαν μελέτες από ιστορικούς της διάδοχης γενιάς των Σβορώνου - Δημαρά (με σημαντικότερους εκπροσώπους τους J. Πετρόπουλο, Σπ. Αδρακά, Φ. Ηλιού, Β. Παναγιωτόπουλο, Β. Κρεμμυδά), οι οποίες, αν και στην πλειοψηφία τους δεν αναφέρονται ευθέως στην επανάσταση του '21, ανανέωσαν τη σχετική προβληματική και παράλληλα σχετικοποίησαν ορισμένα από τα δεδομένα και τα συμπεράσματα των Σβορώνου - Δημαρά, συμβάλλοντας στην επεξεργασία πιο πολύπλοκων προσεγγίσεων του επαναστατικού γεγονότος. Έτσι διαπίστωσαν ότι οι ιδέες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και συνακόλουθα η σύγχρονη εθνική ταυτότητα είχαν πολύ μικρότερη εμβέλεια στα αγροτικά και ευρύτερα στα λαϊκά στρώματα από ό,τι άφηνε να διαφανεί η προηγούμενη προσέγγιση. Για παράδειγμα, εκδίδονται μεν πάρα πολλά νεωτερικά βιβλία αλλά το αναγνωστικό κοινό είναι σχετικά μικρό και τα αγροτικά στρώματα τρέφονται εν πολλοίς με θρησκευτικά και παραδοσιακού τύπου αναγνώσματα και εμφορούνται από παραδοσιακές νοοτροπίες. Για αυτά τα στρώματα, η επανάσταση και η δημιουργία ενός σύγχρονου αστικού κράτους δεν ήταν διόλου αυτονόητη. Διαπίστωσαν ακόμη ότι η νεοεμφανιζόμενη ελληνική αστική τάξη ήταν μάλλον μειοψηφική, αρκετά ασθενής κι ακόμα ρευστή οικονομικά, κοινωνικά και συνειδησιακά, ώστε να μπορέσει να προκαλέσει μόνη της μια ευρύτερη ροπή μετασχηματισμών είτε στο πνευματικό είτε στο οικονομικό πεδίο. Σε ό,τι αφορά το εύρος και την ένταση των οικονομικών μετασχηματισμών διαπιστώθηκε ότι στον μεγαλύτερο βαθμό τόσο το εμπόριο και η ναυτιλία όσο και οι βιοτεχνίες του ορεινού χώρου απείχαν πολύ από τα ευρωπαϊκά πρότυπα και λειτουργούσαν εν πολλοίς σε παραδοσιακό πλαίσιο ώστε να μη γίνεται αντιληπτή ως απαραίτητη η εγκαθίδρυση ενός σύγχρονου αστικού θεσμικού πλαισίου για την περαιτέρω ανάπτυξή τους. Πιο συγκεκριμένα διαπιστώθηκε ότι η οικονομία χαρακτηριζόταν από υψηλή αναλογία μεταβλητού προς σταθερό κεφά-

δέκατον όγδοον αιώνα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 21 (Σεπτέμβριος 1956), σ. 187-196 [μετάφραση αποσπάσματος του προηγούμενου βιβλίου]. Για τη σύγκλιση των προσεγγίσεων των δυο ιστορικών βλ. Σπύρος Ι. Αδρακάς, «Από τα μείζονα θέματα στις συναντήσεις», στο *Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, σ. 227. Για την προσέγγιση του Κ. Θ. Δημαρά βλ. Αντώνης Λιάκος, «Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητος. Η δόμηση του εθνικού χρόνου», στο ίδιο, σ. 171-199.

λαιο, μικρή επεξεργασία της πρώτης ύλης, χαμηλό βαθμό διαχωρισμού των διαφόρων σταδίων παραγωγής, επεξεργασίας και διακίνησης των προϊόντων, περιορισμένο καταμερισμό εργασίας, χαμηλό ύψος παγίου και γενικότερα επενδεδυμένου κεφαλαίου, μικρό βαθμό επανεπένδυσης κεφαλαίων, περιορισμένη μισθωτή εργασία, χαμηλή παραγωγικότητα, απόσπαση του πλεονάσματος με εξωοικονομικούς όρους.⁸

Οι προηγούμενες παρατηρήσεις αδυνατίζαν σε ορισμένα σημεία το ερμηνευτικό σχήμα των Σβωρώνου και Δημαρά: σχετικοποιούσαν τον βαθμό και το είδος της οικονομικής ανάπτυξης καθώς και την έκταση της πνευματικής αναγέννησης, και άρα την ερμηνεία της επανάστασης ως αμέσου αποτελέσματος μιας συνεχούς προόδου.

Ένα τρίτο ζήτημα που υπονομεύει το σχήμα των Σβωρώνου-Δημαρά είναι αυτό που έθεσαν οι ιστορικοί Β. Κρεμμυδάς και G. Hering: εάν η περίοδος 1700-1821 είναι μια περίοδος συνεχούς οικονομικής και πνευματικής ανάπτυξης, τότε η επανάσταση μοιάζει άκαιρη και ριψοκίνδυνη επιλογή. Ο Hering, εισάγοντας στην επιστημονική συζήτηση στοιχεία από τη θεωρία των επαναστάσεων, παρατήρησε ότι δεν είναι φυσικό και λογικό οι άνθρωποι να επαναστατούν όταν βελτιώνονται οι συνθήκες ζωής τους είτε στο οικονομικό είτε στο κοινωνικό πεδίο. Οι άνθρωποι δεν διακινδυνεύουν εύκολα όσα έχουν κατακτήσει για να αποδουθούν σε έναν αβέβαιης έκβασης αγώνα που μπορεί να ανατρέψει όλα τους τα κεκτημένα δικαιώματα και το οικονομικό στάτους που έχουν διαμορφώσει. Σύμφωνα όμως με τις έρευνες της τελευταίας εικοσιπενταετίας διαπιστώθηκε ότι η επανάσταση ξέσπασε σε μια συ-

8 Βλ. ενδεικτικά, John Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1968· Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές. I. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)», *Ο Ερασιστής*, 12 (1975), σ. 101-179· του ίδιου, «Βιβλία και αριθμοί: η μαρτυρία των τραβηγμάτων», *Τα Ιστορικά*, 14-15 (1991), σ. 157-216· Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιθ' και ιθ' αι.*, Αθήνα 1982· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, Αθήνα 1975· του ίδιου, *Ελληνική Ναυτιλία (1776-1835)*, τ. Β' *Οι μηχανισμοί*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1986· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Το ΙΗ' αιώνα στην Πελοπόννησο: η απορρόφηση των οικονομικών πόρων και του πληθυσμού από την ανάπτυξη της γεωργίας», *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε' - ιθ' αι.*, επιμ.: Σπ. Ασδραχάς, Αθήνα, Μέλισσα, 1979, σ. 464-473· του ίδιου, «Γαστούνη - Βοστίτσα: δύο ανταγωνιστικά πρότυπα αγροτικής ανάπτυξης στην προεπαναστατική Πελοπόννησο», *Αμητός στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου*, Αθήνα 1984, σ. 359-375· Ηλίας Νικολόπουλος, *Κοινωνικοοικονομικές δομές και θεσμοί στην τουρκοκρατία. Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια (1770-1820)*, Αθήνα, Κάλβος, 1988.

γκυρία πολλαπλών κρίσεων. Με το τέλος των ναπολεοντεινών πολέμων η επαναδραστηριοποίηση των ευρωπαϊκών δυνάμεων στον οικονομικό χώρο της ανατολικής Μεσογείου οδήγησε σε απότομη και βαθιά κρίση την οικονομική δραστηριότητα των χριστιανών της Βαλκανικής, κρίση που έπληξε όλους τους οικονομικούς τομείς και όλες τις κοινωνικές ομάδες.⁹ Παράλληλα την ίδια περίοδο οξύνονται οι αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις ανάμεσα στις αντιτιθέμενες μερίδες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, κυρίως ανάμεσα σε ριζοσπαστικούς λογίους και κύκλους του Πατριαρχείου που ενίοτε εμπλέκουν ευρύτερα αστικά στρώματα στις διαμάχες.¹⁰ Επιπλέον η σύγκρουση Αλή πασά και σουλτάνου οξύνει την κρίση στην νότια Βαλκανική και επηρεάζει και εμπλέκει πολλαπλώς τους χριστιανούς στη διαμάχη.¹¹

Σύμφωνα με τη συλλογιστική του Hering, κατά τη διάρκεια της βελτίωσης των συνθηκών ζωής τους ορισμένες τουλάχιστον κοινωνικές ομάδες που έρχονται σε επαφή με τη Δύση δεν αντιμετωπίζουν πλέον το οθωμανικό σύστημα ως φυσικό και νόμιμο ή τουλάχιστον ως το μόνο νόμιμο σύστημα. Δεν αποτολμούν όμως δυναμικές μορφές αντίδρασης παρά μόνον όταν την παρατεταμένη διάρκεια ανάπτυξης διαδεχθεί μια απότομη και οξεία κρίση που παράγει μια έντονη διάψευση προσδοκιών και οδηγεί σε έντονη απογοήτευση από το υπάρχον καθεστώς. Παράλληλα, μελέτες της δεκαετίας του 1990 έδειξαν ότι τα αγροτικά στρώματα και παραδοσιακές κοινωνικές ομάδες όπως οι κλεφταρματολοί ή και πολλοί κοτσαμπάσδες συνέπραξαν στην επανάσταση νοη-

9 Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα και οι επιπτώσεις της στην επανάσταση του 1821», *Μνήμων*, 6 (1976-1977), σ. 16-33· του ίδιου, «Προεπαναστατικές πραγματικότητες. Η οικονομική κρίση και η πορεία προς το Εικοσιένα», *Μνήμων*, 24 (2002), σ. 71-84· Σπύρος Ασδραχάς, «Το ιστορικό του αγώνα», εφημ. *Η Αυγή*, 25 Μαρτίου 1980, αναδημοσιεύεται τώρα στο *Η επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, 2η έκδ., Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2018, σ. 241-252· Gunnar Hering, «Σχετικά με το πρόβλημα των επαναστατικών εξεγέρσεων στις αρχές του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 24-25 (1996), σ. 105-120 (1η έκδ. στα γερμανικά στο Khristo Kholiolchev-Karlheinz Mack-Arnold Suppan (eds.), *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jh.*, Vienna 1992, σ. 17-30).

10 Φίλιππος Ηλιού, «“Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου”. Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Ν. Σ. Πίκκολος», *Ο Ερασιστής*, 11 (1974), σ. 580-626· του ίδιου, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, 1981, 2^η 1986· Κώστας Λάππας, «Πατριαρχική σύνοδος “περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων” τον Μάρτιο του 1821. Μια μαρτυρία του Κων. Οικονόμου», *Μνήμων*, 11 (1987), σ. 123-153.

11 Παναγιώτης Στάθης, «Ο Αλή πασάς και η επανάσταση στη Στερεά», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 9: *Η ελληνική επανάσταση 1821*, Αθήνα, Δομή, 2006, σ. 84-129.

ματοδοτώντας τις ενέργειές τους στο πλαίσιο παραδοσιακών πολιτισμικών προτύπων όπως η προνοιακή θεώρηση της τάξης του κόσμου και η πρωτόγονη επανάσταση· μετέγραψαν δηλαδή την επανάσταση στις προσλαμβάνουσες που ορίζονταν από τον μύθο της υπεσχημένης και ποθούμενης «έλευσης της ορθοδόξου βασιλείας και της καταστροφής του Αντίχριστου».¹²

Από αυτή την οπτική γωνία, η προσαρμογή στο νέο αστικό εθνικό ιδεώδες και στα όσα αυτό συνεπάγεται, συνιστά μια διαδικασία που για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού δεν απολήγει στην επανάσταση αλλά ξεκινά μέσα σε αυτήν και διαρκεί και μετά το τέλος της, ενώ η εξέλιξη αυτής της διαδικασίας δεν ήταν προκαθορισμένη αλλά συνιστούσε διακύβευμα με αβέβαιη κατάληξη και συγκρουσιακή διαδρομή.

12 Νίκος Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα: σχόλια για το “εικοσιένα”», *Τα Ιστορικά*, 17 (Δεκέμβριος 1992), σ. 345-370· Νίκος Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1993.

5

Ένα χρονικό του ναυτικού αγώνα (Ιούν.-Νοέμ. 1824): μεταξύ ημερολογιακής καταγραφής και απομνημόνευσης*

Βαγγέλης Σαράφης

ΣΤΑ 1824 η Υψηλή Πύλη οργάνωσε μια διπλή ναυτική εκστρατεία για την καταστολή της Επανάστασης.¹ Ο οθωμανικός στόλος εξέπλευσε από την Κωνσταντινούπολη και ο αιγυπτιακός του Μοχάμεντ Άλη με επικεφαλής τον Ιμπραήμ πασά από την Αλεξάνδρεια. Άμεσο αποτέλεσμα της ήταν η υποταγή και λεηλασία της Κάσου (27 Μαΐου-αρχές Ιουν.) από τον αιγυπτιακό στόλο, καθώς και η κατάληψη και η συνακόλουθη λεηλασία της νήσου των Ψαρών από τον οθωμανικό (21 Ιουνίου). Στον στρατηγικό σχεδιασμό των οθωμανο-αιγυπτιακών δυνάμεων ήταν η πλεύση του οθωμανικού στόλου προς τη Σάμο² και του αιγυπτιακού προς την Πελοπόννησο, με σκοπό την απόβαση των στρατευμάτων του Ιμπραήμ.³ Ο επαναστατικός στόλος κινητοποιήθηκε στα μέσα Ιουνίου και ακολούθησε μία σειρά από ναυμαχίες στα νερά του Ανατολικού Αιγαίου Πελάγους, ανατρέποντας τους αρχικούς

1 Για τα γεγονότα γενικά βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 12, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σ. 345-349· Διονύσης Τζάκης, «Τα πολεμικά γεγονότα: Α. Οι εξελίξεις στα μέτωπα του πολέμου, 1822-1824», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 3 Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2002, σ. 101-102.

2 Ο Λυκούργος Λογοθέτης γνώριζε την εκθρική προπαρασκευή από τις αρχές του έτους και είχε προβεί στις ανάλογες προετοιμασίες, βλ. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Ένας συνταγματικός δημοκράτης ηγέτης κατά την Επανάσταση του '21. Ο Γ. Λογοθέτης Λυκούργος της Σάμου (1772-1850)*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2014, σ. 243-250.

3 Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο καταλύτης για την αποδιοργάνωση της Ελληνικής Επανάστασης, 24 Φεβρουαρίου 1824 – 23 Μαΐου 1825*, 3η έκδ., Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2013, σ. 49-50.

* Η μελέτη αυτή αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της εισήγησης στο σεμινάριο «Ημερολόγια: η μελέτη, ο τρόπος συγγραφής, η πορεία προς την έκδοση» που διοργάνωσε το ΙΙΕ/ΕΙΕ και τα ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων στο πλαίσιο των Σεμιναρίων της Ερμούπολης (2017).

σχεδιασμούς της Πύλης. Στα ναυτικά αυτά γεγονότα αναφέρεται ένα χρονικό, συνταγμένο από τον Θεοφάνη Σιατιστέα, υπό τον μακροσκελή τίτλο «Πρακτικά του Ελληνικού Ναυτικού του παρόντος έτους 1824 από Ιουνίου 2 μέχρι των 13 Νοεμβρίου. Ναυαρχούντων των κ. Ανδρέα Μιαούλη, Κωνσταντίνου Μπουκοβάλα προς καιρόν, έπειτα δε Γεωργίου Ανδρούτζου και Νικολή Αποστόλη, και Υποναυαρχούντων του Γεωργίου Σαχτούρη και Γιάννη Αναστάση Κυργιάκου».

Δυο λόγια για το πρόσωπο⁴ ο Θεοφάνης –κατά κόσμον Αναστάσιος-, όπως μαρτυρεί το πατριδωνυμικό του, ήταν μακεδονικής καταγωγής, γεννημένος στα 1787 στην κωμόπολη Σέλιτσα (σημερινή Εράτρυρα) πλησίον της Σιάτιστας. Ήταν, πιθανά, ανιψιός του επισκόπου Σισανίου και Σιατίστης Νεόφυτου⁵ και σε νεαρή ηλικία χειροτονήθηκε διάκονος. Διδάχθηκε τα πρώτα γράμματα στο τοπικό σχολείο της Σέλιτσας⁶ και συ-

4 Για τον Θεοφάνη συνέταξε βιογραφικό σημείωμα ο Φωτάκος: Φώτιος Χρυσανθόπουλος, *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών*, Σταύρος Ανδρόπουλος (επιμ.), Αθήνα 1888, σ. 305· ακόμη, σημεία του δρομολογίου του φωτίζει ο, αναξιοποίητος από τους βιογράφους του, επικήδεις, τον οποίο εκφώνησε ο αρχιμανδρίτης Καλλίνικος Τερζόπουλος, και εκδόθηκε την ίδια χρονιά, ενώ αντίτυπό του σώζεται στη βιβλιοθήκη του ΕΙΕ: Καλλίνικος Τερζόπουλος, *Λόγος επικήδεις εκφωνηθείς επί τω νεκρώ του Σ. Αρχιεπισκόπου Μαντινείας και Κυνουρίας Θεοφάνους εν Τριπόλει τη 6 Μαρτίου 1868, Τρίπολη 1868*. Σχετικά πρόσφατα δημοσιεύτηκε ειδική βιογραφία, στηριγμένη σε πρωτογενές αρχειακό υλικό αλλά χωρίς ο συγγραφέας της να αποφεύγει τον θαυμασμό για τον βιογραφούμενο: βλ. Γρηγόριος Π. Βέλκος, *Θεοφάνης ο Σιατιστεύς: Αρχιεπίσκοπος Μαντινείας και Κυνουρίας (1787-1868)*, Θεσσαλονίκη 2001. Βιογραφικά στοιχεία, συνήθως επαναλαμβανόμενα, προσφέρει και η υπόλοιπη βιβλιογραφία και τα λήμματα σε εγκυκλοπαίδειες: Πολύκαρπος, μητροπολίτης Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως, «Ο Τριπόλεως και Αμυκλών Δανιήλ», *Θεολογία*, 7/2 (1929), σ. 138· Δημήτριος Κορομπλάς, «Θεοφάνης Σιατιστεύς», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 12, σ. 542· Κωνσταντίνος Α. Βοβολίνης, *Η εκκλησία εις τον αγώνα της ελευθερίας, 1453-1953*, Αθήνα, σ. 168· Κωνσταντίνος Στεργιόπουλος «Οι γραμματείς των μονάδων στρατού και ναυτικού το 1821», *ΔΙΕΕΕ*, 22 (1979), σ. 219-220· Μ. Η. Φερέτος, «Θεοφάνης. Ο Σιατιστεύς», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 6, σ. 389-390· Στέφανος Παπαγεωργίου, «Σιατιστεύς Θεοφάνης», στο *1821-Lexicon*, Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας (ΚΕΝΙ) – Πάντειο Πανεπιστήμιο (<https://keni.panteion.gr/index.php/el/1821>).

5 Για τον Νεόφυτο Σισανίου και Σιατίστης βλ. Αναστάσιος Δάρδας, *Η Επισκοπή - Μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 53-60.

6 Στη Σέλιτσα λειτουργούσε σχολείο ήδη από τα μέσα του 18ου αι.: Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. 1, Αθήνα 1936, σ. 137· στο σχολείο αυτό είχε διδάξει, πριν από τα 1764, ο σιατιστινός λόγιος Μιχαήλ Παπαγεωργίου, βλ. Γεώργιος Λαΐου, *Η Σιάτισσα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση (17ος-19ος αι.)*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1982, σ. 86· κατά τον 19ο αι. ο Θεοφάνης Σιατιστεύς συνέδραμε οικονομικά το σχολείο της

νέχισε τις σπουδές του στις Σέρρες. Αργότερα, φοίτησε στη σχολή των Κυδωνιών κοντά στον φωτισμένο δάσκαλο Γρηγόριο Σαράφη.⁷ Ως σπουδαστής ήρθε σε επαφή με ένα περιβάλλον προοδευτικών διανοουμένων, φορέων διαφωτιστικών ιδεών, σε μια χρονική συγκυρία σύγκρουσης με τις συντηρητικές δυνάμεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ως εκ τούτου προσέλαβε άμεσα γεγονότα, όπως τη διακοπή λειτουργίας του Φιλολογικού Γυμνασίου Σμύρνης (1819) και ένα χρόνο αργότερα τα εμπόδια που έθετε το Πατριαρχείο στη λειτουργία της Σχολής των Κυδωνιών.⁸ Εξ άλλου ο ίδιος άκουσε τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, μετά την αποπομπή του τελευταίου από το Γυμνάσιο Σμύρνης, να εκφωνεί δύο λόγους τον Ιούνιο του 1819 στις Κυδωνίες. Από αυτούς τους λόγους σώθηκε μόνον ένας χάρη σε αντίγραφο που κατείχε ο Θεοφάνης και εξέδωσε στα 1837, ενώ ο ίδιος κατείχε και αντίγραφο του Α΄ Κυδωνιακού, το οποίο χάθηκε ή καταστράφηκε στα χρόνια του Αγώνα.⁹ Δεν γνωρίζουμε την ακριβή ημερομηνία μετάβασής του από τις Κυδωνίες στο Άγιον Όρος, η οποία πρέπει να τοποθετηθεί στις αρχές του 1821,¹⁰ και συνεπώς δεν βίωσε άμεσα τα γεγονότα που ακολούθησαν την απόφαση της Πατριαρχικής Συνόδου για το κλείσιμο των σχολείων (Μάρτιος 1821),¹¹ ούτε την πυρπόληση των Κυδωνιών από τις οθωμανικές δυνάμεις (Ιούνιος 1821). Η συμμετοχή του

γενετείράς του, βλ. Ιωάννης Φ. Φωτόπουλος, *Ιστορία της Σελίτσας (Εράτυρας): από τους ρωμαϊκούς χρόνους μέχρι του 1912 και εν μέρει μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Ευθ. Χριστόπουλος, 1939, σ. 99.

- 7 Τη φοίτησή του μαρτυρεί και ο συσπουδαστής του ο κυδωνιάτης Στρατής Πίσσας: Κωνσταντίνος Αθ. Διαμάντης (επιμ.), «Απομνημονεύματα του στρατηγού Πίσσα (Από αυτόγραφον χειρόγραφον της Συλλογής Βλαχογιάννη)», στο Κ. Αθ. Διαμάντης, Άπαντα, τ. 14-15, Αθήνα 1992, σ. 256· βλ. και Γεώργιος Σακκάρης, *Ιστορία των Κυδωνιών*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2005 [α΄ έκδ. 1920], σ. 74· στη σχολή των Κυδωνιών, στα 1820, περίπου 70 σπουδαστές σε σύνολο 300 ήταν ιερωμένοι: Richard Clogg, «Two accounts of the Academy of Aivalik (Kydonies) in 1818-1819», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 10 (1972), σ. 665.
- 8 Για τα γεγονότα βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, Ιωάννα Πετροπούλου (μτφρ.), β΄ έκδ. συμπληρωμένη, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1981· Φίλιππος Ηλιού, *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου*, Αθήνα, Πορεία, 1988.
- 9 Βλ. την εισαγωγή στο Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Λόγος Κυδωνιακός Β΄. Περί αγάπης πατρίδος. Ερρέθη τω 1819 εν Κυδωνίαις υπό του Πρεσβυτέρου και Οικονόμου Κωνσταντίνου του εξ Οικονόμων. Και εκδίδεται ήδη διά του τύπου εις το κοινόν υπό του Θ. Σιατιστέως*, Αθήνα 1837· βλ. και Κώστας Λάππας και Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων: Αλληλογραφία*, τ. 2: 1818-1832, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2002, σ. 341.
- 10 Βέλκος, *Σιατιστεύς*, ό.π., σ. 33.
- 11 Κώστας Λάππας, «Πατριαρχική Σύνοδος “περί καθαίρεσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων” τον Μάρτιο του 1821», *Μνήμων*, 11 (1987), σ. 123-153.

στη Φιλική Εταιρεία δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με βάση τους γνωστούς μας καταλόγους μελών της (Π. Σέκερη και Ι. Φιλήμονος), χωρίς ωστόσο να μπορεί να απορριφθεί, καθώς αφ' ενός οι κατάλογοι δεν είναι πλήρεις, και αφ' ετέρου ο ίδιος βρέθηκε σε ένα περιβάλλον –αυτό της πόλης των Κυδωνιών– όπου είχε αναπτυχθεί η επαναστατική ιδέα και η συνωμοτική δράση της Εταιρείας.¹²

Πρόκειται, λοιπόν, για έναν ελάσσονα λόγιο, ιερωμένο, ο οποίος είχε έρθει σε επαφή με τις νεωτερικές ιδέες του Διαφωτισμού. Το προσωπικό του δρομολόγιο θυμίζει το αντίστοιχο ρωμιών λογίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ελληνόφωνων ή μη, από επαρχίες που δεν εξεγέρθηκαν ή στις οποίες η εξέγερση απέτυχε να εδραιωθεί, και οι οποίοι ενστερνίστηκαν τα προτάγματα της Επανάστασης, μετέβησαν στην επαναστατημένη χώρα και στρατεύθηκαν στο πλευρό της.¹³

Δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε με ακρίβεια τις κινήσεις του κατά το 1821. Πάντως, στο Άγιον Όρος συνδέθηκε με έναν κύκλο Φιλικών και αγιορειτών που προώθησαν την εξέγερση στη Χαλκιδική. Στις 14 Ιουνίου τον εντοπίζουμε μαζί με τον Νικηφόρο Ιβηρίτη στη χερσόνησο της Κασσάνδρας, στην οποία είχαν μεταβεί με διαταγή του Εμμανουήλ Παπά για την οργάνωση της εξέγερσης.¹⁴ Έδρασε ως γραμματικός του Ε. Παπά,¹⁵ ενώ μετά την καταστολή της εξέγερσης στη Χαλκιδική μετέβη στις Σπέτσες (Ιανουάριος 1822), όπου διέμεινε

12 Τάκης Α. Σαλκιτζόγλου, *Η Μικρά Ασία στην Επανάσταση του 1821: η συμβολή των Μικρασιατών στον εθνικό αγώνα*, Αθήνα, ΙΜΕ, 2010, σ. 33-35.

13 Γι' αυτούς τους βαλκάνιους λόγιους βλ. πρόχειρα τα σχόλια: Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, «Βαλκάνιοι “σοφοί” στην Ελληνική επανάσταση», *εφημ. Αυγή*, στο ένθετο Αναγνώσεις, 25.3.2017.

14 Αθανάσιος Γρ. Γερομιχαλός, «Ο φιλικός χαρτοφύλαξ Νικηφόρος ο Ιβηρίτης και η ανέκδοτος αυτού αλληλογραφία», *Μακεδονικά*, τ. 8, σ. 13 και 49

15 Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833: προτάσσεται ιστορία του αρματωλισμού*, τ. 1, Αθήνα, Πάγκειος Επιτροπή, 1839, σ. 149· Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος (επιμ.), *Εμμανουήλ Παπάς: «Αρχηγός και υπερασπιστής της Μακεδονίας»*. Η ιστορία και το αρχείο της οικογένειάς του, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1981, σ. 246-248· αποδεικτικά έγγραφα υπογεγραμμένα από τον Εμμ. Παπά και τον γιο του βλ. στο Βέλκος, *Σιατιστεύς*, ό.π., σ. 302-303· για την εξέγερση στη Χαλκιδική βλ. Ιωάννης Κ. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της Ανεξαρτησίας Αγώνας, 1796-1832*, Θεσσαλονίκη ²1950, σ. 63-108· το τμήμα της ιστορικής αφήγησης που σπηρίζεται στο «χειρόγραφο» του Χαϊρουλλάχ εφέντη πρέπει να διορθωθεί, καθώς πρόσφατα αποδείχθηκε ότι το πρόσωπο και το χειρόγραφο του είναι πλαστά, ανύπαρκτα: Μαρίνος Σαρηνγιάννης, «Μια πλαστή πηγή για τις σφαγές του 1821 στη Θεσσαλονίκη: Ο “Χαϊρουλλάχ εφέντης” του Αβραάμ Ν. Παπάζογλου», *Μνήμων*, 34 (2015), σ. 11-36.

τα επόμενα χρόνια, εργάστηκε ως δάσκαλος στο σχολείο του νησιού¹⁶ και ανέπτυξε σχέσεις με την οικογένεια Μπότσια. Στα 1824 μετείχε στο πλήρωμα του πλοίου *Παγκρατίων*¹⁷ ως γραμματικός του σπετσιώτη ναυάρχου Γεώργιου Ανδρούτζου και ως ιερωμένος θα ασκούσε και καθήκοντα στρατιωτικού ιερέως.¹⁸ Στις αρχές του 1825 διορίστηκε γενικός γραμματέας της επαρχίας Πραστού για ένα ολιγόμηνο διάστημα.¹⁹ Ενώ στη συνέχεια μετείχε εκ νέου ως γραμματέας του *Παγκρατίωνος* σε ναυτική εκστρατεία κατά την περίοδο Απριλίου-Δεκεμβρίου 1825.²⁰ Την άνοιξη του 1826 εντοπίζεται και πάλι στη θέση του γενικού γραμματέα Πραστού και υποθέτουμε ότι διέφυγε προς το νησί των Σπετσών μαζί με οικογένειες προκρίτων τον Ιούλιο του 1826 κατά την επιδρομή του Ιμπραήμ πασά στην Κυνουρία.²¹ Έκτοτε συνέχισε να

16 Ευαγγελίδης, *Παιδεία*, ό.π., τ. 2, σ. 27· Μαθητές του είχαν υπάρξει ο Αναστάσιος Ορλάνδος και Ανάργυρος Χατζηαναργύρου: Αναστάσιος Ορλάνδος, *Ναυτικά, ήτοι ιστορία των κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας της Ελλάδος αγώνα πεπραγμένων*, τ. 2, Αθήνα 1869, σ. 134· Ανάργυρος Α. Χατζηαναργύρου, *Τα Σπετσιωτικά*, τ. 3, Αθήνα 1926, σ. 293, υποσ. 1.

17 Για τον διορισμό του Γ. Ανδρούτζου βλ. Ανάργυρος Α. Χατζηαναργύρου, *Σπετσιωτικά*, τ. 2, Αθήνα 1926, σ. 338-339· γενικότερα για τη ναυτική σταδιοδρομία του Ανδρούτζου βλ. Εμμανουήλ Α. Λούζης, «Η σταδιοδρομία στο Πολεμικό Ναυτικό του Γεωργίου Ανδρούτσου Αρχηγού του σπετσιωτικού στόλου κατά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας», *Ναυτική Επιθεώρηση*, τχ. 522 (Μάρ.-Απρ. 2000), σ. 155-180.

18 Στην καταγραφή των αξιωματικών ενός συντάγματος από τον αρμόδιο Μινίστρο του Πολέμου (Απρ. 1822) στους βαθμούς των αξιωματικών περιλαμβάνεται και εκείνος του ιερέως: *Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής 1971 [α' έκδ. 1857], σ. 272· γνωρίζουμε ακόμη πως σε πολεμικά πλοία επέβαιναν ιερείς, βλ. π. Νικόλαος Παν. Παπαδόπουλος, *Εκκλησιαστικά σελίδες εκ της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα, Φοίνιξ 1929, σ. 8.

19 Αθανάσιος Φωτόπουλος (επιμ.), *Το αρχείο Γούλενου, οικογένειας προεστών του Πραστού - Λεωνιδίου (1706-1847)*, Αθήνα, Αδελφότης Κυνουριέων, 2010, σ. 28 και 32· Βέλκος, *Σιατιστεύς*, ό.π., σ. 60-62.

20 ΓΑΚ, Μικρή Συλλογή Κ19α: Συλλογή Θεοφάνους Σιατιστεύς, αρ. εγγρ. 3· το έγγραφο έχει μεταγραφεί στο Κωνσταντίνος Γ. Κάρλης (επιμ.), *Θεοφ. Σιατιστεύς: Πρακτικά του Ελληνικού Ναυτικού του παρόντος έτους 1824, από Ιουνίου 2 μέχρι των 13 Νοεμβρίου. Ναυαρχούντων των κ. Ανδρέα Μιαούλη, Κωνσταντίνου Μπουκοβάλα προς καιρόν, έπειτα δε Γεωργίου Ανδρούτζου και Νικολή Αποστόλη και Υπωναρχούντων του Γεωργίου Σαχτούρη και Γιάννη Αναστάση Κυριάκου»* (κώδικας υπ. αρ 172 των πολύτιμων χειρογράφων της Βουλής των Ελλήνων), ΜΔΕ, Κέρκυρα, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2008, σ. 79-80· βλ. επίσης φωτοαντίγραφο του στο Βέλκος, *Σιατιστεύς*, ό.π., σ. 304.

21 *Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 20, Αθήνα Βιβλιοθήκη της Βουλής, 2001, σ. 135· Θάνος Κ. Βαγενάς, *Ιστορικά Τσακωνιάς και Λεωνιδίου*, Αθήνα 1971, σ. 219· Μιχάλης Ξυδιάς, «Ο Πραστός στις φλόγες», *Χρονικά των Τσακωνών*, 22/2 (2014): Πρακτικά 7ου Τσακωνικού Συνεδρίου, σ. 231· για την εκστρατεία του Ιμπραήμ στην Κυνουρία βλ. Κωνσταντίνος Λ.

υπηρετεί ως γραμματέας στο κοινό των Σπετσών.

Μετά την κήρυξη της ελληνικής ανεξαρτησίας και την ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της Ελληνικής Εκκλησίας διορίστηκε β' γραμματέας της Ιεράς Συνόδου, θέση στην οποία παρέμεινε για περίπου δύο δεκαετίες²² και παράλληλα ανέλαβε αποστολές ως έξαρχος της Ιεράς Συνόδου σε επαρχίες του ελληνικού κράτους για τη διευθέτηση εκκλησιαστικών ζητημάτων. Στο πλαίσιο των συγκρούσεων που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό της Ιεραρχίας, που οδήγησαν στην αποπομπή του Θεόκλητου Φαρμακίδη από τη θέση του α' γραμματέως της Συνόδου και την κατηγορία εναντίον του Θεόφιλου Καΐρη για θεοσεβισμό, τάχθηκε με τον κύκλο ιερωμένων γύρω από τον Κωνσταντίνο Οικονόμο· η έκδοση του Β' Κυδωνιακού λόγου στα 1837 θα πρέπει να ιδωθεί και εντός αυτού του πλαισίου. Παράλληλα, εμφανιζόταν ως εκπρόσωπος συμπατριωτών του Μακεδόνων: από τα 1837 είχε διοριστεί μέλος της «επί του συνοικισμού των Μακεδόνων Επιτροπή».²³ Στα 1852 χειροτονήθηκε ιερέας και ύστερα από λίγες ημέρες επίσκοπος Μαντινείας και Κυνουρίας, όπου εποίμανε έως τον θάνατό του στα 1868.²⁴

Το χειρόγραφο του Θεοφάνη Σιατιστεύς απόκειται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και είναι θησαυρισμένο από τις αρχές του 20ού αι.²⁵ Ωστόσο η ασαφής περιγραφή του στον κατάλογο των κωδι-

Κοτσώνης, *Ο Ιμραήμ στην Πελοπόννησο*, Αθήνα, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, 1999, σ. 214-222.

- 22 Ο Θεοφάνης Σιατιστεύς διορίστηκε β' γραμματέας της Ιεράς Συνόδου ύστερα από πρόταση της ίδιας λίγες ημέρες μετά την έκδοση του βασιλικού διατάγματος με το οποίο αποφασίστηκε η ανεξαρτησία της Ελληνικής Εκκλησίας: Βέλκος, *Σιατιστεύς*, ό.π., σ. 111· ηβ. ΦΕΚ, αρ. 23 (13 Αυγούστου 1833)· για την ίδρυση της αυτοκέφαλης Ελληνικής Εκκλησίας βλ. ενδεικτικά: Γεράσιμος Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος: από της ιδρύσεως των εκκλησιών αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα* (49/50-1966), τ. 2: από των αρχών του π' αιώνας μέχρι των καθ' ημάς χρόνων επιτομή, Αθήνα 1970, σ. 225-243.
- 23 Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821. Ιστορική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 170· Γρηγόριος Βέλκος, «Ανέκδοτα έγγραφα από το αρχείο του συνοικισμού των Μακεδόνων "Νέα Πέλλα" Αταλάντης», *Μακεδονικά*, 20 (1980), σ. 260 και 273.
- 24 Βλ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς*, τ. Β2, Αθήνα, Ενωση Τριπολιτών Αττικής, 1976, σ. 615.
- 25 Σπυρίδων Λάμπρος, «Κατάλογος Κωδίκων της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων», *Νέος Ελληνομήμων*, 5 (1908), σ. 475· γενικά για τους κώδικες που φυλάσσονται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής βλ. Έλλη Δρούλια, «Προλογικά», στο Χρήστος Λούκος (επιμ.), *Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων: Δ' Διοικητική Περίοδος (Ιούνιος 1827 – Ιανουάριος 1828)*, στη σειρά: Πηγές ΒΒ αρ. 3, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2020, σ. XIV-XXV.

κων της Βουλής, που είχε καταρτιστεί από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο και τους μαθητές του, ευθύνεται, ενδεχομένως, για το γεγονός πως δεν αξιοποιήθηκε από την έρευνα. Στις αρχές του αιώνα μας επισημάνθηκε εκ νέου από τον Αγαμέμνονα Τσελίκα και εκδόθηκε διπλωματικά, μόλις το 2008, από τον Κωνσταντίνο Κάραλη, στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος έκδοσης χειρογράφων στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο.²⁶ Αυτή αποτελεί την πρώτη και μοναδική έκδοση του κειμένου έως σήμερα. Τμήμα του χειρογράφου είχε δημοσιευτεί, ήδη από τα 1861, για πρώτη φορά στα *Σπετσιωτικά* από τον Ανάργυρο Χατζηναργύρου.²⁷

Το κείμενο έχει ημερολογιακή μορφή· στο αριστερό τμήμα κάθε φύλλου σημειώνονται οι ημερομηνίες, περιλαμβάνοντας καταγραφές από την 2α Ιουνίου έως και την 13η Νοεμβρίου.²⁸ Είναι καθαρογραμμένο, με επιμελημένη μορφή και ελάχιστες επιπλέον παρεμβάσεις από τον συγγραφέα (διορθώσεις, προσθήκες κ.λπ.), δίνοντας αμέσως την εντύπωση στον αναγνώστη του πως πρόκειται για καθαρογραφή ενός προσχεδίου. Και άλλα μορφολογικά στοιχεία συνηγορούν σε αυτό· για παράδειγμα στο φ. 9ν έχει γραφεί δύο φορές η φράση «όπου ήσαν όλα τα μικρότερα», λάθος, προφανώς, κατά την αντιγραφή.

Ο εκδότης του χφ. στην εισαγωγή διατυπώνει το ερώτημα, εάν το κείμενο συντάχθηκε ταυτόχρονα με την εξέλιξη των γεγονότων, ή αν ο Θεοφάνης κρατούσε κάποιες σημειώσεις, τις οποίες αξιοποίησε αργότερα.²⁹ Με βάση αυτόν τον εύλογο προβληματισμό, θα προβώ σε κάποιες επισημάνσεις ευελπιστώντας πως προσφέρουν κάποιες απαντήσεις σχετικά με τη σύνταξη του χειρογράφου. Ο Θεοφάνης ως γραμματικός του *Παγκρατίωνος* ήταν το πρόσωπο που συνέτασσε το ημερολόγιο του πλοίου. Είναι λογικό αντί προσωπικών του σημειώσεων να χρησιμοποιήσει ως προσχέδιο αυτό το ημερολόγιο -γεγονός που, ίσως, εξηγεί και την επιλογή της ημερολογιακής μορφής.³⁰ Δυστυχώς, όσο τουλάχιστον γνωρίζω, δεν μας σώζεται το ημερολόγιο του πλοίου,

26 Κάραλης, *Πρακτικά*, ό.π.

27 Ανάργυρος Α. Χατζηναργύρου, *Τα Σπετσιωτικά*, τ. 1, Αθήνα 1861, σ. νζ' κ.ε.

28 Αναλυτική περιγραφή του χφ. βλ. στην εισαγωγή της διπλωματικής του έκδοσης: Κάραλης, *Πρακτικά*, ό.π., σ. x-xiii.

29 Κάραλης, *Πρακτικά*, ό.π., σ. lii.

30 Η εξοικείωση με την ημερολογιακή καταγραφή των γεγονότων (ημερολόγια πλοίων, ημερολόγια εκστρατείας κ.ο.κ.) προσέφεραν έναν κατακτημένο αφηγηματικό τρόπο: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Εισαγωγή», στο Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Μέλισσα, 1957, σ. ιη'.

προκειμένου να επιχειρηθεί μια αντιπαραβολή και να επαληθεύσουμε ή να απορρίψουμε αυτήν την υπόθεση. Στο χειρόγραφο, ακόμη, ενσωματώνονται αντίγραφα επιστολών του ναυάρχου Γεώργιου Ανδρούτζου, τις οποίες είχε συντάξει κατά τη διάρκεια της εκστρατείας. Το γεγονός αυτό μας υποδεικνύει πως κατά τη διάρκεια της συγγραφής ο Θεοφάνης είχε τη δυνατότητα να συμβουλευτεί τέτοιου είδους υπηρεσιακά έγγραφα και ως εκ τούτου θα ήταν δυνατόν να συμβουλευτεί και το ημερολόγιο του πλοίου.

Ας επιχειρήσουμε έναν, κατά το δυνατόν, ακριβή προσδιορισμό του χρόνου συγγραφής του κειμένου. Το χφ. συνοδεύεται από επιστολή, η οποία φέρει ημερομηνία 20 Νοεμβρίου 1824, και υπογράφεται από τον Θεοφάνη Σιατιστέα, μοναδικό στοιχείο που υποδεικνύει την πατρότητα του χειρογράφου.³¹ Ας σημειώσουμε, επίσης, πως ως τόπος συγγραφής της δηλώνεται το πλοίο Παγκρατίων. Η ημερομηνία αυτή αποτελεί το *terminus ante quem* για τη συγγραφή του. Είδαμε πως το κείμενο περιλαμβάνει ημερολογιακές καταγραφές από 2 Ιουν.-13 Νοεμβρίου (ημερομηνία ελλειμνισμού των σπετσιοτικών πλοίων και λήξη της εκστρατείας). Η συγγραφή ή τουλάχιστον η τελική επεξεργασία του κειμένου θα πρέπει να έγινε μέσα σε αυτή την εβδομάδα (13-20 Νοεμ.). Η χρονολόγηση αυτή ενισχύεται και από ένα μορφολογικό χαρακτηριστικό του. Το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου είναι γραμμένο με μαύρη μελάνη, ενώ μόνο στα τελευταία δύο φύλλα του, αλλά και στις λίγες προσθήκες ή διορθώσεις που επιχειρούνται σε όλη την έκτασή του, χρησιμοποιείται καστανή μελάνη, η οποία χρησιμοποιήθηκε και για τη σύνταξη της συνοδευτικής επιστολής. Η τελική του επεξεργασία, λοιπόν, έγινε στις 20 Νοεμβρίου.

Επιπλέον, στα *Σπετσιοτικά* έχει εκδοθεί μία σειρά αναφορών του ναυάρχου Γ. Ανδρούτζου προς τους προκρίτους των Σπετσών.³² Οι αναφορές αυτές, συνολικά 31, συντάχθηκαν μεταξύ της 30ής Ιουλίου 1824 και 31ης Οκτωβρίου 1825. Χωρίς, βέβαια, να υπογράφει ο Θεοφάνης, είναι ο συντάκτης τους, ως γραμματικός του Γ. Ανδρούτζου· εύλογη σκέψη που ενισχύεται από το λόγο ύφος των αναφορών, ενώ επιβεβαιώνεται και από τον Αναστάσιο Ορλάνδο.³³ Έτσι, εδώ έχουμε

31 Η επιστολή, που συνόδευε το τεκμήριο στην αρχαιακή του τύχη, σταχώθηκε αργότερα μαζί με το χειρόγραφο στον ίδιο κώδικα.

32 Χατζηαναργύρου, *Σπετσιοτικά*, ό.π., τ. 2, σ. 245-303.

33 Ορλάνδος, *Ναυτικά*, ό.π., τ. 2, σ. 134.

μία ακόμη σειρά υπηρεσιακών εγγράφων, που σχετίζονται με τα ίδια γεγονότα και είναι όλα γραμμένα από το ίδιο χέρι.

Με άλλα λόγια, το χειρόγραφο του Θεοφάνη Σιατιστεύως είναι ένα κείμενο σε ημερολογιακή μορφή, που σχετίζεται με το ημερολόγιο του πλοίου και τις τακτικές αναφορές του ναυάρχου Γ. Ανδρουτζου προς το κοινό των Σπετσών, αλλά έχει δεχθεί εκ των υστέρων επεξεργασία. Ο λόγος του δεν είναι ένας λόγος άμεσα διατυπωμένος, συγχρονικά με την εξέλιξη των γεγονότων, ένας λόγος «εν θερμώ»,³⁴ αλλά επεξεργασμένος σε δεύτερο χρόνο. Σε αυτόν τον δεύτερο χρόνο ο Θεοφάνης γράφει για τα γεγονότα, όπως τα θυμάται, συμβουλευτείται έγγραφα, διατυπώνει σχόλια, ίσως αποκρύπτει πράγματα ή επιλέγει όσα είναι χρήσιμα στην αφήγησή του· με μία λέξη: απομνημονεύει.

Στη συνέχεια θα δοκιμάσω κάποια ιστορικά σχόλια, όχι εξαντλητικά, με τα οποία απλώς επισημαίνονται κάποιες θεματικές συζήτησης. Κατ' αρχήν το κείμενο, μιας και είναι συνταγμένο πολύ κοντά στα γεγονότα, μπορεί να αξιοποιηθεί για την εξακρίβωση πραγματολογικών στοιχείων περί την εκστρατεία. Παρά ταύτα δεν θα προβώ σ' έναν τέτοιο σχολιασμό, μιας και ο εκδότης του χειρογράφου έχει ήδη επισημάνει με συστηματικό και κριτικό τρόπο τέτοιες αποκλίσεις από άλλα σχετικά τεκμήρια.³⁵

Περισσότερο ενδιαφέρουσες είναι οι δυνατότητες που μας παρέχει το κείμενο να σκιαγραφήσουμε το ιδεολογικό σύμπαν ενός ελάσσονος λόγιου και ιερωμένου, και μάλιστα όπως αυτό ήταν διαμορφωμένο στην καρδιά της Επανάστασης και όχι όπως, ίσως, θα αποτυπωνόταν εκ των υστέρων. Παράλληλα, το γεγονός πως ο Θεοφάνης δεν ήταν εξοικειωμένος με τον πόλεμο στη θάλασσα μας επιτρέπει να διερευνήσουμε τη βίωση της ναυμαχίας από έναν «μη θαλασσινό».

Κατ' αρχήν ο Θεοφάνης είναι ένας ιδεολόγος, οπαδός της εθνικής ιδέας. Το έθνος και τα δικά του διατρέχουν την αφήγησή· ο πατριωτισμός και το χρέος στην πατρίδα και το έθνος ανακαλούνται συνεχώς· ενδεικτικά: «πνέοντες ζήλον και πατριωτισμόν», «έχοντες έν και το αυτό φρόνιμα να υπερασπισθούν την ύπαρξιν του έθνους των μέχρι ρανίδος αίματός των». Χαρακτηριστική είναι η τελευταία υποσημείωση του Θεοφάνη, που θα μπορούσε να λειτουργεί ως πανηγυρικός επίλογος· εκεί

34 Βλ. τα σχόλια του για τα ημερολόγια πλοίων στο Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Λόγος εν θερμώ», εφημ. *Αυγή*, στο ένθετο *Ενθέματα*, 24.3.2001.

35 Βλ. την εισαγωγή στο Κάραλης, *Πρακτικά*, ό.π.

η αγάπη προς την πατρίδα, τα εθνικά δίκαια, ο πατριωτικός ζήλος των Ελλήνων εξαίρονται.

Το έθνος του Θεοφάνη έχει ιστορικό βάθος που φτάνει ως την ελληνική αρχαιότητα· μια αρχαιότητα που είναι πανταχού παρούσα: λ.χ. «εις τα παράλια της Μυκάλης κατά μίμψιν του αθανάτου προγόνου των Κίμωνος κατά των βαρβάρων» και «οι τρεις ειρημένοι Σπετζιώται, προστεθέντος και του Αναργύρου Λεμπέση, οι νέοι Θεμιστοκλείς». Η ελληνική αρχαιότητα περιλαμβάνει και τους αρχαίους Μακεδόνες και ως εκ τούτου οι σύγχρονοι Μακεδόνες αποτελούν μέλη του ελληνικού έθνους. Σε υποσημείωση-διθύραμβο στους Κασσανδρινούς, οι οποίοι υπερασπίστηκαν τα Ψαρά,³⁶ διατυπώνεται με σαφήνεια: οι Μακεδόνες είναι Έλληνες, αλλά μόνον λίγοι σύγχρονοι του είναι άξιοι συνεχιστές της προγονικής γενναιότητας: «διότι εστάθητε τα μόνα παραδείγματα της προγονικής σας αρετής και γενναιότητας». Δεν δείχνει την ίδια αγωνία να περιλάβει στο εθνικό συνεχές το Βυζάντιο. Ο οθωμανικός στόλος, που είχε εκπλεύσει από την πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ονομάζεται βυζαντινός, όρος που γενικά απαντά σε ανάλογα τεκμήρια (κυρίως ημερολόγια πλοίων).³⁷

Παράλληλα, στα δίκαια του έθνους, που νομιμοποιούν τον αγώνα του εναντίον της τυραννίας, τον αγώνα για τη στερέωση της «πολιτικής του υπάρξεως», εντοπίζει κανείς τις διαφωτιστικές ιδέες. Η εγγύτητα με κείμενα, όπως η *Ελληνική Νομαρχία Ανωλύμου του Έλληнос* ή η προκήρυξη *Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος*, είναι φανερή, ενώ φαίνεται πως έχει επίγνωση- ή πρόκειται περισσότερο για πολιτικό του πόθο;- πως η Ελληνική Επανάσταση είναι ένα γεγονός που αφορά τα ευρωπαϊκά έθνη.

Ας μου επιτραπεί σ' αυτό το σημείο μία παρέκβαση, που συνδέεται με το ιδεολογικό σύμπαν του συγγραφέα. Η πρώτη ανάγνωση του κειμένου έφερε συνειρμικά στο μυαλό μου τους αρχαίους ιστοριογράφους. Ο μακροπερίοδος λόγος, η περίπλοκη σύνταξη βάσει επιρρηματικών μετοχών και, κυρίως, η συγγραφική του επιλογή να επιχειρεί να ερμηνεύσει τους στρατηγικούς σχεδιασμούς των αντίπαλων ναυάρχων είναι χαρακτηριστικά που, ίσως, τα πρότυπά τους να έχουν αντληθεί από την αρχαία γραμματεία. Εξ άλλου ο ίδιος ως διδάσκαλος δίδασκε αρχαία

36 Για τους Μακεδόνες υπερασπιστές των Ψαρών βλ. Βασδραβέλλης, *Μακεδόνες*, ό.π., σ. 161.

37 Δημητρόπουλος, «Λόγος εν θερμώ» ό.π..

κείμενα στους μαθητές του.³⁸ Μία συστηματική φιλολογική διερεύνηση θα μπορούσε να επαληθεύσει αυτήν την υπόθεση.

Ακόμη, στο κείμενο μπορούμε να εντοπίσουμε τις εντυπώσεις του Θεοφάνη από τις ναυμαχίες. Ο ίδιος θαυμάζει τα ανδραγαθήματα των ναυμάχων και αφιερώνει σχόλια στη γενναιότητα και τον πατριωτικό τους ζήλο. Εξαιρεί τον ηρωισμό των Ψαριανών κατά την υπεράσπιση του νησιού τους, ενώ αντίθετα για την Κάσο, επειδή είχε δηλώσει υποταγή στον αιγυπτιακό στόλο, αρκείται απλώς να σημειώσει: «[ο Μπουκοβάλας] αφήκε την Κάσον, ήδη είχε ενδώσει τότε θεληματικώς εις τον εκθρόν».

Η βιαιότητα των ναυμαχιών, οι σφοδροί κανονιοβολισμοί, οι πυρπολήσεις, προκαλούν δέος και φρίκη στον Θεοφάνη. Χαρακτηριστικά σχολιάζει, όταν ο Κανάρης πυρπολεί φρεγάτα στη ναυμαχία της 5ης Αυγούστου: «Ήτο τω όντι ελεινόν θέαμα να βλέπν τις, αφ' ου άναψεν η βαρούπη της φρεγάτας τους ανθρώπους ανερχομένους και κατερχομένους εις την ατμοσφαίραν ως στρουθία! Τρομερόν συμβεβηκός τω όντι!». Μία ακόμη περιγραφή σφοδρής ναυμαχίας στα στενά της Κω στις 24 Αυγούστου: «Τα πυροβόλα τότε εκατέρωθεν ερρίπτοντο αδιάκοπα, και αι σφαίραι ως χάλαζα· ο κρότος ηκούετο πανταχόθεν φοβερός, και τρομερός· διότι επυροβόλουν οι ναυμαχέντες, επυροβόλουν τα φρούρια και της Κω, και της Αλικαρνασσού, επυροβόλουν όλοι και οι εις τα πανία και οι εις την άγκυραν· και πας τις βλέπων τοιαύτην φρικώδη ναυμαχίαν, δεν ήλπιζε ποτέ ότι δεν θέλουν βυθισθή τα εις το στενόν εκεί ελληνικά πλοία».

Η πρόσληψη της πολεμικής εμπειρίας συνδέεται και με τις φήμες που κυκλοφορούν στα πεδία των μαχών, εδώ με τις φήμες που κυκλοφορούν στα καταστρώματα των πλοίων του επαναστατικού στόλου. Οι φήμες, οι διαδόσεις, τα νέα που διαχέονταν από στόμα σε στόμα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, όσο γνωρίζω, δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής ιστορικής έρευνας -με εξαίρεση μια μελέτη του Απόστολου Βακαλόπουλου στην οποία οι φήμες αντιμετωπίζονται, εκτός των άλλων, και ως προϊόν προπαγάνδας.³⁹ Ο Θεοφάνης σε υποσημείωσή του, αναφερόμενος στη ναυμαχία της 4ης Αυγούστου,

38 Βέλκος, *Σιατιστεύς*, ό.π., σ. 51.

39 Απόστολος Βακαλόπουλος, «Φήμες και διαδόσεις κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821 (συμβολή στην ψυχολογία των ελληνικών επαναστατικών όχλων)», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 6 (1950), σ. 209-228.

σχολιάζει τις απώλειες των δύο στόλων. Για τον επαναστατικό στόλο αυτές ήταν ελάχιστες και προήλθαν με έναν αλλόκοτο τρόπο: ένα βόλι τραυμάτισε, όχι θανατηφόρα, τρεις Έλληνες ναυμάχους. Δεν αναφέρει αν ήταν αυτόπτης μάρτυς ή αν πρόκειται για περιγραφή που κυκλοφόρησε από στόμα σε στόμα ανάμεσα στα ελληνικά πληρώματα κι έτσι έγινε κι αυτός κοινώνος της. Οι φήμες αυτές εμφανίζονται να ενδύουν με εξωπραγματική αλήθεια στιγμές της ναυμαχίας, συμβάλλοντας στην ανάδειξη του ηρωικού.

Επιλογικά· ορισμένες σκέψεις γύρω από τα κίνητρα συγγραφής του χρονικού. Ο εκδότης του χφ. τα θεωρεί αδιευκρίνιστα: είτε είναι αποτέλεσμα προσωπικής πρωτοβουλίας είτε αποτέλεσμα διαταγής του ναυάρχου Σπετσών.⁴⁰ Δεν θα πρέπει σίγουρα να αποκλειστούν τα ψυχολογικά κίνητρα. Το κλίμα κινδύνου για την Επανάσταση που επικρατούσε στα 1824 (εμφύλιος πόλεμος, συντονισμένη ναυτική εκστρατεία της Υψηλής Πύλης, καταστροφή Κάσου και Ψαρών κ.ο.κ.) και η πρωτόγνωρη γι' αυτόν εμπειρία της ναυτικής εκστρατείας, ίσως, δημιούργησαν την ανάγκη καταγραφής των γεγονότων. Ωστόσο από τη συνοδευτική επιστολή προκύπτει πως μάλλον ο συγγραφέας ανταποκρίθηκε σε κάποιο αίτημα του ναυάρχου Γ. Ανδρούτζου.⁴¹

Το κείμενο είναι γραμμένο σαν να ήταν προορισμένο να αναγνωσθεί δημόσια: ο πανηγυρικός του τόνος, οι επικλήσεις σε πρόσωπα και αόριστα στους ναυμάχους δημιουργούν αυτή την αίσθηση. Δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο, πράγματι, να αναγνώσθηκε δημόσια σε κάποιο είδος δημόσιας τελετής, μετά την επιστροφή των σπετσιωτικών πλοίων στο νησί, στην οποία ο Θεοφάνης θα εκφώνησε τον πανηγυρικό. Είτε προοριζόταν για δημόσια ανάγνωση είτε όχι, προκαλεί ενδιαφέρον η επιλογή του συγγραφέα να παρουσιάσει την αφήγησή του σε ημερολογιακή μορφή. Σχολιάσαμε νωρίτερα τα πιθανά προσχέδια του κειμένου: το ημερολόγιο του πλοίου και οι αναφορές προς τους προκρίτους Σπετσών. Ας διατυπώσουμε μία υπόθεση για τον τρόπο που συντάχθηκαν τα κείμενα αυτά, που νομίζω πως είναι αρκετά κοντά στην πραγματικότητα. Αρχικά, ταυτόχρονα με τα γεγονότα συντασσόταν το ναυτικό ημερολόγιο. Στη συνέχεια ανά τακτά χρονικά διαστήματα συντάσσονταν οι αναφορές προς τις Σπέτσες. Οι αναφορές αυτές θα συντάσσονταν παρουσία του ναυάρχου και εύλογα θα συμ-

40 Κάραλης, *Πρακτικά*, ό.π., σ. lii.

41 Βλ. την επιστολή στο παράρτημα.

βουλεύονταν το ημερολόγιο του πλοίου. Τέλος, ο Θεοφάνης -συντάκτης και των άλλων «υπηρεσιακών» εγγράφων- αναλαμβάνει να γράψει το χρονικό αυτό ίσως κατ' αίτησιν του Γ. Ανδρούτζου. Τα κείμενα, λοιπόν, συνομιλούν μεταξύ τους· βασίζονται το ένα στο άλλο. Αλλάζει, όμως, ο χρόνος επεξεργασίας και η σκοπιμότητά τους. Μήτρα όλων μοιάζει να είναι το ημερολόγιο του πλοίου, γεγονός που «επιβάλλει» μ' έναν τρόπο την ημερολογιακή μορφή ως την καταλληλότερη για τη διάταξη των πληροφοριών.

Παράρτημα

Η επιστολή που δημοσιεύουμε εδώ συνόδευε το χειρόγραφο και είναι σταχωμένη στον ίδιο κώδικα της Βιβλιοθήκης της Βουλής. Το κείμενο δημοσιεύτηκε στην έκδοση του χειρογράφου από τον Κωνσταντίνο Γ. Κάραλη. Εδώ η επιστολή μεταγράφεται απευθείας από το τεκμήριο, διατηρώντας την ορθογραφία και τη στίξη του πρωτοτύπου.

Ναύαρχοι, Υποναύαρχοι, Πλοιάρχαι και ναύται
του Ελληνικού Ναυτικού!

Περίεργοι όντες διά την φιλοκαλίαν Σας να ίδητε του παρόντος έθνους τα αξιομίμπτα πρακτικά του ελληνικού Ναυτικού, των οποίων εστάθητε συμπράτορες, και συναγωνιστές, ιδού ήδη τα λαμβάνετε ως επιθυμείτε, τα οποία αναγινώσκοντες, θέλετε ιδείν τα πατριωτικά σας ευγενή αισθήματα πόσον άξια θαυμασμού είναι, και πόσον επομένως θέλει θαυμάζονται και την Ελληνικήν Ιστορίαν ήτις εξυμνούσα τα αθάνατα ονόματά Σας, θέλει Σας κάμουν αξιομνημονεύτους εις τας επερχομένας Γενεάς. Τα τέκνα Σας ως εκ τούτων θέλουν σας έχουν παραδείγματα Ικανά, διά ν' αποβώσι και αυτά άξιοι του πατρός των υιοί, έχοντες ανά χείρας τους αγώνας Σας κατά του εχθρού εις την ιστορίαν γεγραμμένους υπέρ της Πατρίδος, της οποίας την ελευθερίαν προς Σας μόνους το Έθνος όλον εμπιστεύθη, και εμπιστεύεται. Διότι απ' αρχής κινήσαντες τα όπλα κατά του άρπαγος των ιερών μας δικαιωμάτων Αχρείου Τυράννου απεδείξατε και παραγματικών πόσον την υπερασπίσθητε μέχρι του παρόντος έτους.

Σεις λοιπόν ως τοιοούτοι πρέπει να μακαρίζησθε όχι δι' άλλο τι, ειμή διά ταύτην Σας την αρετήν προς την Πατρίδα. Η αρετή αύτη φίλοι Πατριώται είναι η μόνη, ήτις χαρακτηρίζει τους μεγάλους Άνδρας, και τους κάμνει ζηλωτούς εις το Ανθρώπινον Γένος. Τούτο εδόξασε τον Θεμιστοκλή, τούτο τον Μιλτιάδην, τούτο τον Κίμωνα, τούτο τον δικαιοτάτον Αριστείδη, τούτο εν γένει όλους τους αιμνήστους Προγόνους μας· κωρίς δε ταύτης, όσον τις και να φαίνηται Μέγας, είναι τη αληθεία μικρός. Τα Πλούτη, τα εξωτερικά προτερήματα, τα χρυσοϋφαντα και Πολύτιμα Ιμάτια δεν αποκαθιστώσι τον άνθρωπον μέγαν, καλόν καγαθόν Πολίτην, ειμή η Αρετή προς την Πατρίδα.

Φίλοι πατριώται! η Πολύτιμος Αρετή Σας Σάς κάμει πολυτιμήτους. Είσθε μεγαλόφρονες, φιλότιμοι, τιμάτε το έθνος, αγαπάτε την Πατρίδα, υπέρ της οποίας δεν ψηφάτε ούτε αυτήν την ανεκτίμητον σας ζωήν. Καλοί καγαθοί Πατριώται! η Πατρίς γνωρίζει τας αρετάς Σας, το όνομά Σας ευλογείτε παρά του έθνους, αλλά εγώ, εν όσο ζω, χρεωστώ να κηρύττω ιδιαιτέρως τα Πατριωτικά Σας αισθήματα και την λαμπράν φιλοτιμίαν των νεών Σας πράξεων του παρόντος έτους κατά του εχθρού, αυτόπτης ων αδέκαστος. Διά ταύτα Σας προσφέρω τα Πρακτικά Σας κατά του εχθρού εις το Ναυτικόν του παρόντος έτους σημείον της προς υμάς αγάπης και υπολήψεως. Δέξασθε λοιπόν αυτά και αναγινώσκοντες προβαίνετε από τελειότερα εις τελειότερα, δεικνύοντες πόσον διαφέρει ο Έλλην πολεμών υπέρ της πατρίδος του υπέρ τον Βάρβαρον, και ο ζητών το εθνικόν του δικαίωμα υπέρ τον Αιγύπτιον και Άραβα. Ευδαιμονοίτε, Γενναιοφρονούντες!!!

Τη 20 Νοεμβρίου 1824. Εν Σπέτζαις
εκ της Ναυαρχίδος Παγκρατίωνος
της υπό την διοίκησιν του Ναυάρχου Γεωργίου Ανδρουτζου.

Ο Πατριώτης και φίλος υμών και της κοινής Πατρίδος
Θεοφ. Σιατιστεύς

6

Ο «μισέλλην» φιλέλληνας Γεώργιος Φίνλεϋ: στοιχεία για την πρόσληψη του έργου του από την ελληνική ιστοριογραφία

Νίκος Ροτζώκος - Διονύσης Τζάκης

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΙΝΛΕΪ γεννήθηκε το 1799, η καταγωγή του ήταν σκωτσέζικη και το οικογενειακό του περιβάλλον ανήκε στη μεσαία εμπορική τάξη. Σπούδασε αστικό και ρωμαϊκό δίκαιο στα Πανεπιστήμια της Γλασκώβης και του Γκέτιγκεν. Το 1823 ήλθε στην επαναστατημένη Ελλάδα, συνδέθηκε αρχικά με τον λόρδο Βύρωνα και στη συνέχεια με τον Γκόρντον (Thomas Gordon), τον Άστιγγα (Frank Abney Hastings) και τον Χάου (Samuel Howe). Από το 1829 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου έζησε μέχρι τον θάνατό του, το 1875. Μεταξύ 1841 και 1861 δημοσίευσε σε επτά τόμους την ιστορία του ελληνικού έθνους από τη ρωμαϊκή εποχή έως τα μέσα του 19ου αιώνα.¹ Στην παρούσα μελέτη, θα εξετάσουμε πώς

1 Ένα σύντομο αυτοβιογραφικό σημείωμα του Φίνλεϋ, το οποίο έστειλε το 1861 στον καθηγητή Φέλτον (Cornelius Felton), πρότανη του Πανεπιστημίου Χάρβαρντ, εντάχθηκε στην έκδοση του έργου του το 1877: «Autobiography of the Author», στο *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time, b.c. 146 to a.d. 1864*, τόμ. Ι, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1877, σελ. lix-xlix. Ιδιαίτερα εύστοχο είναι το σχόλιο του Φρήμαν, ακαδημαϊκού ιστορικού και στενού φίλου του, ότι μπορεί κανείς να κατανοήσει καλύτερα τη ζωή, τον χαρακτήρα και τις ιδέες του Φίνλεϋ διαβάζοντας το έργο του, παρά το αυτοβιογραφικό του σημείωμα. Ed. Freeman, *Historical Essays*, τόμ. ΙΙΙ, Λονδίνο, 1879, σελ. 312. Για περισσότερα βιογραφικά στοιχεία, βλ. ΑΙ. Wace, «Hastings and Finlay», *The Annual of the British School at Athens*, τόμ. 22 (1916/1917 - 1917/1918), σελ. 122-132· Ch. Frazee, «The Historian George Finlay and Correspondence with Cornelius C. Felton (1854-1859)», *Südost-Forschungen*, τόμ. 23 (1964), σελ. 179-195· G.G. Arnakis, «The Historical Work of Samuel G. Howe and the Historian George Finlay», στο Ν. Τωμαδάκης (επιμ.), *Εις μνήμην Κ. Άμαντου: 1874-1960*, Αθήνα, 1960, σελ. 201-217· J. Hussey, «George Finlay in perspective. A centenary reappraisal», *The Annual of British School of Archaeology at Athens* 70 (1975), σελ. 135-144 και «Finlay, George (1799-1875)», *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2004, <http://www.oxforddnb.com/view/article/9464>. Επίσης, Αλ. Σαββίδης,

* Πρώτη δημοσίευση: Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου *Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, επιμέλεια Άννα Μανδουλάρα - Γ. Νικολάου - Λ. Φλιτούρης (επιμέλεια), εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σ. 693-716.

αντιλαμβανόταν και ερμήνευσε την ελληνική επανάσταση και συνολικά την ελληνική ιστορία και θα συναρτήσουμε τις ιδέες που συγκροτούν την ερμηνεία του με την απαξίωση του έργου του από την ελληνική ιστοριογραφία, από τα μέσα του 19ου αιώνα έως σχετικά πρόσφατα.

Σε ένα σημείο του πρώτου τόμου της *Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασως*, ο Φίνλεϋ διατύπωσε μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση για τα ερμηνευτικά όρια της συμβαντολογικής ιστορίας, που ήταν το κυρίαρχο ιστοριογραφικό υπόδειγμα όταν συνέθετε το έργο του: «*Η αληθής δόξα της Ελληνικής Επανάστασως έγκειται εις την αδάμαστον ενεργητικότητα και την ακλόνητον καρτεριαν του πολλού λαού. Αλλ' η καρτερία, ατυχώς, όπως και άλλαι δημώδεις αρεταί, παρέχει εις τους ιστορικούς μόνον τετριμμένας λεπτομερείας, ενώ οι αναγνώσται προσδοκώσι τα χρονικά των επαναστάσεων έμπλεα περιπαθών συμβεβηκότων, εκπάγλων γεγονότων και ηρωικών κατορθωμάτων*».² Σύμφωνα με τον Φίνλεϋ, η ελληνική επανάσταση δεν ήταν το έργο σημαντικών προσωπικοτήτων, δεν είχε δηλαδή να επιδείξει σπουδαία στρατιωτικά γεγονότα, πολεμικές επιτυχίες και ηρωικές πράξεις «μεγάλων ανδρών». Ο λόγος για τον οποίο κατέστη αντικείμενο θαυμασμού ήταν το υψηλό φρόνημα αυταπάρνησης του ελληνικού λαού. Κατά την εκτίμησή του, λοιπόν, έργο του ιστορικού ήταν να αναδείξει από την αφάνεια τον πραγματικό ήρωα, τον λαό, εννοώντας πρωτίστως τα λαϊκά στρώματα της υπαίθρου, που σύμφωνα με τη ρομαντική του αντίληψη αποτελούν το αυθεντικό σώμα του έθνους.³ Θεωρούσε, μάλιστα,

«Γεώργιος Φίνλαιϋ», *Νέα Εστία* 130/1555 (1992), σελ. 541-543. Ειδικά για τα χρόνια της επανάστασης: D. Dakin, *British and American Philhellenes During the War of Greek Independence, 1821-1833*, ΕΜΣ/ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1955.

- 2 Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως*, μετάφραση Αλ. Παπαδιαμάντης, τόμ. Α', Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2008, σελ. 278.
- 3 «Η δύναμις έθνους έγκειται εις τον αγροτικόν πληθυσμόν του», Γ. Φίνλεϋ, *ό.π.*, σελ. 57. Για τη ρομαντικής προέλευσης σχέση μεταξύ έθνους και αγροτικών πληθυσμών στο έργο του, βλ. L. Potter, «British philhellenism and the historiography of Greece: a case study of George Finlay (1799-1875)», *The Historical Review* 1 (2004), σελ. 192. Βλ. και Μ. Μπλιώρη, «Αρχαίος ελληνισμός και φιλελληνισμός στη βρετανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα...», *Μνήμων* 22 (2000), σελ. 92, 96, και «Europe, the classical pols, and the Greek nation: Philhellenism and Hellenism in nineteenth century Britain», στο R. Beaton - D. Ricks, *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism and the Uses of the Past (1797-1896)*, Ashgate Publ., Surrey, 2009, σελ. 69. Αυτή η ρομαντική πρόσληψη του λαού συναρτάται με τις ισονομικές και εξισωτικές ιδιότητες της εθνικής ιδεολογίας. Όπως υποστηρίζει ο Π. Λέκκας, «ο εξισωτισμός της εθνικιστικής ρητορείας, σε συνδυασμό με την «επιστροφή στις ρίζες» που συνοδεύει τις παρελθοντολογικές εμμονές της συγκεκριμένης ιδεολογίας, καταφαίνεται στη συχνή εξιδανίκευση των κατώτερων κοινωνικών τάξεων και

ανάξια του λαού όλη σχεδόν την ηγεσία του, στρατιωτική και πολιτική: «Ουδέ εις έξοχος ανήρ προέχει ως πρότυπον των αρετών του έθνους [...]. Εκ της περιστάσεως ταύτης, η αναγραφή της Ελληνικής Επανάστασεως γίνεται άμοιρος ενός των ελκυστικωτέρων χαρακτηριστικών της ιστορίας· χάνει το θέλητρον της βιογραφίας ήρωος. Αλλ' όμως έχει την ιδίαν ευηρέπειάν της. Ουδέποτε εις τα χρονικά των κρατών μάλλον ολοσχερώς εξηρητήθη η επιτυχία ενός έθνους εκ της διαγωγής της πληθύος του λαού».⁴

Η επιτυχία λοιπόν της επανάστασης οφειλόταν, κατά τον Φίνλεϋ, στη «διαγωγή» του λαού, στις «αρετές» που επέδειξε για να κερδίσει την ελευθερία του: «η Ελληνική Επανάστασις ήτο εμφαντικώς έργον του λαού».⁵ Τέτοιου τύπου διαπιστώσεις, που επαναλαμβάνονται με κάθε ευκαιρία στην *Ιστορία* του,⁶ απορρέουν από την αναγνώριση του λαϊκού παράγοντα ως καθοριστικού στοιχείου της ιστορικής εξέλιξης. Φυσικά, ο Φίνλεϋ παρέμεινε στην εποχή του και η εξιστόρησή του ακολούθησε τις συμβάσεις της συμβαντολογικής ιστορίας των μέσων του 19ου αιώνα: αφηγήθηκε το Εικοσιένα όπως και οι σύγχρονοί του, αναλύοντας δηλαδή τα ίδια με εκείνους πολεμικά, πολιτικά και διπλωματικά γεγονότα. Η πρωτοτυπία του έγκειται, αφενός στο ότι ανέδειξε ως πρωταγωνιστή τον λαό-έθνος, χωρίς μάλιστα να τον εξιδανικεύει, και αφετέρου στο ότι διέκρινε αυτό τον λαό-έθνος από τις ηγετικές του ομάδες, δηλαδή από τους Φαναριώτες, από την ανώτερη εκκλησιαστική ιεραρχία του Πατριαρχείου και από τις τοπικές αρχηγείες των οπλαρχηγών και των προεστών.

Με αφετηρία αυτήν ακριβώς την ιδιαίτερη θέαση συνέγραψε την ιστορία της ελληνικής επανάστασης, την οποία είχε ο ίδιος χαρακτηρίσει «αντι-ιστορία» σε σχέση με την ιστορία του Τρικούπη.⁷ Όπως ανέφερε στο

στρωμάτων που συναντάται στις περισσότερες ρομαντικές εκδοχές του φαινομένου [...]. Τούτο ισχύει ιδιαίτερα για τα αγροτικά στρώματα, που συχνά θεωρούνται οι κύριοι και ανώτεροι θεματοφύλακες των εθνικών αξιών». Π. Λέκκας, «Έθνος και Λαός: η πλαστικότητα μιας σχέσης», στο Θ. Δραγώνα - Φ. Μπιρτέκ (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία, Πολίτης και Έθνος-Κράτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006*, σελ. 111, 126. Βλ. και του ίδιου, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001, σελ. 84-85, 234-235.

4 Γ. Φίνλεϋ, *ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 200.

5 Γ. Φίνλεϋ, *ό.π.*, τόμ. Α', σελ. 191.

6 Βλ. ενδεικτικά: στο ίδιο, σελ. 193, 205, 268, 337.

7 «Σκεπτόμουν από καιρό να δημοσιεύσω Απομνημονεύματα για την ελληνική επανάσταση, αλλά καθώς ο Τρικούπης είχε ήδη γράψει ό,τι αποκαλεί ιστορία, προτίμησα να συγγράψω την αντι-ιστορία μου.» Πρόκειται για απόσπασμα από το αυτοβιογραφικό σημείωμα που αφαιρέθηκε από την έκδοση του 1877 και ανακαλύφθηκε στο αρχείο του Φίνλεϋ από τον Μίλλερ. Βλ. W. Miller, «The Finlay Papers», *The English Historical Review* 39/155 (1924), σελ. 396.

αυτοβιογραφικό του σημείωμα, πρωταρχική του μέριμνα ήταν να εξηγήσει «πώς» και «γιατί» ο ελληνικός λαός ανέλαβε συνειδητά και ενεργητικά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας –παρά τις οργανωτικές αδυναμίες της Φιλικής Εταιρείας, την απουσία αποτελεσματικής διοίκησης και στρατιωτικής οργάνωσης, τη σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή της οικονομίας στα χρόνια του πολέμου και, όπως προαναφέρθηκε, παρά τις αδυναμίες των πολιτικών και στρατιωτικών ηγεσιών. Θεωρούσε ότι η ετοιμότητα και η αποφασιστικότητα των αγροτικών πληθυσμών να φέρουν σε πέρας την επανάσταση οφειλόταν στο γεγονός ότι «ο λαός ήντλει από το οικοδόμημα των καθεσθηκότων εθίμων του τα μέσα προς εξακολούθησιν του απηλπισμένου υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνος».⁸ Το «οικοδόμημα των καθεσθηκότων εθίμων» δεν είναι άλλο από το κοινοτικό σύστημα, οι «εθνικοί θεσμοί διοίκησης», όπως συχνά τους αποκαλούσε. Επισήμανε, βέβαια, τις αρνητικές πλευρές της λειτουργίας του κοινοτικού συστήματος, που το αποστερούσαν από τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά της πραγματικής αυτοδιοίκησης και το καθιστούσαν φοροεισπρακτικό μηχανισμό της κεντρικής εξουσίας.⁹ Ωστόσο, θεωρούσε ότι στο εσωτερικό των κοινοτήτων καλλιεργούνταν ισχυροί δεσμοί αλληλεγγύης και φρονήματα τοπικού πατριωτισμού μεταξύ των κατοίκων, που μοιράζονταν κοινές εμπειρίες, μέριμνες και αγωνίες, καθώς αναλάμβαναν πρωτοβουλίες κοινής δράσης για τα ζητήματα της καθημερινότητας: «Έχουμε την πεποίθηση ότι σε αυτούς τους απίστευτα ισχυρούς τοπικούς δεσμούς οφείλουν τώρα οι Έλληνες την ύπαρξή τους ως έθνος και η διατήρηση αυτού του πατριωτισμού από τις ημέρες της προηγούμενης ανεξαρτησίας τους έως σήμερα, πιστεύουμε ότι οφείλεται απολύτως στο δικό τους σύστημα κοινοτικής διοίκησης -στις Δημογεροντίες τους».

Το παραπάνω απόσπασμα δεν ανήκει στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, αλλά στο πρώτο βιβλίο που εξέδωσε, το 1836, ένα πολιτικό δοκίμιο οξείας κριτικής στην απολυταρχία της πρώτης οθωνικής περιόδου.¹⁰ Σε αυτό το πρώιμο κείμενο διατύπωσε τις θέσεις του για το

8 Γ. Φίνλεϋ, *ό.π.*, τόμ. Α', σελ. 278.

9 Στο ίδιο, σελ. 58-60. Βλ. και σελ. 278, όπου αποδίδει τα αρνητικά του κοινοτικού συστήματος «εις τον χαρακτήραν των Ελλήνων των διαχειριζομένων το σύστημα, και όχι εις το σύστημα αυτό». Άσκησε μάλιστα αυστηρή κριτική σε όσους το εξιδανίκευσαν. Γ. Φίνλεϋ, *ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 115-116.

10 G. Finlay, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, Λονδίνο, 1836, σελ. 36. Εκτενής παρουσίαση του έργου στο Γ. Κουμπουρή, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρηγόπουλου*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2012, ιδίως σελ. 470-492.

πώς θα έπρεπε να οργανωθεί το ελληνικό κράτος, έτσι ώστε να υπηρετεί τις ελευθερίες και την ευημερία των πολιτών του. Εδώ εμφανίστηκαν με σαφήνεια οι ιδέες που έμελλε να συγκροτήσουν αργότερα τον ερμηνευτικό πυρήνα των ιστορικών του έργων. Η κεντρική ιδέα που διαπερνά τις μελέτες του είναι ότι το διαχρονικό εθνικό χαρακτηριστικό των Ελλήνων βρίσκεται στους θεσμούς τοπικής διοίκησης, στη μικρότερη ή μεγαλύτερη κάθε φορά ενεργητική συμμετοχή των κατοίκων στη διακυβέρνηση του τόπου τους, με κορυφαίο υπόδειγμα τις πολιτειακές δομές της αρχαιότητας. Κατά τον Φίνλεϋ, η αποδυνάμωση αυτών των θεσμών με την υπαγωγή τους σε αλληπάλληλα αυτοκρατορικά μορφώματα, που διέφεραν μεταξύ τους ανάλογα με το εύρος της απολυταρχικής και συγκεντρωτικής διακυβέρνησης, σφραγίζει την ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους και ερμηνεύει τις περιόδους ακμής και παρακμής του.¹¹

Στα βιβλία του ο Φίνλεϋ εστίασε την ανάλυσή του στους τοπικούς κοινωνικούς δεσμούς και θεσμούς αυτοδιοίκησης παρουσιάζοντας την εξέλιξή τους σε συνάρτηση με το ευρύτερο πολιτικό/πολιτειακό πλαίσιο στο οποίο κάθε φορά λειτουργούσαν. Εδώ ακριβώς, στον βαθμό πολιτικής ελευθερίας που απολαμβάνει ένα έθνος, εντοπίζεται το κριτήριο με το οποίο κατανοούσε όχι μόνο την ελληνική ιστορία, αλλά την προοδευτική εξέλιξη όλων ανεξαιρέτως των κοινωνιών. Πίστευε ότι η πρόοδος επιτυγχάνεται μόνο όταν τα έθνη ζουν μέσα σε ελεύθερες πολιτείες, αλλιώς φθείρονται και παρακμάζουν. Θεωρούσε ότι η κατοχύρωση της ατομικής ελευθερίας διασφαλίζεται από τη δυνατότητα των πολιτών να παίρνουν μέρος στις αποφάσεις και να επιλέγουν οι ίδιοι τα πρόσωπα που επιφορτίζονται με την εφαρμογή των νόμων. Με τη συμμετοχή στην τοπική διακυβέρνηση διαμορφώνεται το «δημόσιο αίσθημα», δημιουργούνται κοινά συμφέροντα και υπηρετούνται συλλογικοί στόχοι. Μεταπλάθεται, δηλαδή, η μέριμνα για το ατομικό συμφέρον σε μέριμνα για το κοινό καλό και καλλιεργούνται η αίσθηση του καθήκοντος και η υπευθυνότητα έναντι του κοινωνικού συνόλου. Έτσι, η πολιτική κοινότητα, ως σύνολο, αποκτά «πθικό χαρακτήρα» και διαμορφώνεται η ευγενέστερη δημόσια αρετή: η «φιλοπατρία», η αγάπη για την ελευθερία της πατρίδας, εντός της οποίας εκπληρώνεται η ατομική ελευθερία.¹²

11 Το εθνικό συνεχές που αφηγήθηκε ο Φίνλεϋ ήταν πιο σύνθετο από εκείνο που είχε κληροδοτήσει στη μελέτη της ελληνικής ιστορίας ο Γίββων (Edward Gibbon). Για τη διαφοροποίηση του Φίνλεϋ από τον Γίββωνα, βλ. L. Potter, *ό.π.*, σελ. 190, 197, 205.

12 Για τα ζητήματα αυτά, βλ. ενδεικτικά Γ. Φίνλεϋ, *ό.π.*, τόμ. Α', σελ. 146, 356-357, και τόμ. Β', σελ. 16, 123, 198, 202, 261, 346, 356-357.

Ο Φίνλεϋ ήταν ένας ρομαντικός φιλελεύθερος δημοκράτης, ένας στρατευμένος ιδεολόγος που συμμετείχε στην επανάσταση και έζησε στην Ελλάδα για να πραγματοποιήσει τα ιδανικά του. Η Λιζ Πότερ (Liz Potter) υποστήριξε ότι οι ιδέες του ήταν πλασμένες μέσα στον πλουραλισμό της νεωτερικής αντίληψης για την ελευθερία και τη δημοκρατία που παράγαγε ο ύστερος 18ος και ο αρχόμενος 19ος αιώνας. Εμπνεόταν από τις φιλελεύθερες ιδέες περί δημοκρατίας, που δίνουν έμφαση, μεταξύ άλλων, στα ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες, στον περιορισμό της κρατικής εξουσίας και στην ελεγκτική λειτουργία της κοινής γνώμης. Αντλούσε, επίσης, από τη δημοκρατική παράδοση του ρεπουμπλικανισμού, σύμφωνα με την οποία απαραίτητη προϋπόθεση για τη διασφάλιση των ατομικών ελευθεριών είναι οι πολιτικές αρετές, και πρωτίστως ο πατριωτισμός, που καλλιεργούνται με τη συμμετοχή στα κοινά.¹³ Το πρότυπό του ήταν ένα αποκεντρωμένο, δημοκρατικό σύστημα διακυβέρνησης, με συμμετοχικούς θεσμούς διοίκησης στην τοπική κλίμακα και αντιπροσωπευτικούς στην κλίμακα της εθνικής επικράτειας.¹⁴ Σε μια τέτοια πολιτεία, η κεντρική διοίκηση εγγυάται το σύνταγμα και τους νόμους και διαφυλάττει την κοινή ελευθερία. Αυτήν τη δημοκρατική πολιτεία οραματιζόταν όταν ταξίδεψε στην επαναστατημένη Ελλάδα και αυτήν διεκδίκησε, όταν εγκαταστάθηκε πλέον στην Αθήνα, με τις δημόσιες παρεμβάσεις του, με το συγγραφικό του έργο, ιστορικό, πολιτικό και δημοσιογραφικό. Θα πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε ότι, παρά το γεγονός ότι η αντίληψή του για τα έθνη ήταν διαποτισμένη από το πνεύμα ενός φιλελεύθερου και δημοκρατικού ρομαντικού ιστορισμού, τα κριτήρια με βάση τα οποία διαμόρφωνε τις απόψεις του για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του ελληνικού έθνους δεν ήταν ιδεαλιστικά, αλλά αντλούνταν από την παράδοση του βρετανικού εμπειρικού πραγματισμού.¹⁵

13 L. Potter, *ό.π.*, σελ. 183-206, και «Two thousand years of suffering: George Finlay and the History of Greece», στο M. Llewellyn Smith - P.M. Kitromilides - E. Calligas (επιμ.), *Scholars, Travels, Archives: Greek history and culture through the British School of Athens*, BSA, Αθήνα, 2009, σελ. 13-25.

14 Βλ. ενδεικτικά: Γ. Φίνλεϋ, *ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 352. Ο Al. Wace, *ό.π.*, σελ. 130, αναφέρει ότι ο Φίνλεϋ θεωρούσε το 1868 ότι η Ελλάδα θα ήταν καλύτερα αν είχε ως πρότυπα την Ολλανδία και την Ελβετία παρά τη Γαλλία και την Αγγλία. Βλ. και W. Miller, *ό.π.*, σελ. 395· J. Hussey, *ό.π.*, σελ. 142.

15 Χαρακτηριστικό, μεταξύ άλλων, είναι το φυλλάδιο με τίτλο *Επιστολή προς τους Αθηναίους*, που εξέδωσε στην Αθήνα το 1844, με πρακτικές προτάσεις διακυβέρνησης. Για τον εμπειρικό πραγματισμό του Φίνλεϋ, βλ. Ch. Frazee, «The Historian George Finlay and Correspondence with Cornelius C. Felton (1854-1859)», *Südost-Forschungen* 23 (1964), σελ. 195, όπου

Όπως αναφέραμε, ο Φίνλεϋ άσκησε αυστηρή κριτική στην οθωνική απολυταρχία και διατύπωσε τις θέσεις του για το πώς θα έπρεπε να οργανωθεί το ελληνικό κράτος ήδη από το 1836. Πολύ αργότερα, το 1861, όταν εξέδωσε την *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασας*, εξαπέλυσε την ίδια σκληρή κριτική σε όλους όσους κυβέρνησαν τη χώρα από τα χρόνια της επανάστασης μέχρι τις μέρες του. Η κριτική του δεν στρεφόταν μόνο εναντίον του Καποδίστρια, των Βαυαρών και του Όθωνα, που οργάνωσαν απολυταρχικά και συγκεντρωτικά το κράτος και, όπως ανέφερε, «αφήκαν τους τοπικούς θεσμούς να καταστραφώσιν». ¹⁶ Το ίδιο σκληρά έκρινε πρόσωπα, όπως τον Μαυροκορδάτο, τον Κωλέττη και τον Σπ. Τρικούπη που παρουσιάζονταν να υιοθετούν φιλελεύθερες και συνταγματικές αρχές. Τους κατηγορήσε ότι όποτε αναλάμβαναν δημόσια αξιώματα δεν ενεργούσαν σύμφωνα με τις αρχές τους. ¹⁷ Τους επέκρινε επίσης ότι διέλυσαν το κοινοτικό σύστημα αντί να το μεταρρυθμίσουν και ότι συγκέντρωσαν όλη την εξουσία στην κεντρική διοίκηση χωρίς να την υποβάλουν στον έλεγχο της κοινής γνώμης. ¹⁸

Θεωρούμε ότι ο πολιτικός ριζοσπαστισμός της ερμηνείας του Φίνλεϋ για το Εικοσιένα και της κριτικής του στη νεοελληνική πολιτική πραγματικότητα εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την αρνητική υποδοχή και πρόσληψή του από την ακαδημαϊκή ιστοριογραφία έως σχετικά πρόσφατα. Σε γενικές γραμμές, κατηγορήθηκε ως «κυνικός», «εμπαθής», «αλλόκοτος», «μισέλληνας» και «φιλότουρκος», παρότι υπήρξε από τους λιγιστούς φιλέλληνες που εγκαταστάθηκαν μετά την Επανάσταση στο ελληνικό κράτος. Οι αλληπάλληλες δικαστικές διενέξεις του με το δημόσιο για σειρά κτηματικών διαφορών ¹⁹, που έγιναν μάλιστα μία από τις αιτιάσεις της βρετανικής ναυτικής επέμβασης το 1850, αναφέρονται ως αίτια της κριτικής του σε πρόσωπα και πράγματα της εποχής του. ²⁰

Η αρνητική υποδοχή των ιστορικών έργων του Φίνλεϋ στην Ελλάδα

υποστηρίζεται ότι στον Φίνλεϋ συνυπήρχαν το ρομαντικό πνεύμα και η πρακτική αίσθηση. Επίσης, J. Hussey, *ό.π.*, σελ. 139. Πρβλ. Al. Wace, *ό.π.*, σελ. 127, 131.

16 Γ. Φίνλεϋ, *ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 116.

17 Βλ. Ενδεικτικά, Γ. Φίνλεϋ, *ό.π.*, Τόμ. Α', σελ. 278, 285, και τόμ. Β', σελ. 205, 208-211, 214-218, 228.

18 Βλ. σχετικά, *ό.π.*, σ. 123, 128, 254-255.

19 Α. Μπαμίχα, *Δημόσια και ιδιωτική γη στην Αττική την πρώτη δεκαετία μετά την ανεξαρτησία: η περίπτωση του George Finlay*, διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία ΑΠΘ/Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη, 2008.

20 Την άποψη διατυπώνει ο Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Ε', Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 6.

εγκαινιάστηκε πολύ νωρίς, από τον Παπαρρηγόπουλο. Το 1846 και ξανά το 1850 και το 1855, στις τρεις εκδοχές του κειμένου που ο Δημαράς τιτλοφόρησε ως «το «μάθημα του 1846»,²¹ ο Παπαρρηγόπουλος διατύπωσε τις πρώτες επικριτικές σκέψεις του για τον Φίνλεϋ, τις οποίες συνόψισε ως εξής: «Όθεν η συγγραφή αύτη παρίστησι πολλήν ορθότητα περί την θέσιν των γενικών ζητημάτων, αλλά περί τα καθέκαστα δεν εμφανίζει την ακριβή και επιμελή σπουδήν των πηγών [...] εις την σημερινήν κατάστασιν της ιστορίας μας η εξακρίβωσις των γεγονότων είναι χρησιμωτέρα της φιλοσοφικής αυτών επόψεως». ²² Στο συγκεκριμένο κείμενο, ο Παπαρρηγόπουλος σκιαγράφησε ένα από τα βασικά σημεία της κριτικής που έμελλε να ασκήσει στον Φίνλεϋ και στη συνέχεια: ότι δεν αξιοποίησε τις πηγές, και γι' αυτό παρουσίασε τα γεγονότα με βάση τις «φιλοσοφικές» απόψεις του, δηλαδή τις πολιτικές ιδέες του. Αναγνώρισε, βέβαια, θετικά σημεία στο έργο του, καθώς ο Φίνλεϋ αφηγείται τη συνεχή παρουσία του ελληνικού έθνους στην ιστορία, με τρόπο, ωστόσο, εντελώς διαφορετικό από εκείνον που θα ήθελε ο Παπαρρηγόπουλος. Το 1852 ο Ζαμπέλιος χαρακτήρισε «σπουδαίον» το έργο του Φίνλεϋ, αλλά τόνισε ότι «εις τινάς σκέψεις του» υπήρχε έλλειψη ελληνικού «πνεύματος», με το οποίο όφειλε κατά τη γνώμη του να γράφεται μια εθνική ιστορία.²³

Την επόμενη δεκαετία, ο Παπαρρηγόπουλος διατύπωσε ορισμένα επικριτικά σχόλια σχετικά με τα χρονολογικά όρια της βυζαντινής περιόδου στον Φίνλεϋ, στην αρχή του προλόγου του τόμου Γ' της *Ιστορίας* του. Επίσης, το 1878, σε δύο ομιλίες στο Πανεπιστήμιο που δημοσιεύθηκαν στον *Παρνασσό*, εξέφρασε τις σκέψεις του για τα εμπόδια που συναντά ο ιστορικός όταν μελετά μια ξένη εθνική ιστορία. Σε αυτές τις ομιλίες αποκάλεσε τον Φίνλεϋ «αλλόκοτο φιλέλληνα»,²⁴ ο οποίος «διακρίνεται επί ευεπεία και ευφύια και επί ποικίλαις πολιτικαίς και φιλοσοφικαίς σκέψεσιν· αλλά τας σκέψεις ταύτας δεν στηρίζει πάντοτε επί μεμαρτυρημένων πραγ-

21 Κ.Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1986, σελ. 143 κ.ε.

22 Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Εισαγωγή εις την ιστορίαν της αναγεννήσεως...», *Πανδώρα* 1/10 (1850), σελ. 232.

23 Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά...*, Αθήνα, 1852, σελ. 468. Για την κριτική του Παπαρρηγόπουλου και του Ζαμπέλιου, βλ. Ioannis Koubourlis, «European historiographical influences upon the young Konstantinos Paparrigopoulos», στο R. Beaton - D. Ricks (επιμ.), *ό.π.*, ιδίως σελ. 57-59.

24 Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Περί των περιπετειών της ιστορίας του ελληνικού έθνους...», *Παρνασσός* 2 (1878), σελ. 831.

μάτων».²⁵ Ακόμη διαφώνησε με τα συμπεράσματά του για την κατάσταση «δουλείας»²⁶ στην οποία περιέπεσε ο ελληνισμός στο πλαίσιο του βυζαντινού απολυταρχικού συστήματος, όπως υποστήριζε ο Φίνλεϋ, και κατέληξε ως εξής: «*Ταύτα αναγινώσκοντες παρά τω Φινλαίυ, πολλάκις ηρωτήσαμεν ημάς αυτούς, τι άρα εβίασε τον άνθρωπον να συμβιώση πολλές δεκαετηρίδας μετά ιστορικού υποκειμένου προς ο τοσούτον ολίγην ησθάνετο συμπάθειαν;*»²⁷ Με την κριτική του ο Παπαρρηγόπουλος έθεσε το πλαίσιο για την «απο-φιλελληνοποίηση» του Φίνλεϋ, καθώς τον κατηγορήσε για ό,τι σήμερα θα ονομάζαμε ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Ωστόσο, ο ίδιος έκανε ακριβώς εκείνο για το οποίο τον κατηγορούσε. Η διαφωνία του με τον Φίνλεϋ θεμελιωνόταν στις πολιτικές/φιλοσοφικές ιδέες του Παπαρρηγόπουλου για τη μοναρχία, την οποία θεωρούσε καθοριστικό παράγοντα επιβίωσης του μεσαιωνικού ελληνισμού.

Την ίδια χρονιά, το 1878, ο Σπ. Λάμπρος υιοθέτησε αρκετά σημεία από την κριτική του Παπαρρηγόπουλου, στο εναρκτήριο μάθημά του στο Πανεπιστήμιο,²⁸ ενώ ο Γ. Κρέμος αγνόησε τον Φίνλεϋ στην αναλυτική βιβλιογραφία που προέταξε στη μελέτη του *Ιστορική Γεωγραφία*.²⁹ Η κατάσταση δεν μεταβλήθηκε τα επόμενα χρόνια. Στον επικήδειο για τον Παπαρρηγόπουλο, το 1891, ο Λάμπρος υποστήριξε ότι πριν τον Παπαρρηγόπουλο μόνο ο Τσινκάζεν (Johann Wilhelm Zinkeisen) είχε συλλάβει ως ενιαία την ιστορία του ελληνικού έθνους.³⁰ Το ίδιο έτος, ο Καρολίδης κατονόμασε μόνο τους Γίββωνα και Τσινκάζεν ως τους σημαντικότερους μελετητές της ελληνικής ιστορίας πριν τον Παπαρρηγόπουλο, στον εισαγωγικό τόμο για την ιστορία του 19ου αιώνα,³¹ ενώ στον δεύτερο τόμο το έργο του Φίνλεϋ για την επανάσταση αποσιωπήθηκε.³² Το 1892 ο Λάμπρος αναφέρθηκε δύο φορές στον Φίνλεϋ για να ανασκευάσει πληροφορίες για τον Ρήγα,³³ ενώ μία παραπομπή υπάρχει στις βυζαντινές μελέτες του

25 Στο ίδιο, σελ. 834.

26 Στο ίδιο, σελ. 837.

27 Στο ίδιο, σελ. 837.

28 Σπ. Λάμπρος, *Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα...*, Αθήνα, 1878, σελ. 33.

29 Γ. Κρέμος, «Επικουρήματα», στο *Ιστορική Γεωγραφία...*, Αθήνα, 1878, σελ. 3-11.

30 Σπ. Λάμπρος, «Επικήδειος αποχαρειασμός εις Κωνσταντίνον Παπαρρηγόπουλον», *Άστυ* (17 Απρίλιος 1891) (αναδημοσιεύεται στο *Λόγοι και Άρθρα, 1878-1902*, Αθήνα, 1902, σελ. 303-307).

31 Π. Καρολίδης, *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν τον ΙΘ΄ αιώνας*, Αθήνα, 1891, σελ. 6.

32 Π. Καρολίδης, *Ιστορία του ΙΘ΄ αιώνας, τόμ. Β΄, Ο υπέρ ελευθερίας αγών των Ελλήνων*, Αθήνα, 1892.

33 Σπ. Λάμπρος, *Αποκαλύψεις περί του μαρτυρίου του Ρήγα*, Αθήνα, 1892, σελ. 122, 148.

Καλλιγά, το 1894, στην οποία ελέγχεται μια ήσσονος σημασίας εκτίμηση του Φίνλεϋ για το δουκάτο των Αθηνών.³⁴

Σε όλη αυτή την περίοδο από το 1846 έως το τέλος του αιώνα οι μελέτες του Φίνλεϋ επικρίθηκαν ή αγνοήθηκαν από τους σημαντικότερους έλληνες ιστορικούς,³⁵ όλους όσοι θεμελίωσαν με τα βιβλία και τη διδασκαλία τους τον πυρήνα της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας κατά τον 19ο αιώνα.³⁶ Στις συνθήκες αυτές, οι πολλές και κατά βάση θετικές αναφορές, παραθέματα και παραπομπές από τον Μέντελσον-Μπαρτόλντυ (Karl Mendelssohn-Bartoldy) στην ιστορία του Φίνλεϋ για την ελληνική επανάσταση δεν φαίνεται να επηρέασαν τη γενικότερη απαξίωσή του στην Ελλάδα.³⁷ Και τούτο, παρόλο που η μελέτη του Μέντελσον-Μπαρτόλντυ εκδόθηκε τρεις φορές σε σύντομο χρονικό διάστημα (1872, 1873-1876, 1894), γεγονός που δείχνει ότι το έργο διαβάστηκε. Μάλιστα, ο «αλλόκοτος φιλέλληνας», κατά τον χαρακτηρισμό του Παπαρρηγόπουλου, μεταμορφώθηκε σε «μισέλληνα» σε τρεις ιστορίες της σύγχρονης Ελλάδας που κυκλοφόρησαν τη δεκαετία 1890 από τους Κρέμο, Κυριακίδη και Ευαγγελίδη.³⁸

Η γενική τάση απαξίωσης του Φίνλεϋ από τους έλληνες ιστορικούς μετριάστηκε από τα πολύ θετικά σχόλια που του αφιέρωσε ο γερμανός βυζαντινολόγος Καρλ Κρουμπάχερ (Karl Krumbacher), στη μελέτη του *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, η οποία εκδόθηκε το 1891 και ανα-

34 Π. Καλλιγάς, *Βυζαντινά μελέται...*, Αθήνα, 1894, σελ. 342.

35 Εξαιρεση αποτέλεσε ο Αντ. Μπλιαράκης, στενογράφος στη Βουλή και ιδρυτικό μέλος της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος. Βλ. Αντ. Μπλιαράκης, *Κυκλαδικά...*, Αθήνα, 1874, σελ. 294, 296, 320, 344, 363. Στο βιβλίο υπάρχουν εκατοντάδες παραπομπές, γεγονός σπάνιο για τα ήθη των ελλήνων ιστορικών της εποχής. Ο Καρολίδης ανέφερε ότι η μελέτη του Μπλιαράκη βραβεύτηκε από την Association pour l'Encouragement des Études Grecques en France. Π. Καρολίδης, *Διαμαρτυρία προς τον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής...*, Αθήνα, 1892, σελ. 13.

36 Για τη διδασκαλία της ιστορίας, βλ. την εξαιρετική μελέτη του Β. Καραμανωλάκη, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, ΙΑΕΝ/ΙΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα, 2006.

37 Βλ. ενδεικτικά, Κ. Mendelssohn-Bartoldy, *Ιστορία της Ελλάδος...*, Αθήνα, 1873-1876, τόμ. Α', σελ. 171, 253 (τυπώθηκε ως 353), 266-267, και τόμ. Β', σελ. 1171, 1178, 1299.

38 Βλ. Γ. Κρέμος, *Νεωτάτη γενική ιστορία ως τέταρτος τόμος συμπληρωματικός της γενικής ιστορίας του Α. Πολυζωίδου*, Αθήνα, 1890, όπου στη σελ. 1113 σημειώνεται: «ο εν Αθήναις διατριβών μισέλληνας Γεώργιος Φίνλαϋ». Παρόμοια είναι τα σχετικά αποσπάσματα του Επ. Κυριακίδη, *Ιστορία του συγχρόνου ελληνισμού...*, τόμ. Α', Αθήνα, 1892, σελ. 589, και του Τρ. Ευαγγελίδη, *Ιστορία του Οθωνος Βασιλέως της Ελλάδος (1832-1862)...*, Αθήνα, 1894, σελ. 397 (πρώτη έκδοση 1893).

θεωρήθηκε το 1897, όταν μεταφράστηκε επίσης στα ελληνικά: «Μετά τον Γίββωνα κατά τον λήξαντα αιώνα έρχεται ο George Finlay, όστις διακρίνεται διά την εναργή αντίληψιν των πολιτικών πραγμάτων και την βαθυτάτην γνώσιν της γεωγραφίας και εθνογραφίας της Ανατολής, πραγματεύεται δε τας μακράς περιόδους της ρωμαϊκής, βυζαντινής και νεοελληνικής ιστορίας». ³⁹ Η αξία που είχε για τους έλληνες ιστορικούς της εποχής η γνώμη του Κρουμπάχερ εξηγεί ίσως τη μερική μεταστροφή του Λάμπρου, που το 1901 συγκατέλεξε τον Φίνλεϋ μεταξύ εκείνων που «συντέλεσαν εις διαφώτισιν και ανύψωσιν της βυζαντινής ιστορίας», και τοποθέτησε το έργο του μεταξύ των «αξίων λόγου ιστορικών συγγραφών αρκτών και εσπερίων ιστοριογράφων πραγματευθέντων τα κατά τον ημέτερον ιερόν αγώνα». ⁴⁰ Στα επόμενα χρόνια, οι μεταφράσεις βιβλίων του Χέρτσμπεργκ (Gustav Friedrich Hertzberg) από τον Καρολίδη ⁴¹ και ιδίως του Μίλλερ (William Miller) από τον Λάμπρο, ⁴² συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας θετικότερης γνώμης για τον Φίνλεϋ στο περιβάλλον της ελληνικής ιστοριογραφίας.

39 K. Krumbacher, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, τόμ. Γ', Αθήνα 1897, σελ. 538. Βλ. και τόμ. Α', σελ. 6, 21-22.

40 Σπ. Λάμπρος, «Η πρόοδος της ιστοριογραφίας κατά τον δέκατον ένατον αιώνα», *Σκριπ* (1 Ιανουαρίου 1901) (αναδημοσιεύεται στο *Λόγοι και Άρθρα*, ό.π., σελ. 568). Βλ. και τις αναφορές του στη βιβλιοθήκη του Φίνλεϋ που βρίσκεται στη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών: Σπ. Λάμπρος, «Δημόσια βιβλιοθήκαι και έρευνα παρ' ημίν», *Εθνική Αγωγή* (15 Ιουλίου 1901) (αναδημοσιεύεται στο *Λόγοι και Άρθρα*, ό.π., σελ. 682), και, *Νέοι ορίζοντες εν τη ιστορική ερεύνη...*, Αθήνα, 1905, σελ. 23.

41 Η μελέτη του G.F. Hertzberg, *Ιστορία της Ελλάδας: επί της ρωμαϊκής κυριαρχίας εκτιμημένη κατά τας πηγάς*, τόμ. Α'-Γ', Αθήνα 1902 περιέχει αρκετές παραπομπές στις μελέτες του Φίνλεϋ. Επίσης, η ιστορία του Φίνλεϋ για την επανάσταση αποτέλεσε βασική βιβλιογραφική πηγή για τον Χέρτσμπεργκ στο έργο του *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Α'-Δ', Αθήνα, 1916, όπου υπάρχουν περισσότερες από εκατό παραπομπές.

42 Βλ. W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566)*, τόμ. Α', Αθήνα, 1909-1910, σελ. 7, όπου τονίστηκε η συμβολή του Φίνλεϋ στη μελέτη της περιόδου. Σημαντικότερη για τον εξωραϊσμό της εικόνας του Φίνλεϋ ως φιλέλληνα ήταν η μετάφραση του έργου του W. Miller, *Η Τουρκία καταρρέουσα. Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από του έτους 1801 μέχρι του 1913*, Αθήνα, 1914. Το βιβλίο, όπου ο Μίλλερ υπέγραψε ως επίτιμος διδάκτορας του Πανεπιστημίου Αθηνών και ως αντεπιστέλλον μέλος της ΙΕΕΕ, εκδόθηκε το 1913 (Cambridge University Press), στη συγκυρία των Βαλκανικών Πολέμων. Ο τίτλος που προσέθεσε ο Λάμπρος («Η Τουρκία καταρρέουσα») είναι χαρακτηριστικός της πολιτικής σημασίας του έργου για τους έλληνες ιστορικούς. Την ίδια περίοδο ο Λάμπρος μετέφρασε πολλά άρθρα του Μίλλερ, που ωστόσο δεν πρόλαβε να δημοσιεύσει πριν τον θάνατό του (1919). Οι μεταφράσεις αυτές, όπως και άλλα κείμενα από το αρχείο του, συγκρότησαν την ύλη των οκτώ νέων τόμων του *Νέου Ελληνομνήμονος* που κυκλοφόρησαν από το 1920 έως το 1927.

Στην εξέλιξη αυτή συνέτεινε και το αφιερωματικό άρθρο του Μίλλερ για τον Φίνλεϋ στο *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος*,⁴³ όπου συμπυκνώθηκαν τα τρία μεγάλα άρθρα που έγραψε μεταξύ 1924-1926.⁴⁴ Η διαμεσολάβηση των Κρουμπάχερ, Χέρτσμπεργκ και Μίλλερ στη δεξίωση του Φίνλεϋ μετέβαλε βεβαίως, έως κάποιον βαθμό, την έως τότε περιθωριοποίησή του, αλλά δεν οδήγησε σε μια συνολικότερη αποδοχή και αξιοποίηση του έργου του. Το γεγονός ότι εντάχθηκε λήμμα για τον Φίνλεϋ στην *Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη* (1927) και στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (1934) επιβεβαιώνει τη μερική έστω αποδοχή του στην Ελλάδα. Βλέπουμε ότι το 1934 ο Αδαμαντίου απέδωσε στον Φίνλεϋ την πρώτη σύνθεση μιας συνολικής ιστορίας του ελληνικού έθνους,⁴⁵ ενώ ο Καλοποθάκης ανασκεύασε τον υποτιθέμενο «μισελληνισμό» του, εκθειάζοντας τις μελέτες του και τις φιλελεύθερες πολιτικές αρχές του.⁴⁶ Ωστόσο, ο Βέπς έγραψε στην *Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη* ότι ο Φίνλεϋ «αδικεί ουχί σπανίως τους Έλληνας και τον μάλλον απελευθερωτικόν αγώνα».⁴⁷ Επίσης, ο Σακελλαρίου, στη μελέτη του για τη θεμελίωση των νεοελληνικών ιστορικών σπουδών που δημοσιεύθηκε στη

43 Γουλιέλμος Μίλλερ, «Τα 50 έτη του Φίνλεϋ εν Ελλάδι», *ΔΙΕΕΕ* 1/1 (1928), σελ. 33-40.

44 W. Miller, «George Finlay as a Journalist», *The English Historical Review* 39/156 (1924), σελ. 552-567- του ίδιου, «The Finlay Papers», *ό.π.*, σελ. 386-398 και «The Journals of Finlay and Jarvis», *The English Historical Review* 41/164 (1926), σελ. 514-525

45 Ο Αδ. Αδαμαντίου απέδωσε στον Φίνλεϋ «την πρώτῃν αληθῶς συνεχῆ και επιστημονικὴν ἐργασίαν περί τῆς ὅλης ἐλληνικῆς ιστορίας», Αδ. Αδαμαντίου, «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἱστορίαν», *Μεγάλη Ἑλληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 10, Πυρσός, Αθήνα, 1934, σελ. 453. Βλ. και Γ. Κουμπουρλής, «Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821 καὶ ἡ δημιουργία τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικοῦ κράτους στὶς πρώτες μεγάλες ἀφηγήσεις τῆς νεότερης ἐλληνικῆς ιστορίας...», στο: Π. Πιζάνιας (ἐπιμ.), *Ἡ ἐλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ἐνα ευρωπαϊκὸ γεγονὸς*, Κέδρος, Αθήνα, 2009, σελ. 369.

46 Μ. Καλοποθάκης, «Φίνλαϋ (Finlay) Γεώργιος», *Μεγάλη Ἑλληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 24, Αθήνα, 1934, σελ. 35-36. Ο Καλοποθάκης γνώριζε τον Φίνλεϋ, καθώς ο οικογενειά του διατηρούσε στενές σχέσεις μαζί του. Όχι μόνο εξαιτίας τῆς κοινῆς θρησκευτικῆς τους πίστεως, καθώς ο πατέρας του, Μιχαὴλ Καλοποθάκης, ἦταν ο ἰδρυτὴς τῆς πρώτης εὐαγγελικῆς ἐκκλησίας στὴν Ελλάδα, ἀλλὰ καὶ εξαιτίας τῆς συνεργασίας τους στὴν περιθάλψη προσφύγων τῆς κρητικῆς ἐπανάστασης 1866-1869. Στὴν περίπτωση αὐτή, ο Φίνλεϋ συνεργάστηκε καὶ με τὸν παλιό του γνώριμο Σάμιουελ Χάου. Για τὸν Μιχαὴλ καὶ τὸν Δημήτριο Καλοποθάκη, βλ. τὰ λήμματα τῆς Β. Βασιλοῦδη καὶ τοῦ Ι. Τσεβά, ἀντίστοιχα, στὴν *Εγκυκλοπαίδεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου 1784-1974*, τόμ. 2, ἐπιμέλεια Λ. Δρούλια Γ. Κουτσοπανάγου, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 2008, σελ. 501-502 καὶ 502-503. Για τὴ συμμετοχὴ τοῦ Φίνλεϋ στὴν περιθάλψη τῶν προσφύγων, βλ. W. Miller, *Ἡ Τουρκία καταρρέουσα*, *ό.π.*, σελ. 392.

47 Ν. Βέπς, «Φίνλαϊ(υ) (Γεώργιος Finlay)», λήμμα στὴν *Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη*, τόμ. 12, Αθήνα, 1927.

Νέα Εστία το 1943, υποστήριξε ότι το έργο του Φίνλεϋ «δεν αποτέλεσε καμιά πρόοδο», ότι «από την άποψη της συλλήψεως του θέματος αποτελεί καθαρή οπισθοδρόμηση» και, παρόλο που επισήμανε ότι η ιστορία του για την επανάσταση «κατέχει ξεχωριστή θέση», κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «απέχει από το να είναι πραγματική ιστορική σύνθεση».⁴⁸

Η εκδοτική περιπέτεια του έργου του Φίνλεϋ στην Ελλάδα είναι ενδεικτική της περιθωριοποίησής του. Οι μελέτες του για τη ρωμαϊκή, τη βυζαντινή και την οθωμανική Ελλάδα, που εκτείνονται σε πέντε τόμους, όπως και η δίτομη ιστορία για την επανάσταση, δεν εκδόθηκαν στα ελληνικά παρά στα μέσα του 20ού αιώνα. Μόνο ο Βλαχογιάννης έδειξε πραγματικό ενδιαφέρον για την ιστορία της επανάστασης και ανέθεσε το 1904 τη μετάφρασή της στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, ο οποίος την ολοκλήρωσε το 1908. Ωστόσο, η έκδοση δεν πραγματοποιήθηκε, για λόγους που δεν είναι γνωστοί,⁴⁹ αλλά και που δεν θα πρέπει να είναι άσχετοι με το «κακό» όνομα του «μισέλληνα» Φίνλεϋ στο λόγιο αναγνωστικό κοινό της Ελλάδας. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1921, ο Βλαχογιάννης, από τη θέση πλέον του διευθυντή των ΓΑΚ, πρότεινε να ενταχθεί η έκδοση της ιστορίας της επανάστασης του Φίνλεϋ (όπως και της δίτομης ιστορίας του Γκόρντον, που επίσης είχε μεταφραστεί από τον Παπαδιαμάντη) στο πλαίσιο των εκδηλώσεων που σχεδίαζε η Κεντρική Επιτροπή Εκατονταετηρίδος για τον επίσημο εορτασμό της επανάστασης. Ωστόσο, η πρότασή του

48 Μ. Σακελλαρίου, «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές. Ιστορικό και κριτικό σχεδιάσμα», *Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας*, τόμ. Α', Ηρόδοτος, Αθήνα, 2011, σελ. 57, 64, 65 [πρώτη δημοσίευση: *Νέα Εστία* 33 (1943)]. Θα πρέπει να τονιστεί ότι ο Σακελλαρίου ήταν ο πρώτος μετά τον Παπαρρηγόπουλο που εξέτασε αναλυτικά το έργο του Φίνλεϋ. Είναι χαρακτηριστικό ότι αφιέρωσε σε αυτόν τις περισσότερες σελίδες συγκριτικά με τους άλλους ιστορικούς που παρουσίασε, με εξαίρεση τον Κορδάτο, ενώ τόνισε την επίδραση που άσκησε σε σύγχρονους του ιστορικούς (Σάθας, Μέντελσον Μπαρτόλντι, Χέρτμπεργκ).

49 Η εκτίμηση του Αγγ. Μαντά, που επιμελήθηκε φιλολογικά την έκδοση του 2008, ότι η οικονομική αδυναμία του Βλαχογιάννη συνέβαλε καθοριστικά στη ματαίωση της έκδοσης, θα μπορούσε, ασφαλώς, να συνδυαστεί με την εκτίμηση του Κορδάτου για απροθυμία των εκδοτών: «δεν βρέθηκε εκδότης να την τυπώσει [...]». Η κυριώτερη αιτία που δεν τυπώθηκε η ελληνική μετάφραση του Παπαδιαμάντη, είναι γιατί ο Φίνλεϋ εξιστόρησε τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης όσο μπορούσε πιο αμερόληπτα και αντικειμενικά και έκρινε πρόσωπα και πράγματα με πολλήν αυστηρότητα και είπε πολλές τσοουκτερές αλήθειες», Γ. Κορδάτος, «Γεώργιος Φίνλεϋ. Ο ιστορικός της ελληνικής επανάστασης», στο George Finlay, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, τόμ. Α', Ο Κόσμος, Αθήνα, 1954, σελ. 6. Πρβλ. Αγγ. Μαντάς, «Ο παπαδιαμαντικός Φίνλεϋ», στο Γ. Φίνλεϋ, *ό.π.*, τόμ. Α', ιδίως σελ. 25-27, όπου επικρίνεται η θέση του Κορδάτου.

δεν έγινε δεκτή από τον Γενικό Γραμματέα της επιτροπής Γ. Χαριτάκη.⁵⁰

Η ελληνική ιστοριογραφία, λοιπόν, που κυριαρχήθηκε για έναν και πλέον αιώνα από τον εθνορομαντισμό στην εκδοχή του Παπαρρηγόπουλου, απέκλειε τη δυνατότητα γόνιμης συνομιλίας με το έργο του Φίνλεϋ. Ο λόγος ήταν πολιτικός, είχε να κάνει με τις ιδέες, βάσει των οποίων ο βρετανός φιλέλληνας ερμήνευσε ολόκληρη την ελληνική ιστορία και ιδίως την επανάσταση και τη σύγχρονή του νεοελληνική πραγματικότητα. Όπως είδαμε, αυτές οι ιδέες συνδέαν την ευημερία του έθνους με το δημοκρατικό και φιλελεύθερο πολιτικό πλαίσιο. Στη σκέψη του η συνοχή (και άρα η πρόοδος) του έθνους οφείλεται στην ατομική ελευθερία και τη δημόσια αρετή του πατριωτισμού, που καλλιεργείται με την πολιτική συμμετοχή. Αντιθέτως, το έθνος του Παπαρρηγόπουλου ορίζεται πολιτισμικά, η συνοχή του διασφαλίζεται μέσω της μοναρχίας και το αίσθημα του πατριωτισμού από τη θρησκεία. Αυτή η διάσταση αντιλήψεων για το έθνος ανάμεσα στον Φίνλεϋ και τον Παπαρρηγόπουλο μας θυμίζει τη σύγχρονη θεωρητική διάκριση μεταξύ πολιτειακών και εθνοτικών εθνικισμών.⁵¹

Μόνο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ο δημοκρατικός χαρακτήρας της ιστορίας του Φίνλεϋ και η κριτική του στην ελληνική πολιτική τάξη προκάλεσαν το ενδιαφέρον του Κορδάτου και άλλων αριστερών ιστορικών, όπως ο Βουρνάς, που λειτουργούσαν έξω από τους ακαδημαϊκούς θεσμούς: «είπε πολλές τσουχτερές αλήθειες», έγραψε ο Κορδάτος, στην εισαγωγή της πρώτης ελληνικής έκδοσης της ιστορίας της επανάστασης του Φίνλεϋ, που κυκλοφόρησε σε μετάφραση του Αλέξανδρου Κοτζιά,

50 Βλ. σχετικά Γ. Χαριτάκης, *Η Εκατονταετηρίς της Επανάστασεως...* Αθήνα, 1921, ιδίως σελ. 13-17 (πρώταση Βλαχογιάννη). Τελικά, η μετάφραση του Παπαδιαμάντη εκδόθηκε μόλις το 2008, από το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων. Κρίνοντας από τα αρνητικά σχόλια για τον Φίνλεϋ στο εισαγωγικό σημείωμα που υπογράφει ο ακαδημαϊκός Κ. Σβολόπουλος, δεν θα ήταν υπερβολή αν υποστηρίζαμε ότι η επιλογή της έκδοσης είχε να κάνει περισσότερο με τη μετάφραση του Παπαδιαμάντη παρά με την αξία του έργου του Φίνλεϋ. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα: «Η ερμηνεία όμως της υστέρησης του Φίνλεϋ αποβαίνει ευκρινέστερη εφόσον συσχετισθεί με την έλλειψη, ενίοτε, κατανόησης των εκάστοτε συνθηκών που αφορούν την πορεία των Ελλήνων. Αλλοδαπός, έχοντας επί μακρόν μελετήσει και εκ του σύνεγγυς γνωρίσει τους Έλληνες, ήταν ικανός να διατυπώνει οξυδερκείς, κατά καιρούς, παρατηρήσεις. Έφερε όμως και την αδυναμία που μοιραία κατά κανόνα βαρύνει όσους δεν διαθέτουν τις έμφυτες ευαισθησίες των γηγενών. [...] Πώς ένας Σκώτος να κατανοήσει στο ορθό μέτρο τις ιδιορρυθμίες ενός μεσογειακού λαού που είχε επί τέσσαρες αιώνες διαβιώσει υπό καθεστώς οθωμανικής κυριαρχίας;» Κ. Σβολόπουλος, «Ύστερα από έναν αιώνα», στο Γ. Φίνλεϋ, *ό.π.*, τόμ. Λ', σελ. 14.

51 Για τη θεωρητική διάκριση ανάμεσα σε πολιτειακούς/πολιτικούς και εθνοτικούς/πολιτισμικούς εθνικισμούς, βλ. Π. Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο, ό.π.*, σελ. 178-180.

το 1954. Το 1958, ο Βουρνάς επιμελήθηκε την έκδοση της *Ιστορίας της Τουρκοκρατίας και της Ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, σε μετάφραση Μιλτιάδη Γαρίδη,⁵² που επανεκδόθηκε το 1972, όπως και η *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, το 1973, σε νέα μετάφραση, της Αλίκης Γεωργούλη. Οι εκδόσεις αυτές έκαναν γνωστό τον Φίνλεϊ στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Το ίδιο και οι μελέτες του Κορδάτου και των άλλων αριστερών ιστορικών της εποχής εκείνης, που αξιοποίησαν το έργο του, αν και εργαλειακά και επιλεκτικά, για τη δική τους ερμηνεία της επανάστασης.⁵³

Ίσως γι' αυτό από τότε αναθερμάνθηκε η αρνητική κριτική της «επίσημης» ιστοριογραφίας. Για παράδειγμα, ο Κόκκινος και ο Βακαλόπουλος αναφέρθηκαν συχνά στον Φίνλεϊ στις πολύτομες ιστορίες τους. Ωστόσο, δεν τον θεώρησαν αξιόπιστη πηγή και παρέπεμπαν στο έργο του για να τον εγκalέσουν, για να επισημάνουν τα λάθη ή τις παραλείψεις του και, κυρίως, για να τονίσουν την προσωπική του «εμπάθεια»,⁵⁴ ακόμη και την «καταφανή τουρκόφιλον διάθεση του Άγγλου ιστορικού»,⁵⁵ που εκτιμούσαν ότι επηρέαζε την ερμηνεία του. Ο Βακαλόπουλος έχει μάλιστα υποστηρίξει ότι ο Φίνλεϊ δεν θα έπρεπε να είχε μεταφραστεί και ότι «πολύ χρήσιμη θα ήταν μια συστηματική μελέτη για την αξιολόγηση του έργου του, ώστε να το χρησιμοποιεί με προσοχή ο αναγνώστης ή ο ερευνητής, και εκεί μόνον όπου χρειάζεται».⁵⁶

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, το έργο του Φίνλεϊ για την επανάσταση αξιοποιήθηκε από ένα νέο ιστοριογραφικό ρεύμα,⁵⁷ που και αυτό διαμορφώθηκε μακριά από τα ακαδημαϊκά ήθη της Ελλάδας, και συγκεκριμένα στην Αμερική, γύρω από τον Πετρόπουλο (John Petropoulos). Στο θεμελιώδες έργο του *Politics and Statecraft in the Kingdom of*

52 Γ. Φίνλεϊ, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και της Ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, επιμέλεια Τ. Βουρνάς, μετάφραση Μιλτ. Γαρίδης, Πυξίδα, Αθήνα, 1958 (2η εκδ.: Τολίδης, 1972).

53 Ενδεικτικά: Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τόμ. 1-5, 20ός αιώνας, Αθήνα, 1957 και Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. Από την επανάσταση τον 1821 ως το κίνημα το Γουδί (1909)*, Τολίδης, Αθήνα, 1974.

54 Βλ. ενδεικτικά, Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Η', Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 5.

55 Δ. Κόκκινος, *Η ελληνική επανάσταση*, τόμ. Β', Μέλισσα, Αθήνα, 1974, σελ. 623.

56 Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Ε', ό.π., σελ. 6-7.

57 Για μια κριτική παρουσίαση αυτού του ιστοριογραφικού ρεύματος, βλ. Α. Liakos, «Modern Greek Historiography (1974-2000). The Era of Tradition from Dictatorship to Democracy», στο U. Brubauer (επιμ.), *(Re)Writing History, Historiography in Southeast Europe after Socialism*, LIT Verlag, Münster, 2004, ιδίως σελ. 10-13.

Greece, 1833-1843,⁵⁸ ο Φίνλεϋ είναι βασική βιβλιογραφική πηγή, όπως και στα κείμενα του ίδιου και του Διαμαντούρου στον τόμο ΙΓ΄ της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, που εκδόθηκε το 1977.⁵⁹ Αλλά ο Πετρόπουλος, μέσα από το πρίσμα των μεταπολεμικών θεωριών εκσυγχρονισμού που έχουν ως βασικό εννοιολογικό εργαλείο το δίπολο «παραδοσιακή κοινωνία» και «μοντέρνο κράτος», θεωρούσε ότι ο Φίνλεϋ «αστόχησε»⁶⁰ με το να ασκεί κριτική στα συγκεντρωτικά μοντέλα διακυβέρνησης που υιοθέτησαν οι επαναστατικές διοικήσεις και το μετεπαναστατικό κράτος. Υποστήριξε επίσης ότι ήταν λανθασμένη η εκτίμηση του Φίνλεϋ για τη δυνατότητα του κοινοτικού συστήματος να μεταρρυθμιστεί και να υπηρετήσει ένα δημοκρατικό και φιλελεύθερο κράτος. Ο Πετρόπουλος αντιλαμβάνοταν τον συγκεντρωτισμό ως τον ιστορικά μοναδικό δρόμο για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, δηλαδή για την εξάλειψη του «τοπικισμού» και των παραδοσιακών πελατειακών δεσμών.⁶¹ Η προσέγγιση του Πετρόπουλου δεν του επέτρεψε να αναγνωρίσει στη μαρτυρία του Φίνλεϋ ότι ο θεσμικός εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας δεν ήταν μονόδρομος, δηλαδή ότι μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσα από διαφορετικές πολιτικές επιλογές από εκείνες που επικράτησαν.

Ο Φίνλεϋ ήταν ο πρώτος που «αποκατέστησε» την ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους. Εντούτοις, οι ιδέες με τις οποίες την αφηγήθηκε μπορούν να εξηγήσουν τους λόγους για τους οποίους παρέμεινε τόσο καιρό ένας αποσυνάγωγος της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, η οποία συγκροτήθηκε την εποχή που έγραψε ο Φίνλεϋ, αλλά με τους όρους που επέβαλε ο Παπαρρηγόπουλος. Η ερμηνεία του για την επανάσταση του 1821 και η κριτική που άσκησε στη νεοελληνική πολιτική πραγματικότητα αγνοήθηκαν για πολλές δεκαετίες, ενώ στη συνέχεια επικρίθηκαν ή και αποτιμήθηκαν ιδεολογικά. Εδώ ακριβώς, στις «αλλόκοτες» και «άστοχες» ιδέες του, βρίσκεται και η αξία του έργου του Φίνλεϋ ως ιστορικής πηγής:

58 Ελληνική μετάφραση: J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο, 1833-1843*, τόμ. Α΄-Β΄, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1985.

59 Βλ. και Ν. Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2002 (τίτλος πρωτοτύπου: *Political Modernization, Social Conflict, and Cultural Cleavage in the Formation of the Modern Greek State: 1821-1828*, διδακτορική διατριβή, Columbia University, 1972).

60 Βλ. J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τόμ. Α΄, ό.π., σελ. 208.

61 Για μια διαφορετική διαπραγμάτευση της σχέσης ανάμεσα στην ελληνική κοινωνία των επαναστατικών-μετεπαναστατικών χρόνων και τους θεσμούς του σύγχρονου κράτους, βλ. Ν. Θεοτοκάς - Ν. Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006.

η αφήγησή του μας δίνει μια διαφορετική εικόνα για τον ελληνικό 19ο αιώνα (τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τις πολιτικές επιλογές τους), ενώ ταυτόχρονα αποτελεί η ίδια μαρτυρία για μια εναλλακτική δυνατότητα προσαρμογής της ελληνικής κοινωνίας στη συνθήκη της νεωτερικότητας από εκείνη που τελικά ακολουθήθηκε.

7 Εξεικονίζοντας τη συλλογική μνήμη: Η Έκθεση Μνημείων του Ιερού Αγώνος (1884)*

Βαγγέλης Καραμανωλάκης

ΣΤΙΣ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1884, στην υπ' αριθμόν 24, στη μεγάλη αίθουσα του Πολυτεχνείου, άνοιξε τις πύλες της στο κοινό η Έκθεση Μνημείων του Ιερού Αγώνος, η πρώτη συστηματική έκθεση κειμηλίων στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους που αφορούσε την Επανάσταση του 1821. Οργανωτές της ήταν το Τμήμα Καλών Τεχνών του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», ένας από τους παλαιότερους (1865), γνωστότερους και πλέον δραστήριους πολιτιστικούς συλλόγους του ελληνικού βασιλείου μαζί με το «τέκνο» του, την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρία της Ελλάδος (ΙΕΕΕ).¹ Η Εταιρεία είχε συγκροτηθεί μόλις το 1882, από καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών (Σπυρίδων Λάμπρος, Αντώνιος Μπλιαράκης, Νικόλαος Πολίτης κ.ά.), γνωστούς λόγιους (ανάμεσά τους οι Τιμολέων Φιλήμων, Τιμολέων Αμπελάς, Δημήτριος Καμπούρογλου), λογοτέχνες και εικαστικούς, όπως οι Γεώργιος Δροσίνης, Γεώργιος Βρούτος κ.ά. Η Εταιρεία υπήρξε η πρώτη στο ελληνικό κράτος συσσωμάτωση λογίων με κύριο αντικείμενό της την ιστορία των βυζαντινών και νεότερων χρόνων.² Στους στόχους της περιλάμβανε, σύμφωνα με την ιδρυτική της πράξη, «την περιουσιολογική ιστορική και εθνολογική ύλη και αντικειμένων, συντελούντων εις διαφώτισιν της μέσης και νεωτέρας ελληνικής ιστορίας και φιλολογίας, του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού και

1 Κ. Βοβολίνης, *Το χρονικό του «Παρνασσού» (1865-1950)*, Αθήνα 1951, σ. 153.

2 Είχε προηγηθεί το 1880 η σύσταση της Εταιρείας των Μεσαιωνικών Σπουδών στην Κωνσταντινούπολη, αποκλειστικά αφιερωμένης στο Βυζάντιο.

* Πρώτη δημοσίευση: *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της. Μελέτες από μία ημερίδα στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη*, επιμέλεια Κ. Μπουραζέλης, Β. Καραμανωλάκης, Στ. Κατάκης, εκδ. Καρδαμίτσα και Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα κκ., σ. 273-287.

σύστασιν μουσείου και αρχείου περιλαμβάνοντος τα τοιαύτα μνημεία του εθνικού βίου».³ Στο πλαίσιο αυτό, το 1883, εκδόθηκε το πρώτο τεύχος του *Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, το πρώτο περιοδικό με ιστορική και λαογραφική, κυρίως, ύλη αφιερωμένη στο Βυζάντιο αλλά και κατά κύριο λόγο στον Νέο Ελληνισμό. Παράλληλα, αποφασίστηκε η διοργάνωση μιας έκθεσης για τον Αγώνα, όπου τα εκθέματα θα προέρχονταν κυρίως από τις οικογένειες των αγωνιστών, με σκοπό στη συνέχεια να δωρηθούν στην Εταιρεία για να αποτελέσουν τη βάση ενός σχετικού μουσείου και αρχείου. Την πραγματοποίηση της απόφασης, η οποία είχε βασιστεί σε μια σχετική πρόταση του καθηγητή της Αρχαίας Ιστορίας στο Αθήνσι και ισχυρού άνδρα του Παρνασσού και της ΙΕΕΕ Σπυρίδωνα Λάμπρου, ανέλαβαν δύο μικτές και από τις δυο συσσωματώσεις επιτροπές, μια Εφορευτική και μια Διακοσμητική. Πρόεδρος και των δυο επιτροπών ορίστηκε ο πλέον γνωστός ιστορικός της εποχής, ο καθηγητής της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών Κωνσταντίνος Δ. Παπαρρηγόπουλος.

Η έκθεση τέθηκε υπό την προστασία του πρίγκιπα Κωνσταντίνου, ο οποίος παραβρέθηκε στα εγκαίνια μαζί με τον βασιλιά Γεώργιο τον Α', τη βασιλική οικογένεια, τον πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη, πολλά μέλη του υπουργικού συμβουλίου και άλλους γνωστούς Αθηναίους. Τα εγκαίνια επί της ουσίας συνίσταντο στην ξενάγηση των επισήμων στην έκθεση, στην προσφώνηση του Παπαρρηγόπουλου προς τον Βασιλιά και στην αντιφώνηση του τελευταίου.

Η έκθεση διήρκεσε 14 ημέρες, και την επισκέφθηκαν περίπου 23.600 επισκέπτες. Σημειώνουμε ενδεικτικά ότι σύμφωνα με τις στατιστικές της εποχής ο πληθυσμός της περιφέρειας της πρωτεύουσας το 1879 ήταν 68.607 και το 1889 114.355 άνθρωποι.⁴ Επρόκειτο για ένα πολύ μεγάλο, συγκριτικά με τον αριθμό των κατοίκων της Αθήνας, πλήθος επισκεπτών. Αρχικά προβλεπόταν να υπάρχει εισιτήριο με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων για τη δημιουργία του μουσείου. Το γεγονός προκάλεσε τις αντιδράσεις μερίδας της κοινής γνώμης, η οποία θεώρησε άτοπο να καταβάλει κανείς αντίτιμο για να επισκεφθεί τα τεκμήρια της προγονικής του κληρονομιάς. Έτσι, την ημέρα των εγκαίνιων

3 Από το καταστατικό της Εταιρείας στο Χαρίκλεια Γ. Δημακοπούλου, *Η ίδρυσις της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Αθήνα 1982, σ. 4.

4 Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α', Μέρος ΙΙ: *Πραγματικός πληθυσμός των απογραφών 1848-1911*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1974, σ. 50 και 108

υπήρξαν μικροπεισόδια από επισκέπτες που προσπάθησαν να μπουκωρίς εισιτήριο, προκαλώντας την επέμβαση των οργανωτών, οι οποίοι επέτρεψαν τελικά την ελεύθερη είσοδο. Η είσοδος ορίστηκε ελεύθερη για τους μαθητές, καθώς και για όσους την επισκέπτονταν σε συγκεκριμένες ημέρες και ώρες, ενώ λόγω προσέλευσης κόσμου παρατάθηκε η διάρκειά της. Συνολικά κατέβαλαν εισιτήριο περίπου 7.300 επισκέπτες, ενώ εισήλθαν δωρεάν περίπου 16.300.⁵ Ανάμεσά τους, σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής, Αθηναίοι αλλά και επαρχιώτες ακόμη και από το εξωτερικό επισκέπτες, οι οποίοι ταξίδεψαν ειδικά για αυτό τον λόγο. Από τους κατοίκους της πρωτεύουσας, οι περισσότεροι ανήκαν στις «τάξεις του λαού», ανάμεσά τους και πολλές γυναίκες, καθώς και εργάτες που επωφελήθηκαν από τις αργίες του Πάσχα, ενώ αισθητή ήταν η παρουσία των μαθητών και των φοιτητών.⁶

Ένα σημαντικό τμήμα των εκθεμάτων είχε προέλθει από κρατικούς φορείς και άλλους θεσμούς και υπηρεσίες. Ανάμεσά τους η Βουλή και υπουργεία, όπως το Στρατιωτικών και Ναυτικών, η Εθνική και η Βιβλιοθήκη της Βουλής, ο Βασιλιάς, η Αρχαιολογική Εταιρεία, μονές, δήμοι, η ίδια η ΙΕΕΕ κ.ά. Το μεγαλύτερο όμως μέρος των εκθεμάτων προήλθε από ιδιώτες, συγγενείς, χήρες, παιδιά και εγγόνια, αγωνιστών του 1821, ανάμεσά τους και μέλη της ΙΕΕΕ, μετά από δημόσια έκκληση της επιτροπής διοργάνωσης.⁷ Η έκθεση, της οποίας εκδόθηκε αναλυτικός κατάλογος,⁸ περιελάμβανε 1.220 εκθέματα (περίπου 1.500 αντικείμενα), τα οποία ήταν χωρισμένα σε 4 κατηγορίες: έργα ζωγραφικής και γλυπτικής (224 εκθέματα), όπλα κάθε τύπου (246 εκθέματα), χειρόγραφα και έντυπα (423 εκθέματα), καθώς και διάφορα αντικείμενα (227 εκθέματα).⁹ Επρόκειτο κατά κύριο λόγο για εκθέματα που προέρχονταν από τους αγωνιστές του 1821, αλλά και πίνακες και γλυπτά επώνυμων εικαστικών, όπως του Θεόδωρου Βρυζάκη, τα οποία εκ των υστέρων απεικόνιζαν την Επανάσταση και τους ήρωές της, μάχες και ναυμαχίες που σφράγισαν την

5 Κ. Βοβολίνης, *Το χρονικό*, σ. 153.

6 Η εφημερίδα *Εφημερίς*, η οποία υποδέχθηκε με ενθουσιασμό την έκθεση, δημοσίευσε, υπό τον ενδεικτικό τίτλο «Δάφναι και Τρόπαια», αναλυτική περιγραφή της. Η σειρά των δημοσιευμάτων ξεκίνησε στις 27 Μαρτίου 1884 (φ. 88) και εξακολούθησε για τους επόμενους δυο μήνες, και μετά το πέρας της έκθεσης σε 13 συνέχειες.

7 Από τους 296 εκθέτες, οι 234 ήταν άτομα, 36 οικογένειες ανδρών του Αγώνα, 26 νομικά πρόσωπα και ο Βασιλιάς. Βλ. Κ. Βοβολίνης, *Το χρονικό*, σ. 154.

8 Έκθεσις μνημείων του Ιερού Αγώνος, τη επιμελεία του Φιλόλ. Συλλόγου «Παρνασσού» και της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος. Κατάλογος, Αθήνα 1884, σ. 1-3.

9 Έκθεσις μνημείων του Ιερού Αγώνος και Κ. Βοβολίνης, *Το χρονικό*, σ. 153-154.

εξέλιξή της. Περιλαμβάνονταν ακόμη σειρά πορτρέτων των αγωνιστών. Η περαιτέρω επεξεργασία των στοιχείων για τους δωρητές της Έκθεσης, όπως αυτά αποτυπώνονται στον κατάλογό της, θα μας έδινε σημαντικά στοιχεία για την ταυτότητα και τα χαρακτηριστικά τους, αλλά και την πολιτική της Εταιρείας για τη συγκέντρωση των εκθεμάτων.¹⁰

Το σημαντικότερο μέρος των εκθεμάτων δωρήθηκε, μετά το πέρας της, στην ΙΕΕΕ αποτελώντας την πρώτη ύλη για τη συγκρότηση του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, το οποίο σήμερα στεγάζεται στο Μέγαρο της παλαιάς Βουλής.

Η μεγάλη επιτυχία της Έκθεσης, όπως τόνιζε τον επόμενο χρόνο ο Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της ΙΕΕΕ Τιμολέων Φιλήμων στον ετήσιο απολογισμό του, οφειλόταν κυρίως «εις την ευλαβή και πρόθυμον συμμετοχήν των κατεχόντων κειμήλια, άτινα οι μεν αποστείλαντες δικαίως τηρούσι μετά στοργής ως οικογενειακά ενθύμια, αλλ' άτινα διά της εκθέσεως απεδείχθησαν μνημεία εθνικά».¹¹ Από οικογενειακά ενθύμια σε μνημεία εθνικά. Ας δούμε μερικές από τις παραμέτρους αυτής της μετατροπής.

Η επικέντρωση της πρώτης ιστορικής έκθεσης κειμηλίων για την Επανάσταση του 1821 στην πρωτεύουσα -την ίδια χρονιά πραγματοποιήθηκε η έκθεση της συλλογής της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας με σαφή θρησκευτική διάσταση-¹² δεν προκαλεί, ασφαλώς, έκπληξη. Από τα πρώτα χρόνια ζωής του ελληνικού βασιλείου υπήρξε έντονο το ενδιαφέρον για το πλέον ένδοξο γεγονός της πρόσφατης ιστορίας του, ενώ η μνήμη του 1821 επιχειρήθηκε να διατηρηθεί με συγκέντρωση τεκμηρίων, τελετές, εορτασμούς και άλλες δημόσιες και ιδιωτικές εκδηλώσεις. Το 1838 καθιερώθηκε ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου ως «εθνικής και θρησκευτικής εορτής», συνδέοντας στο διπνεκές τον απελευθερωτικό αγώνα με την εορτή του Ευαγγελισμού, στο πλαίσιο της απόφασης της οθωνικής εξουσίας για τη συμβολική σύσφιξη των σχέσεων έθνους-θρησκείας μετά

10 Η υπό εκπόνηση διατριβή της Κατερίνας Δερμιτζάκη «Το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος: Ίδρυση, συλλεκτική πολιτική και άλλες δράσεις (1882-1926)» (Πανεπιστήμιο Αθηνών), την ολοκλήρωση της οποίας αναμένουμε σύντομα, ελπίζουμε ότι θα δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα όπως αυτά, αλλά και ευρύτερα για την ιστορία και τη συλλεκτική πολιτική της ΙΕΕΕ.

11 Τιμολέων Φιλήμων, «Έκθεσις των εργασιών του Διοικητικού Συμβουλίου», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 2 (1889), σ. 348-349.

12 Βλ. τον κατάλογο της έκθεσης Όλγα Γκράτσιου – Αναστασία Λαζαρίδου *Από τη χριστιανική συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930)*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Αθήνα 2006.

την κήρυξη του Αυτοκεφάλου και τη διακοπή των σχέσεων με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.¹³ Ο εορτασμός, μέσα στον χρόνο, συγκρότησε ένα τυπικό, το οποίο στόχευε στην πάνδημη εθνική συμμετοχή σε μια τελετή στην οποία ο καθένας καταλάμβανε έναν συγκεκριμένο ρόλο: από τον πρωταγωνιστικό ρόλο της βασιλικής οικογένειας έως τον ρόλο του θεατή για τους «απλούς» πολίτες της πρωτεύουσας. Στη δεκαετία του 1840, η Βουλή των Ελλήνων οργάνωσε και εμπλούτισε τα σχετικά με την Επανάσταση του 1821 αρχεία της, με πρωτοβουλία του Γεωργίου Τερτσέτη, ενώ το 1857 εξέδωσε τον πρώτο τόμο της σειράς *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*.¹⁴ Η δημοσίευση μιας σειράς μελετών, αυτοβιογραφικών κειμένων αλλά και αρχειακών συλλογών, στις ίδιες δεκαετίες, εξασφάλισε σημαντικό τεκμηριωτικό και βιβλιογραφικό υλικό για τη μελέτη του Αγώνα και τη διατήρησή του σε υψηλή θέση στα ενδιαφέροντα της κοινής γνώμης. Από το 1853, με πρωτοπόρο και πάλι τον Κ. Παπαρρηγόπουλο και τη σχολική ιστορία του,¹⁵ η Επανάσταση του 1821 εμφανίστηκε στα σχολικά εγχειρίδια. Η παρουσία του Αγώνα στις σχολικές σελίδες πύκνωσε τα επόμενα χρόνια τόσο στην κατώτερη όσο και στη μέση εκπαίδευση, όταν από το 1886 ρυθμίστηκε η διδασκαλία της και στις δυο βαθμίδες (Γ΄ και Δ΄ τάξεις του Δημοτικού και Δ΄ τάξη του Γυμνασίου).¹⁶ Το 1871 ο εορτασμός της πεντηκονταετηρίδας από την έναρξη της Επανάστασης με την αποκάλυψη του ανδριάντα του Ρήγα Φεραίου και την επόμενη χρονιά του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, μετά την ανακομιδή των οστών του από την Οδησό, στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου, υπήρξαν ορόσημα τα οποία λειτούργησαν καθοριστικά στην εικονοποίηση του εθνικού παρελθόντος, δημιουργώντας ένα συνεκτικό σημείο αναφοράς για τις επόμενες γενιές.¹⁷

Η καθιέρωση της εορτής, οι εορτασμοί, η έκδοση από κρατικούς και ιδι-

13 Χριστίνα Κουλούρη, *Μύθοι και σύμβολα μιας εθνικής επετείου*, Δημοκράτριο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 1995, σ. 23-25.

14 Βλ. Κ. Λάππας, «Αρχειακές συλλογές (17ος-19ος αι.)» στο Β. Κρεμμυδάς – Τρ. Σκλαβενίτης – Κ. Στάκος (επιμ.), *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης*, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήνα 1999, σ. 50.

15 Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους [Η πρώτη μορφή: 1853]*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1970.

16 Βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834- 1914)*. Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις, ΙΑΕΝ / ΓΓΝΓ, Αθήνα 1988, σ. 51-55.

17 Χάρης Εξερχτόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη νεώτερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε΄ και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων* 23 (2001), σ. 153-182.

ωτικούς φορείς αρχειακών τεκμηρίων, τα μνημεία, η εισαγωγή του Αγώνα στη σχολική εκπαίδευση αποτέλεσαν επεισόδια της από πολύ νωρίς προσπάθειας συγκρότησης, κατά κύριο λόγο από την οθωνική εξουσία, μιας «επίσημης» συλλογικής μνήμης γύρω από την Επανάσταση του 1821. Προσπάθεια, η οποία συνάντησε σημαντικές αντιδράσεις, δημιουργώντας εστίες έντασης. Κατ' αρχάς από όλους εκείνους που έχοντας συμμετάσχει στην Επανάσταση, κατέθεταν τις δικές τους αλληλοσυγκρουόμενες συχνά μαρτυρίες, στο πλαίσιο μιας αυτοδικαιωτικής λογικής συντηρώντας και αναπαράγοντας έριδες και αντιπαραθέσεις συνδεδεμένες κάποτε με προσωπικά συμφέροντα, αλλά και ευρύτερες τοπικιστικές ή άλλες διαφορές. Στις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες οι αγωνιστές διεκδίκησαν αποκατάσταση, συντάξεις, κοινωνική άνοδο, πολιτικές και διοικητικές θέσεις κ.ά. με βάση τη συμμετοχή τους στην Επανάσταση έναντι μάλιστα της στάσης των αντιπάλων τους σε τοπικό ή κοινωνικό επίπεδο.¹⁸ Οι αντιθέσεις ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες που συμμετείχαν στην Επανάσταση προβάλλονταν σταθερά, δημιουργώντας ένα κλίμα ανταγωνισμού αναφορικά με τη θέση της κάθε μιας σε αυτήν. Μείζονα εστία αντιπαράθεσης αποτέλεσε ο εμφύλιος πόλεμος, ο οποίος δεν μπορούσε εύκολα να ενταχθεί σε αυτό που απαιτούσε ο εορτασμός, μια ενιαία παραδειγματική αφήγηση με έμφαση στην ομοψυχία, ενώ συγχρόνως αποτελούσε και την κορυφαία στιγμή της σύγκρουσης ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες. Παράλληλα, αντιδράσεις εκδηλώθηκαν και από εκείνους που θεώρησαν ότι οι επίσημοι κρατικοί εορτασμοί και μάλιστα από μια ξένη δυναστεία αποτελούσαν προσπάθειες χειραγώγησης του νοήματος της επετείου, ενός υπερκείμενου νοήματος, το οποίο, διαρκώς βέβαια αναπροσαρμοζόταν με βάση τη συγκυρία.¹⁹ Εάν οι συγκρούσεις και εντάσεις προέρχονταν

18 Βλ. ενδεικτικά Π. Στάθης, «Η διαχείριση των κοινωνικοπολιτικών συγκρούσεων στην επανάσταση του 1821 από την ελληνική ιστοριογραφία». Ανέκδοτη ανακοίνωση στο επιστημονικό συνέδριο με θέμα «Ο Καποδίστριας και η Εποχή του. 180 χρόνια από την άφιξη του Κυβερνήτη στην Αίγινα» που διοργάνωσε το Καποδιστριακό Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αίγινας (Αίγινα, 26-28 Σεπτεμβρίου 2008, Ελένη Ανδριάκαϊνα, *Το «νόημα των '21» στα Απομνημονεύματα του Φωτάκου*, δ.δ., Αθήνα 1999, Ευτυχία Λιάτα, «Οι αναβαθμοί της απομνημόνευσης και οι πολιτικές στρατηγικές μιας οικογένειας», *Ο Ερανιστής* 20 (1995), σ. 163-233.

19 Βλ. τις αντιδράσεις φοιτητών και κατοίκων της Αθήνας, αμέσως μετά την καθιέρωση της ημέρας της 25ης Μαρτίου, οι οποίοι την εόρτασαν πέρα από τους κρατικούς πανηγυρισμούς με σαφή εχθρική διάθεση προς το καθεστώς, γεγονός που προκάλεσε την επέμβαση της Αστυνομίας και την προσαγωγή σε δίκη των πρωταιτών, Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα 21985, σ. 162-164.

κατά κύριο λόγο από τη μνήμη της επετείου παράλληλα συνδέονταν με παροντικές αντιθέσεις και βλέψεις προς το μέλλον.

Οι εντάσεις αυτές, τη στιγμή που πραγματοποιήθηκε η Έκθεση είχαν ήδη ακολουθήσει μια φθίνουσα πορεία, στο μέτρο που το βιολογικό τέλος των αγωνιστών της Επανάστασης έκλεινε και τον κύκλο της προσωπικής μνήμης και των ατομικών ή συλλογικών αντιπαράθεσεων. Η έκθεση σηματοδοτούσε την αρχή μιας νέας περιόδου επαναπροσδιορισμού του Αγώνα, μιας περιόδου κοινωνικής και επιστημονικής συναίνεσης στην πρόσληψη και ερμηνεία της Επανάστασης²⁰. Μιας περιόδου ιδεολογικών συγκερασμών, οι οποίοι οδήγησαν στην υπέρβαση των παλαιών διαφορών, όπως αποτυπώθηκε στην έκθεση του 1884.²¹

Ούτως ή άλλως, οι διεργασίες που είχαν συντελεστεί στην ελληνική κοινωνία είχαν οδηγήσει στη σταδιακή υπέρβαση των παλαιών διαφορών, στη διάλυση των συσσωματώσεων που είχαν σφυρηλατηθεί στα χρόνια του Αγώνα και στην ανάδειξη νέων ηγετικών στρωμάτων. Η επικράτηση της Μεγάλης Ιδέας με τις ποικίλες σημασιοδοτήσεις της εντός του 19ου αιώνα, οι ανακατατάξεις στα Βαλκάνια και η συγκρότηση των νέων ορθόδοξων ανταγωνιστικών κρατών, γενικότερα οι κρίσεις του ανατολικού ζητήματος ευνοούσαν την εδραίωση μιας συνεκτικής ερμηνείας, ενός κοινής αποδοχής σχήματος της ελληνικής ιστορίας, όπως ήδη είχε διατυπωθεί από τον Κ. Παπαρηγόπουλο στο πολύτομο έργο του τη δεκαετία του 1860. Η μνήμη του 1821 σταδιακά έχασε τη συγκρουσιακή της υφή, έπαψε να αποτελεί θέμα διαμάχης και έντασης, μετατράπηκε σε αντικείμενο των ιστορικών.²² Στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα ο Αγώνας ήταν πλέον το αντικείμενο μελέτης από νεότερους ιστορικούς, στο πλαίσιο μιας νέας αντίληψης, η οποία έδινε ιδιαίτερο βάρος στην

20 Για την περιοδολόγηση της παρουσίας της Επανάστασης στην ελληνική ιστοριογραφία βλ. Π. Στάθης, «Η διαχείριση των κοινωνικοπολιτικών συγκρούσεων». Βλ. και αντίστοιχα για τα σχολικά εγχειρίδια στο Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία*, σ. 51-54. Παρόλο που ο Χρήστος Λούκος προτείνει μια διαφορετική περιοδολόγηση αναγνωρίζει στο β' μισό του 19ου τα χαρακτηριστικά στα οποία αναφέρονται και οι παραπάνω για τα τελευταία χρόνια του ίδιου αιώνα (Χρ. Λούκος, «Η Επανάσταση του 1821», στο Κατερίνα Γαρδικά κ.ά., *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Διεθνές πλαίσιο και πολιτική τον 19ο αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 66-68).

21 Χριστίνα Κουλούρη – Χρ. Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, Πορεία, Αθήνα 1996, σ. 85.

22 Π. Στάθης, «Κλεφταρματολοί» και ληστεία στην οθωμανική περίοδο: ιστοριογραφικά και μεθοδολογικά ζητήματα», στο Σ. Παπαϊωάννου (επιμ.), *Ζητήματα θεωρίας και μεθόδων των κοινωνικών επιστημών*, Κριτική, Αθήνα 2007, σ. 435-436.

τεκμηρίωση και την ανάδειξη των αρχειακών πηγών.²³ Την ίδια περίοδο παρατηρείται μια πύκνωση έκδοσης απομνημονευμάτων αγωνιστών, καθώς και αρχειακών πηγών για την Επανάσταση, τα οποία όπως επισημαίνει ο Παναγιώτης Στάθης αντιμετωπίστηκαν στην πλειονότητά τους ως «ιστορικές πηγές» και όχι ως κείμενα που παρενέβαιναν στη συγκυρία, ως εκ τούτου δεν προκάλεσαν δημόσιες αντεγκλήσεις όπως είχε συμβεί με παλαιότερες αντίστοιχες εκδόσεις.²⁴ Στην καμπή της ίδιας δεκαετίας, η Επανάσταση διδάχτηκε για πρώτη φορά ως αυτόνομο μάθημα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από τον υφηγητή της Ιστορίας Γεώργιο Κρέμο, για να ακολουθήσουν και άλλοι διδάσκοντες, όπως ο Παύλος Καρολίδης και αργότερα ο Κωνσταντίνος Ράδος.²⁵

Πενήντα περίπου χρόνια μετά την Επανάσταση η συγκρότηση Μουσείου και Αρχείου αποτελούσε το επιστέγασμα της ιστορικοποίησης του γεγονότος και μάλιστα με μια ασυνήθιστη διαδικασία, μέσα από την οποία οι δωρητές των τεκμηρίων αναδεικνύονταν παράλληλα στο κοινό της έκθεσης. Οι διαχειριστές των προσωπικών κειμηλίων των αγωνιστών της Επανάστασης, οι συγγενείς τους, οι οικείοι τους καλούνταν να τα παραδώσουν για να αποτελέσουν μέρος πλέον της συλλογικής ιστορίας. Οι μνήμες δεν έπρεπε να αποκαθαρθούν μόνο από τα προσωπικά συναισθήματα, αλλά και από τις εντάσεις και τις συγκρούσεις με τις οποίες συνδέονταν. Και η μετατροπή των κειμηλίων σε μνημεία επιτυχανόταν μέσα από έκθεση, την επιβολή δηλαδή μιας άλλης πειθαρχίας, με τη συγκρότηση μιας αφήγησης, στην οποία το κάθε έκθεμα αποκτούσε πλέον νόημα σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα. Η επιλογή των εκθεμάτων, ο αποκλεισμός άλλων, η ένταξή τους σε υποσύνολα, η τοποθέτησή τους στον χώρο, ο υποτιτλισμός τους, όπου υπήρχε, δημιουργούσαν πλέον ένα συνεκτικό, ιεραρχημένο σύνολο. Το γυαλί, η εταζέρα πάνω στην οποία ήταν τοποθετημένα τα αντικείμενα, αποτελούσε το όριο ανάμεσα στο προσωπικό και το συλλογικό. Οι ιδιοκτήτες τους χρειαζόταν να τα αποχωριστούν για να

23 Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Σπυρίδων Λάμπρος στο πλαίσιο της φροντιστηριακής του διδασκαλίας, εργάστηκε μαζί με τους φοιτητές του για την εκπόνηση του καταλόγου των χειρογράφων της ΙΕΕΕ, τα οποία αφορούσαν στην Επανάσταση του 1821, καθώς και στη σύνταξη βιβλιογραφίας του Αγώνα με τη χρήση ειδικών έντυπων δελτίων που συμπλήρωναν οι φοιτητές (Ε. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, ΙΑΕΝ-ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2006, σ. 226-227).

24 Π. Στάθης, «Η διαχείριση των κοινωνικοπολιτικών συγκρούσεων».

25 Ε. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, σ. 224-228.

μπορέσουν να τα ξαναβρούν ως μέρος της εθνικής πια περιουσίας. Από τεκμήρια της προσωπικής και οικογενειακής τους ιστορίας μετατρέπονταν σε αποδείξεις μιας συλλογικής ιστορίας που τους αφορούσε. Εν τέλει τα έχαναν, για να τα επανακτήσουν μέσα σε ένα διαφορετικό νοηματοδοτικό πλαίσιο. Από την οικειότητα στην αποξένωση και από εκεί στην επανοικειοποίησή τους ως ιστορικών τεκμηρίων για να επικαλεστούμε τους όρους που ο Αντώνης Λιάκος έχει χρησιμοποιήσει περιγράφοντας τις συγκεκριμένες διαδικασίες.²⁶

Η υλικότητα των εκθεμάτων λειτουργούσε καθοριστικά για την εγκυρότητά τους, δημιουργούσε έναν κόσμο αλήθειας. Μέσω της εικονοποίησης της μνήμης συντελείτο η δημιουργία ενός χώρου λατρείας του εθνικού παρελθόντος. Ήδη η χρήση των όρων *ιερός αγώνας*, άρα εθνικός, στον τίτλο της έκθεσης ήταν ενδεικτικός των προθέσεων των διοργανωτών. Ξεναγώντας τον βασιλιά, ο Παπαρρηγόπουλος μιλούσε για το τέμενος που φιλοξενούσε τα κειμήλια του Αγώνα, ενώ στη λήξη της Έκθεσης αναφερόταν στους επισκέπτες, οι οποίοι «προσήρχοντο μετά μεγάλης συγκινήσεως και μετ' ανεκφράστου σεβασμού εισήρχοντο και απεκαλύπτοντο προ του αγιαστηρίου εκείνου του περικλείοντος τα μνημεία της αθανάτου δόξης των πατέρων των».²⁷ Ο φιλικός προς την έκθεση Τύπος αναφερόταν συνεχώς στην ιδιαίτερα φορτισμένη ατμόσφαιρα που επικρατούσε εντός της αίθουσας, η οποία οδηγούσε κάποιον από τους επισκέπτες να σταυροκοπηθεί και άλλους να συγκινούνται. Τα κειμήλια χάνοντας την οικογενειακή τους θέση μετατρέπονταν σε αντικείμενα μιας νέας λατρείας, εκείνης της πατρίδας την οποία υπηρετούσαν όλοι. Σε αυτή τη διαδικασία το τεκμήριο αποκτούσε, αξία όχι από τις πληροφορίες που έφερε, αλλά από το κύρος των προσώπων και των γεγονότων με τα οποία συσχετιζόταν π.χ. εάν αποστολέας ή παραλήπτης ήταν κάποια σημαντική προσωπικότητα του Αγώνα, εάν αφορούσε μια σπουδαία μάχη. Συμπεριλαμβάνονταν έτσι και προσωπικά αντικείμενα των αγωνιστών της Επανάστασης, όπως το ρολόι του Βασιλείου Μπουντούρη ή το φυλακτό με αλυσίδα του Γεωργίου Καραϊσκάκη. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι, με εξαίρεση κάποια χειρόγραφα και έντυπα που είχαν εκτεθεί ολόκληρα, τα υπόλοιπα είχαν παραμείνει εντός των φακέλων τους, λόγω έλλειψης

26 Βλ. το σχετικό κεφάλαιο «Αποξένωση και συμπίλωση με το παρελθόν» στο Α. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 211-246.

27 Βλ. «Τα εγκαίνια της εκθέσεως», *Εφημερίς*, φ. 86 (26 Μαρτίου 1884), σ. 2-3 και φ. 88 (28 Μαρτίου 1884), σ. 2.

χώρου, χωρίς αυτό να προκαλέσει αντιδράσεις. Ακόμη και τα έγγραφα λειτουργούσαν ως κειμήλια και όχι ως πηγές για την ιστορία.

Σε αυτή τη διαδικασία ο ρόλος των διοργανωτών υπήρξε καίριος. Η ΙΕΕΕ αποτέλεσε αναμφίβολα την πρώτη συλλογικότητα στο ελληνικό κράτος, η οποία επιδίωξε με επιστημονικούς όρους τη μελέτη του μεσαιωνικού και νεότερου ελληνισμού συσπειρώνοντας γύρω της σημαντικό αριθμό λογίων, ανάμεσά τους και επιφανείς ιστορικούς. Η ίδρυσή της αποτέλεσε συνισταμένη πολλών παραγόντων: από τη μια της ανάπτυξης των συλλόγων, αλλά και της δημιουργίας πια ενός λόγιου ανθρώπινου δυναμικού, το οποίο στο πλαίσιο του τρίσημου σχήματος του Κ. Παπαρρηγόπουλου -είναι χαρακτηριστική η αναφορά σε μέση και νεότερη περίοδο- στράφηκε στη μελέτη της ελληνικής ιστορίας, επιδιώκοντας να τη θωρακίσει με την αρχειακή εργασία και την τεκμηρίωση. Οι οργανωτές της έκθεσης λειτούργησαν ως εγκιβωτιστές των ατομικών τεκμηρίων σε ένα συλλογικό νόημα, το οποίο συνέιχε τη διήγηση που συγκροτήθηκε μέσα από την παράθεσή τους. Ακόμη και εάν, όπως υποστήριζε ο Παπαρρηγόπουλος στην προσφώνησή του στον βασιλιά, τα εκθέματα δεν χρειάζονταν υπότιτλους,²⁸ η παράθεσή τους συγκροτούσε ιεραρχίες, λ.χ. η διαδοχή των πορτρέτων των αγωνιστών. Από την άλλη πλευρά οι γραπτές πινακίδες, οι οποίες οδηγούσαν τους επισκέπτες ή η καταγραφή σε έξι στήλες των πλέον αξιομνημόνευτων γεγονότων του Ιερού Αγώνος,²⁹ συγκροτούσαν μια επιλεκτική αφήγηση, ενώ παρέπεμπαν σε γενικότερα εξηγητικά σχήματα, τα οποία διέτρεχαν την έκθεση είτε αυτά αφορούσαν τον ηρωισμό των Ελλήνων είτε τη δικιόνια ως διαχρονική κατάρα του έθνους. Η ένταξη της δικιόνιας στην ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους, συνδεδεμένη με χαρακτηριστικά στοιχεία, απομάκρυνε την αναζήτηση των υπαρκτών συμφερόντων και των διαφορετικών στοχεύσεων που γεννήθηκαν στο πλαίσιο μιας επαναστατικής διαδικασίας.³⁰ Είναι χαρακτηριστική η σειρά των ονομάτων των ηρώων της Επανάστασης, *στρατιωτικοί, πολιτευόμενοι και φιλέλληνες*, όπως απεικονίζονται με τις μεγάλες ελαιογραφικές εικόνες τους.³¹ Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄, Ρή-

28 Βλ. «Τα εγκαίνια της εκθέσεως», *ό.π.*

29 *Έκθεσις μνημείων τον Ιερού Αγώνος*, σ. 5.

30 Π. Στάθης, «Η διαχείριση των κοινωνικοπολιτικών συγκρούσεων». Η Χρ. Κουλούρη εκκινώντας από την περίπτωση του Ιωάννη Καποδίστρια διαπιστώνει ότι από τη δεκαετία του 1860 και μετά το στοιχείο της δικιόνιας τείνει να γίνει κυρίαρχο ερμηνευτικά εργαλείο (Χριστίνα Κουλούρη – Χρ. Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια*, σ. 82).

31 *Έκθεσις μνημείων τον Ιερού Αγώνος*, σ. 11.

γας Φεραίος, Αλέξανδρος Υψηλάντης, Ιωάννης Καποδίστριας, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Παλαιών Πατρών Γερμανός, Πετρόμπεης Μαυρομικάλης, Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Μάρκος Μπότσαρης, Αθανάσιος Διάκος, Κυριακούλης Μαυρομικάλης, Οδυσσεύς Ανδρούτσος, Νικηταράς, Αδαμάντιος Κοραής, Ιωάννης Κωλέτης κ.ά. Είναι προφανές ότι υπάρχει μια αξιολογική σειρά κατάταξης, η οποία δεν έχει σχέση με χρονολογικά κριτήρια. Η παρουσία των Γρηγορίου Ε΄ και Ρήγα Φεραίου ως πρώτων στον κατάλογο συνδέεται προφανώς με τη σχετικά πρόσφατη για την εποχή, στη δεκαετία του 1870, αποκάλυψη των ανδριάντων τους στα Προπύλαια.³²

Θα παρατηρούσε κανείς, διατρέχοντας συνολικά τον κατάλογο, την ισομερή παρουσία ανάμεσα σε πολιτικούς, στρατιωτικούς και λόγιους, ενώ έχει ενδιαφέρον ότι η έκθεση ξεκινά με πρόσωπα τα οποία ιδεολογικά και πολιτικά κινήθηκαν σε διαφορετικές τροχιές, οι οποίες οδήγησαν συχνά σε συγκρούσεις: ο Γρηγόριος Ε΄ καταδίωξε τον Ρήγα, αφόρισε την επανάσταση και τον Αλ. Υψηλάντη, ο Αλ. Μαυροκορδάτος συγκρούστηκε έντονα με τον Ιωάννη Καποδίστρια κ.ά. Η αποσιώπηση των αντιθέσεων και η χωρίς διακρίσεις ένταξη όλων των πρωταγωνιστών του 1821 στο πάνθεον των ηρώων προδίδει την απόπειρα των διοργανωτών της έκθεσης να διαμορφώσουν μια συναινετική συλλογική μνήμη και μια κοινή ιστοριογραφική προσέγγιση της Επανάστασης. Σημειώνουμε ακόμη τη σχετικά χαμηλή σειρά ένταξης του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, ενώ τα πορτρέτα ναυτικών, όπως οι Ανδρέας Μιαούλης, Κωνσταντίνος Κανάρης, Λάζαρος Κουντουριώτης, αποτέλεσαν μια ιδιαίτερη κατηγορία, αναδεικνύοντας τη στενή σχέση του έθνους με τη θάλασσα. Ανεξάρτητα από επιμέρους διαφοροποιήσεις συγκροτείται ένα εθνικό πάνθεον ηρώων του Αγώνα που περιλαμβάνει σχεδόν ισότιμα όλες τις κοινωνικές κατηγορίες. Υπάρχουν μια σειρά από συνδυασμοί που οδηγούν στην τελική επιλογή, είναι σαφές πάντως ότι η πολιτεία του καθενός στην Επανάσταση δεν συναρτάται ουσιαστικά με την ιδεολογία του, τις ατομικές του στρατηγικές και τους πολιτικούς του σχεδιασμούς ή την ένταξή του σε ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές συσσωματώσεις. Η ιστορική αξιολόγηση των πρωταγωνιστών εξαντλείται, σε σημαντικό βαθμό, στην αποτελεσματικότητά τους ως προς την απομάκρυνση του «κατακτητή», τις θυσίες τους και τα δεινά που υπέστησαν, αλλά και τη συμβολή τους είτε στη συγκρότηση του νέου

32 Η. Γ. Μυκονιάτης, «Οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε΄ στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου της Αθήνας και το πρώτο κοινό τους», *Ελληνικά* 35 (1984), σ. 355-370.

κράτους είτε στην προετοιμασία της Επανάστασης με βάση τις αντιλήψεις της εποχής. Έτσι εμφανίζεται λ.χ. σε ιδιαίτερα υψηλή θέση ο Καποδίστριας, ενώ σε χαμηλή με τη σημερινή τουλάχιστον ιστοριογραφική αντίληψη ο Αδαμάντιος Κοραΐς. Υπερβαίνοντας τις διαφορές, όπως έχει επισημάνει ο Φίλιππος Ηλιού γράφοντας για τους ανδριάντες στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου,³³ ο στόχος «ήταν το εθνικό πάνθεο να εμφανίζει την απαραίτητη εσωτερική συνοχή, για να μπορεί υστέρα να λειτουργήσει, με τη δυναμική των πολλαπλών συμβολισμών του, ως συνεκτικός δεσμός στις επιδιωκόμενες εθνικές συσπειρώσεις».³⁴ Μια περαιτέρω επεξεργασία των εκθεμάτων θα αναδείκνυε με μεγαλύτερη σαφήνεια τους άξονες που διατρέχουν αυτές τις επιλογές και τις ιεραρχήσεις.

Οι ιστορικοί, με την εμφανή συμβολή του Κ. Παπαρρηγόπουλου και την παρασκηνιακή του Σπ. Λάμπρου, διέθεταν μια κεντρική θέση στη συγκρότησή του εθνικού πάνθεου. Δεν ήταν όμως μόνοι τους. Η έκθεση διοργανώθηκε από διάφορους λόγιους και καλλιτέχνες που τους συνέικε το ενδιαφέρον για το ιστορικό παρελθόν.³⁵ Η ενασχόληση άλλωστε με το παρελθόν αποτελούσε χαρακτηριστικό στοιχείο του κάθε Έλληνα λογίου, συστατικό και παράλληλα νομιμοποιητικό στοιχείο της ταυτότητάς του. Όπως υποστήριξε ο Κ.Δ. Παπαρρηγόπουλος, το 1886, όταν του ζητήθηκε σε εκλογή καθηγητή Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών να προτείνει κάποιον ως ο πλέον ειδικός, αρνήθηκε λέγοντας ότι δεν πρόκειται περί αστρονομίας ή φυσικής αλλά περί ιστορίας, οπότε όλοι είχαν γνώμη και άποψη.³⁶ Όλοι συμμετείχαν στη συγκρότηση του ιστορικού παρελθόντος.

Δυο τελευταίες παρατηρήσεις. Η έκθεση δεν συνάντησε μόνο τη θετική κριτική και την αποδοχή, όπως άλλωστε έγινε σαφές και από την αντίδραση γύρω από την επιβολή εισιτηρίου. Υπήρξαν αρνητικά δημοσιεύματα από μερίδα του Τύπου, η οποία αμφισβήτησε τις επιλογές και κυρίως τις ιεραρχήσεις των οργανωτών της έκθεσης αναφορικά με τη συμβολή των ηρώων της Επανάστασης. Αντίστοιχα υπήρξαν και διαμαρτυρίες αναφορικά με τα τεκμήρια και την έκθεσή τους από οικογένειες αγωνιστών

33 Δίπλα στον Ρήγα Φεραίο και στον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ προστέθηκαν έως το 1930 ο Αδαμάντιος Κοραΐς και ο Ιωάννης Καποδίστριας.

34 Φ. Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον 20ό αιώνα*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1989, σ. 22.

35 Σημειώνω από τα μέλη των δυο επιτροπών που είχαν την ευθύνη της έκθεσης τους λογοτέχνες Γεώργιο Δροσίνη, Χαράλαμπο Άννινο, Αχιλλέα Παράσχο και τον λόγιο Ισίδωρο Σκυλίτση (Κ. Βοβολίνης, *Το χρονικό*, σ. 153).

36 Ε. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, σ. 189.

με πλέον χαρακτηριστική εκείνη του Γεωργίου Α. Στριφτόμπολα, ο οποίος κυκλοφόρησε και σχετικό φυλλάδιο.³⁷ Παρ' όλα αυτά είναι σαφές ότι οι κριτικές δεν υπήρξαν ανάλογες της βαρύτητας του εγχειρήματος, ενώ αφορούσαν πλέον μια υπόθεση που εστίαζε στο παρελθόν και συνδεόταν με την ιστορική του αποτίμηση.

Κατά δεύτερο λόγο η έκθεση δεν επικείρθηκε να καταγράψει το σύνολο των συμβάντων της Επανάστασης. Η πρόθεσή της ήταν η εικονοποίηση της μνήμης των επαναστατικών χρόνων μέσα από την έκθεση των τεκμηρίων σε μια παραδειγματική διάσταση. Σε αυτή τη λογική η χρήση των τεκμηρίων της εποχής μπλεκόταν με τις μετέπειτα αναπαραστάσεις της δημιουργώντας μια ενιαία αφήγηση, όπου η παιδαγωγική παράμετρος ήταν ιδιαίτερα έντονη. Η έκθεση δίδασκε, τα εκθέματά της απευθύνονταν κατά κύριο λόγο στις νεότερες γενιές. Η κυριολεκτική μνήμη μετασχηματιζόταν σε παραδειγματική.³⁸ Όπως επισήμανε ο βασιλιάς Γεώργιος στην αντιφώνησή του την ημέρα των εγκαινίων, η έκθεση ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τους νέους ανθρώπους που θα διδάσκονταν από αυτήν. Στην προσφώνησή του, άλλωστε, ο Παπαρρηγόπουλος είχε αναφερθεί στις αρετές των προγόνων που πρόβαλλε η έκθεση, αρετές των οποίων η μίμηση από τους επιγόνους κρινόταν απαραίτητη ώστε να συνεχιστεί το έργο που είχαν αναλάβει, την εθνική ολοκλήρωση. Εθνική ολοκλήρωση, η οποία στις αρχές της δεκαετίας του 1880 και στο πλαίσιο των αναταράξεων στη βαλκανική χερσόνησο, βρισκόταν σε κρίσιμη καμπή. Η εθνική ιστορία αποτελούσε το *κράτιστον εργαστήριο* για τη συγκρότηση του πολιτικού του ελληνικού κράτους, όπως είχε επισημάνει ο κατ' εξοχήν αρμόδιος για αυτό, ο Παπαρρηγόπουλος, πανεπιστημιακός καθηγητής, σημειώνω, της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους για περίπου 40 χρόνια. Όπως επισήμανε ο συντάκτης της *Εφημερίδος* με αφορμή την επίσκεψη μαθητών και φοιτητών: «Ήτο το κάλλιστον μάθημα εξ όσων ποτέ εδιδάχθησαν, ουδείς δε δύναται να αρνηθή ότι τα τοιαύτα μαθήματα εγχαράσσονται βαθέως και εις την μνήμην και εις την καρδιάν».³⁹ Αποκαθαρμένη από προσωπικές έριδες και συναισθήματα, η Επανάσταση, μέσα από τη διήγηση της έκθεσης, μπορούσε να αναχθεί σε μια κατ' εξοχήν παραδειγματική στιγμή της ιστορίας του ελληνικού έθνους, σε ένα ενοποιητικό σύμβολο. Η πραγμα-

37 Γ. Στριφτόμπολας, *Το κατ' εισήγησιν ή και εκ προθέσεως ημαρτημένον της επί της εκθέσεως των μνημείων του ιερού αγώνος 1821 επιτροπής διάβημα*, Αθήνα 1884.

38 Σύμφωνα με τους όρους του Τσβετάν Τοντόροφ: Α. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν* σ. 237

39 *Εφημερίς*, φ. 88 (28/3/1884), σ. 1-2.

τικά μεγάλη ένταση, αναφορικά όχι πλέον με τη μνήμη της αλλά συνολικά με την ερμηνεία της Επανάστασης του 1821, θα δημιουργούνταν αρκετά χρόνια αργότερα με την έκδοση το 1924 του βιβλίου *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821* του Γιάννη Κορδάτου, σε ένα άλλο πλαίσιο συνδεδεμένο πλέον με την εμφάνιση νέων πολιτικών και κοινωνικών διακυβευμάτων.

8

Το «άλλο» Εικοσιένα Από τον Νικόλαο Σπηλιάδη στον Γιάννη Κορδάτο

Νίκος Ροτζώκος – Διονύσης Τζάκης

Η ΥΠΟΘΕΣΗ που διερευνάται σ' αυτή τη μελέτη είναι ότι τα απομνημονεύματα του Νικόλαου Σπηλιάδη προβάλλουν μια ερμηνεία για την ελληνική επανάσταση που διαφοροποιείται από το κυρίαρχο εθνορομαντικό αφήγημα του δεύτερου μισού του ελληνικού 19ου αιώνα, καθώς συνδέεται με την ιδεολογική παράδοση του «ριζοσπαστικού διαφωτισμού» (Ρήγας, *Ελληνική Νομαρχία* κ.ά.).¹ Η ερμηνεία του Σπηλιάδη συνιστά μαρτυρία της παρουσίας, σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα, ενός εθνορομαντισμού με πολλά στοιχεία από την ιακωβινική πατριωτική ιδεολογία.² Στη μελέτη υποστηρίζεται επίσης ότι η ιδεολογική παράδοση από την οποία

- 1 Σχετικά με τον ριζοσπαστικό διαφωτισμό βλ. Jonathan Israel, *Η Ευρώπη και ο Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, ΚΝΕ / ΕΙΕ, 2005· Πασχάλης Μ. Κιτρομπλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1999, σ. 288-427· του ίδιου, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Πορεία, 2000, ιδιαίτερα σ. 141-173· Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1985, σ. 42-47, 412-460· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η εμφάνιση της σύγχρονης πολιτικής σκέψης στη νεότερη Ελλάδα», περ. *Τα Ιστορικά*, τχ. 10 (Ιούν. 1989) 3-12· του ίδιου, *Ένα σχόλιο στον Ρωσσογγλόγλο*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994 (ανάτυπο)· Δ. Σωτηρόπουλος, «Ελληνική Νομαρχία: Ήτοι λόγος περί του ριζοσπαστικού διαφωτισμού. Η γέννηση της νεοελληνικής σκέψης στις απαρχές του 19ου αιώνα», στο *Η Ελληνική Επανάσταση. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμ. Π. Πιζζάνιας, Αθήνα, Κέδρος, 2009, σ. 104-118.
- 2 Για το περιεχόμενο και τη σημασία του (συναφούς) όρου «ιακωβινικός-δημοκρατικός ρομαντισμός» βλ. την τυπολογία των μορφών του ρομαντισμού που προτείνουν οι Michael Lowy και Robert Sayre, *Εξέγερση και μελαγχολία*, μτφρ. Δέσποινα Καββαδία, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1999, σ. 177-182.

* Πρώτη δημοσίευση: Πρακτικά ΙΓ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Τομέα ΜΝΕΣ Τμήματος Φιλολογίας ΑΠΘ. Μνήμη Παναγιώτη Μουλά, εκδ. Σοκόλης Αθήνα 2014, σ. 150-162.

αντλεί ο Σπηλιάδης, και την οποία διασώζει και ανανεώνει με το έργο του, ενοφθαλμίζεται μεταγενέστερα, τον 20ό αιώνα, στις αριστερές ιδίως και μαρξίζουσας οπτικής εθνορομαντικές αναγνώσεις της ελληνικής επανάστασης. Οι εν λόγω αναγνώσεις, δημιουργήματα και εκφραστές κοινωνικών συνθηκών και αναγκών μιας νέας εποχής, θα αμφισβητήσουν το εθνορομαντικό ερμηνευτικό σχήμα του Παπαρρηγόπουλου (ότι σύσσωμο το ελληνικό έθνος προσδοκούσε, οργάνωσε και πραγμάτωσε την επανάσταση) και θα προβάλουν ένα «άλλο» Εικοσιένα: την κοινωνική/εθνικολαϊκή επανάσταση. Στις αναγνώσεις αυτές, το Εικοσιένα οφείλεται στον «φωτισμό του γένους» από τις ισονομικές αρχές και αξίες του διαφωτισμού και ενσαρκώνει το αίτημα της κοινωνικής χειραφέτησης. Παρουσιάζεται ως ένας μαζικός ξεσηκωμός με στόχο την απελευθέρωση του έθνους/λαού από τα διπλά, αυτή τη φορά, δεσμά της «ξένης τυραννίας» και της «ντόπιας ολιγαρχίας» (Φαναριώτες, κοτζαμπάσπδες κ.ά.).

Ο Σπηλιάδης ήταν ένας από εκείνους τους αγωνιστές του Εικοσιένα που διαμόρφωσαν το σύστημα αξιών και το πολιτικό φρόνημά τους τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, δηλαδή την εποχή που συγκροτήθηκε το ελληνικό εθνικό κίνημα υπό την πολιτική επίδραση τόσο του «αναμορφωτικού» οράματος του κύκλου του Κοραή όσο και του επαναστατικού ιδεώδους που ενσάρκωνε ο Ρήγας. Γεννήθηκε στην Τρίπολη το 1785 και ο πατέρας του ήταν ράφτης.³ Σε μικρή ηλικία πήγε στο Άργος για να μάθει γράμματα στο σχολείο της πόλης. Το 1805 ξενιτεύτηκε. Ακολουθώντας τα κοινωνικά δίκτυα των Πελοποννήσιων μεταναστών, έζησε στην Κωνσταντινούπολη και στην Οδησό εργαζόμενος ως υπάλληλος στα εμπορικά καταστήματα των (μετέπειτα) Φιλικών Μαύρου, Παλαιολόγου και Λειψιμόνη. Δεν είχε κάνει συστηματικές σπουδές. Καλλιεργήθηκε όμως διανοητικά στην Κωνσταντινούπολη και στην Οδησό, δηλαδή σε περιβάλλοντα ανοικτά στους ιδεολογικούς και πολιτικούς νεοτερισμούς της εποχής. Έμαθε μόνος του ξένες γλώσσες και απέκτησε πρόσβαση στα

3 Τα βιογραφικά στοιχεία για τον Σπηλιάδη αντλήθηκαν από τον Ιωάννη Φιλήμων, *Σύντομος βιογραφία του Ν. Σπηλιάδου, Γραμματέως της Επικρατείας επί Κυβερνήτου κλη. μετά τινων προσθηκών και υποσημειώσεων, Και: Περιπέτειά του ιδίου μηθέντος τα της Φιλικής Εταιρίας*, Ναύπλιο 1868, σ. 5-38. Επίσης βλ. βιογραφικά στοιχεία για τον Σπηλιάδη, καθώς και αναλυτική παρουσίαση της «περιπέτειας» που γνώρισαν οι εκδόσεις των απομνημονευμάτων του από την εποχή του μέχρι τις μέρες μας, στο Π.Φ. Χριστόπουλος, *Η ζωή και το έργο του Νικολάου Σπηλιάδου, Γραμματέως της Επικρατείας επί Καποδιστρίου (1785-1867)*, Αθήνα 1971 και, του ίδιου, «Προδιάθεσις», στο Ν. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα, ήτοι Ιστορία της Επανάστασεως των Ελλήνων*, τ. Α', επιμ. - εισ. Π. Φ. Χριστόπουλος, Αθήνα, ΙΔΕΑΝΕ Χαρίλαος Τρικούπης, 2007, σ. ια 'οθ'.

έργα του Διαφωτισμού. Σε επιστολή του προς τον Κοραή, το 1826, του γράφει: «Από το 1805 είμαι ο ενθουσιαστής των αρετών σας»,⁴ φανερώνοντας έτσι ότι είχε γίνει κοινωνός του κοραϊκού έργου από τις απαρχές της αποδημίας του από την Πελοπόννησο. Την ίδια εποχή γνωρίζει και τα «άσματα του αοιδίμου Ρήγα», όπως ο ίδιος αναφέρει σε μία από τις πρώτες υποσημειώσεις των απομνημονευμάτων του.⁵

Στην Οδησό συναντήθηκε και με τον άλλο μεγάλο ιδεολογικοπολιτικό νεοτερισμό της εποχής, τον επαναστατικό εταιρισμό.⁶ Έμαθε για τη Φιλική Εταιρεία από τον Σκουφά αρκετά νωρίς, το 1816,⁷ αλλά δεν πείστηκε για τη σοβαρότητα του εγχειρήματος και η μύπη του παρέμεινε ατελής. Δεν ανέλαβε σημαντικούς ρόλους στην Εταιρεία, αλλά μετείχε στον ευρύ κύκλο των Φιλικών της Οδησού και της Κωνσταντινούπολης και συμμε-

4 Η επιστολή του Σπλιάδη και η απάντηση του Κοραή δημοσιεύονται στο Φιλήμων, *Σύντομος βιογραφία*, ό.π., σ. 24-25.

5 Γράφοντας στην αρχή των απομνημονευμάτων του για τον σημαντικό Φιλικό Παναγιώτη Σέκερη, σημειώνει τα εξής: «Ούτος μ' εκοινοποίησεν από το 1808, εις Κωνσταντινούπολιν εμπορευόμενος, τα άσματα του αοιδίμου Ρήγα», Σπλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', ό.π., σ. 2, σημ. 2. Την εποχή εκείνη κυκλοφορούσαν στην Κωνσταντινούπολη και αλλού χειρόγραφα συλλογές επαναστατικών ασμάτων, τα οποία συχνά αποδίδονται στον Ρήγα, ακόμη κι αν δεν ήταν πράγματι δικά του, βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Σημείωμα για το Άσμα Πολεμιστήριον», επίμετρο στο *Άσμα Πολεμιστήριον. Ανώνυμο έργο του Κοραή*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1982.

6 «Η θετική αποτίμηση του έργου της Φιλικής Εταιρείας δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι δι' αυτής οργανώθηκε επιτυχώς η αντιοθωμανική εθνική επανάσταση των Ελλήνων αλλά κυρίως γιατί, μέσα σε ένα πνεύμα νεωτερικότητας, τέθηκε το ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης με νέους όρους. [...] Με πρόγονο τον βρετανικό τεκτονισμό, στα τέλη του 18ου αιώνα και στις αρχές του επομένου, αρχίζει να διαμορφώνεται και να διαδίδεται στην Ευρώπη ένας νέος τύπος κοινωνικής οργάνωσης για ποικίλους σκοπούς, επαγγελματικούς, πολιτιστικούς, φιλανθρωπικούς κ.ά., που γρήγορα μεταλλάσσεται, για να καταλήξει στο γνωστό μας πρότυπο των φιλελεύθερων πολιτικών εταιρειών. Οι εταιρείες αυτές, ανάλογα με το επίπεδο δυσκολίας του επιδιωκόμενου σκοπού, υιοθετούν το κατάλληλο σχήμα συνωμοτικότητας το οποίο, από τη φύση του, ανατροφοδοτούσε στη συνέχεια την πολιτικοποίηση των μελών τους» Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία. Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα / Τα Νέα, 2003, σ. 9-10.

7 Στον κατάλογο των μελών της Φιλικής Εταιρείας που δημοσίευσε ο Βαλέριος Μέξας, ο Ν. Σπλιάδης έχει τον αύξοντα αριθμό 7, δηλαδή ήταν ένα από τα πρώτα μέλη: «Ν. Σπλιάδης. - Πελοποννήσιος. [Μυήθηκε] Διά πολλών. 30 Σεπτεμβρίου 1816. Οδέσσα». Βλ. σχετικά Β. Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του Αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937, σ. 2. Στο σύντομο αυτοβιογραφικό σημείωμα του Σπλιάδη (που δημοσίευσε μετά τον θάνατό του ο Ι. Φιλήμων), φανερώνεται ότι τον προσέγγισε το 1816 στην Οδησό ο Σκουφάς. Βλ. σχετικά Φιλήμων, *Σύντομος βιογραφία*, ό.π. (σημ. 3), σ. 38-45.

τείχε στις δραστηριότητές τους.⁸ Ωστόσο, η ατελής μύσή του λίγο έλειψε να του στοιχίσει τη ζωή. Όταν ο Παπαφλέσσας αρνήθηκε να τον πάρει μαζί του στην Πελοπόννησο, όπως αρχικά είχε σχεδιασθεί, ο Σηπλιάδης φοβήθηκε ότι τον θεωρούσαν προδότη στην Εταιρεία και σκόπευαν να τον δολοφονήσουν. Οι φόβοι του γεννήθηκαν από την άρνησή του να ολοκληρώσει τη μύσή του, σε συνδυασμό με τις «κοραϊκές» ιδέες του σχετικά με το πότε θα έπρεπε να γίνει η επανάσταση, που δεν δίσταζε να τις φανερώνει στον σκληρό πυρήνα των Φιλικών της Κωνσταντινούπολης, στο περιβάλλον του Παπαφλέσσα.⁹ Για να αποφύγει την αφόρητη γι' αυτόν ντροπή να δολοφονηθεί ως προδότης, αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει πυροβολώντας τον εαυτό του. Επέζησε από τύχη και απέκτησε μόλις μία τρύπα στον ουρανίσκο, την οποία ήταν υποχρεωμένος να κλείνει με ένα μαντήλι όταν ήθελε να μιλήσει. Στην Πελοπόννησο έφθασε τον Σεπτέμβριο 1821 λίγο πριν από την άλωση της Τριπολιτσάς και έκτοτε αφοσιώνεται στην εθνική υπόθεση.¹⁰

Στην επανάσταση συντάσσεται πολιτικά με τους «δημοτικούς» (ή «πολεμικούς»), όπως αποκαλεί στο έργο του τα χαμηλά και μεσαία κοινωνικά στρώματα («δευτέρας τάξεως πολίται»),¹¹ στα οποία ασκούσε πολιτική

8 Για τη συμμετοχή του στις συνωμοτικές ενέργειες των Φιλικών της Κωνσταντινούπολης στα τέλη του 1820, ο Σηπλιάδης (*Σύντομος βιογραφία*, ό.π., σ. 52-53) αναφέρει τα εξής: «εγώ εσφράγισα το βιβλίο των συνεισφορών με την σφραγίδα του αρχιμανδρίτου, παρόντος και αυτού τούτου, αφ' ου αριθμησα και συνέγραψα τας σελίδας. [...] εγώ έγραψα επιστολήν προς την σεβαστήν αρχήν (ούτω την επιτοφορήσαμεν), εκ μέρους των εφόρων [...] εγώ την παρέδωκα εις το ταχυδρομείον της ρωσικής πρεσβείας [...] εγώ έγραψα επιστολήν προς τον Πατριάρχην Ιεροσολύμων εκ μέρους τάχα του Υψηλάντου, του οποίου εμμήτην την υπογραφήν, νομίσας τούτο εν τη απάτη μου χρέος προς την πατρίδα, και μ' αυτήν την επιστολήν επαρουσιάσθη ο Περραιβός και τον ωμίλησεν περί της επαναστάσεως· εις εμέ παρέδωκε τα έγγραφα του ο αρχιμανδρίτης και τα εφύλαξα εις του Δημ. Παλαιολόγου». Βλ. επίσης Σηπλιάδης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 7, σημ. 14.

9 Γράφει ο ίδιος (Φιλήμων, *Σύντομος βιογραφία*, ό.π., σ. 56) ότι, συνομιλώντας στην Κωνσταντινούπολη με τον Κ. Αλεξανδρόπουλο, έναν ένθερμο ακόλουθο του Παπαφλέσσα, υποστήριξε «ότι το έθνος, δεν έπρεπε να επαναστή, ειμή μετά δέκα έτη, αφ' ου πρώτον φωτισθή, και αυτός λέγει μίαν ημέραν ως αν ειρωνευόμενος προς τον Αρχιμανδρίτην παρόντος μου: Μας συμβουλεύει πρώτον να φωτισθώμεν και έπειτα να κάμωμεν επαναστασιν». Παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι τις ιδέες αυτές τις αποδίδει στον Καποδίστρια, ως συμβουλές προς τον Καμαρηνό, που δολοφονήθηκε την εποχή εκείνη από τη Φιλική Εταιρεία με απόφαση του Αλ. Υψηλάντη.

10 Για τους φόβους και τις υποψίες του Σηπλιάδη ότι επρόκειτο να δολοφονηθεί από τον περιβάλλον του Παπαφλέσσα, καθώς και για την αποτυχημένη απόπειρα αυτοκτονίας, βλ. *Σύντομος βιογραφία*, ό.π., σ. 46 κ.ε.

11 Σηπλιάδης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 215.

επιρροή ο Θ. Κολοκοτρώνης, ιδίως στην Πελοπόννησο. Να σημειώσουμε ότι οι «δημοτικοί» (δημοκρατικοί), στη σκέψη του, αντιπροσωπεύουν το «εθνικό/γενικό συμφέρον» και αντιστοιχούν στον «λαό/έθνος», τον οποίο αντιλαμβάνεται με τους όρους της γαλλικής «Τρίτης Τάξης». Θεωρούσε συνεπώς εχθρούς της προόδου, της ελευθερίας και της ισότητας (δηλαδή ενός «φωτισμένου», ελεύθερου και ευνομούμενου έθνους) όλους εκείνους που αποκαλεί «ολιγαρχικούς», δηλαδή την παλιά ιθύνουσα τάξη και κυρίως τους κοτζαμπάσπδες και τους Φαναριώτες.¹² Λόγω της εγγραμματοσύνης του, χρησιμοποιήθηκε στα νέα θεσμικά όργανα των επαναστατικών διοικήσεων. Μεταξύ άλλων, το 1822-23 ήταν Αρχιγραμματέας της Πελοποννησιακής Γερουσίας, το 1823-24 Γενικός Γραμματέας του Εκτελεστικού, αναπληρωτής του Μαυροκορδάτου. Το 1826 ήταν μέλος της διακοπέιας Εθνοσυνέλευσης ως παραστάτης της επαρχίας Τριπολιτσάς. Το ίδιο και στην Τρίτη Εθνοσυνέλευση, το 1827, στην οποία διετέλεσε Αρχιγραμματέας και ορίστηκε μέλος της Επιτροπής για την αναθεώρηση του πολιτεύματος. Το 1828 ήταν μέλος του Πανελληνίου, του οργάνου με το οποίο ο Καποδίστριας αντικατέστησε τη Βουλή. Το 1829 συμμετείχε στην Τέταρτη Εθνοσυνέλευση ως πληρεξούσιος των στρατιωτικών σωμάτων της Πελοποννήσου. Αμέσως μετά, τοποθετήθηκε στο σημαντικό αξίωμα του Γραμματέα της Επικρατείας, κάτι σαν πρωθυπουργός, στη θέση του Σπυρίδωνος Τρικούπη. Ο Νικόλαος Δραγούμης, που για ένα διάστημα ήταν υφιστάμενός του, τον αποκαλεί «λόγιο» και «ευμαθέστατο».¹³

Ο Σπηλιάδης, πέρα από το να μετέχει ενεργά στα πολιτικά δρώμενα του Αγώνα, ανέλαβε ταυτοχρόνως κι έναν άλλο ρόλο, τον οποίο θεωρούσε εξίσου απαραίτητο για την επιτυχία της επανάστασης: να συνεισφέρει στον «φωτισμό του γένους». Το 1826 και το 1828 μετέφρασε και δημοσίευσε δύο έργα Γάλλων φιλελλήνων, με στόχο τη διαπαιδαγώγηση των επαναστατημένων Ελλήνων. Μετέφρασε πρώτα το έργο *Les Cabinets et les peuples*, του Γάλλου διπλωμάτη και ιστορικού Louis-

12 «Υπό τ' όνομα, ολιγαρχικοί», γράφει ο Σπηλιάδης, «περιλαμβάνονται οι Κοντζαμπάσπδες της Πελοποννήσου, οι πρόκριτοι των νήσων, οι Φαναριώται και λοιποί, όσοι τούτων όμοιοι» Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 192. Βλ. επίσης την οργισμένη αντίδραση του Κανέλλου Δελγιάννη στον χαρακτηρισμό «ολιγαρχικοί» Κ. Δελγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. Β', Αθήνα 1957, σ. 82.

13 Στην α' έκδοση του έργου του *Ιστορικά αναμνήσεις*, Αθήνα 1874, σ. 136, ο Ν. Δραγούμης επιλέγει για τον Σπηλιάδη τη φράση: «εκ των εν Τροιζήνι ευμαθεστάτων πληρεξουσίων». Στη β' έκδοση (τ. Α', επιμ. Α. Αγγέλου, Αθήνα, Εστία, 1973, σ. 156) η φράση γίνεται: «εκ των εν Τροιζήνι λογίων».

Pierre Edouard Bignon, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1822.¹⁴ Το έργο αυτό είναι μια κριτική της μεταναπολεόντειας Ευρώπης από την πλευρά του πολιτικού φιλελευθερισμού και αντιμετωπίζει έτσι θετικά τον ελληνικό Αγώνα. Ο Σπηλιάδης έστειλε τη μετάφραση στον Κοραή, το 1826, ζητώντας τις συμβουλές του για το εγχείρημα που είχε αναλάβει να διαπαιδαγωγήσει τους συμπατριώτες του στην ελευθερία: «διά να μπορέσω να εκπληρώσω το ιερόν προς την πατρίδα χρέος μου», όπως του γράφει.¹⁵ Στον πρόλογο του έργου του σημειώνει τα εξής:

Εις το σύγγραμμα τούτο εpainούμεθα μεν, ω φιλότατοι συμπολίται, ότι διά μεγάλων και λαμπρών κατορθωμάτων αποκτήσαμεν την ελευθερίαν· [...] διά να την φυλάξωμεν δε, ανάγκη να γνωρίσωμεν τι εστίν ελευθερία, ώστε να μην την εξηγώμεν έκαστος κατά το πάθος του, και κατά την όρεξιν και φαντασίαν του. Δεν είν' ελεύθερος ποτέ όστις τότεμόνον νομίζετ' ελεύθερος, όταν έχη τελείαν ατέλειαν, ή όταν πλουτίζεται διαρπαζών τα δημόσια, ή όταν φονεύη [...] ή όταν βιάζη όπως αν θέλη τα δίκαια του συμπολίτου.¹⁶

Το 1828 δημοσιεύεται το δεύτερο μεταφραστικό έργο του, *Η Ηθική εφαρμοσθείσα εις την πολιτικήν*, του φιλελεύθερου Γάλλου στρατιωτικού και λόγιου Victor Joseph Étienne, που υπέγραφε τα έργα του ως Étienne Jouy.¹⁷ Στο εκτενές προοίμιό του με τον τίτλο «Προς τους Έλληνες», ο Σπηλιάδης συνδέει εμφατικά τις ηθικές οικουμενικές αξίες και τις ισονομικές πολιτικές αρχές του Διαφωτισμού με την ιδέα της ελληνικής «αναγεννήσεως». Γράφει:

Η μεν ελευθερία είναι δώρον της φύσεως αναφαίρετον και

14 *Les Cabinets et les peuples depuis 1815 jusqu'à la fin de 1822*. Par M. Bignon (Παρίσι 1822). Ο τίτλος της ελληνικής μετάφρασης είναι: *Τα Μυστικοσυμβούλια και οι λαοί από το 1815 έως σήμεραν παρά του Κυρίου Μπινιών. Τρίτη έκδοσις αναθεωρηθείσα, επιδιορθωθείσα και αυξηθείσα κατά μήνα Απρίλλιον 1823*. Μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού ομού με το περί της Ελλάδος Υπόμνημα του Κυρίου Σκιατωβριάν παρά του Ν. Σπηλιάδου. Παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι το Υπόμνημα του Σατωβριάνδου, που εκδόθηκε το 1825, μεταφράστηκε στην ελληνική και τυπώθηκε το ίδιο έτος «Εν Παρισίοις, εκ της τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου». Φαίνεται ότι ο Σπηλιάδης, που προμηθεύτηκε το γαλλικό πρωτότυπο και αποφάσισε να το μεταφράσει, δεν γνώριζε ότι αυτό ήδη είχε γίνει.

15 Φιλήμων, *Σύντομος βιογραφία*, ό.π., σ. 25.

16 Ν. Σπηλιάδης, Προοίμιον, στο *Τα Μυστικοσυμβούλια και οι λαοί*, ό.π., σ. γ'.

17 Ο πλήρης τίτλος είναι: *Η Ηθική εφαρμοσθείσα εις την πολιτικήν διά να χρησιμεύση ως εισαγωγή εις τας παρατηρήσεις επάνω εις τα ήθη των Γάλλων κατά τον 19' αιώνα, Παρά του Ε. Ζιουή, χ.τ.ε., 1828*. Ο τίτλος της γαλλικής έκδοσης είναι: *La Morale appliquée à la politique, pour servir d'introduction aux observations sur les mœurs françaises au XIXe siècle, par E. Jouy* (Παρίσι 1822).

αναπαλλοτρίωτον. [...] Τα δε έθνη είναι αθάνατα· τείνουσιν ανενδότηως εις την ελευθερίαν, και ζητούν πάντοτε την ευδαιμονίαν των· τα έθνη τέλος πάντων γνωρίζουν τ' αναπαλλοτρίωτα δίκαιά των, συντρίβουν τας αλύσεις των και εξολοθρεύουν τους τυράννους. [...] Αλλ' υπό τον υπέρβαρον ζυγόν του θρησκομανούς των φώτων εχθρού έρπονται οι απόγονοι των πατέρων της φιλοσοφίας, έφθασαν και εις τόσην αμάθειαν, ώστε ηγνόουν οι πλειότεροι ότι κατάγονται από τους μεγαλοφυείς εκείνους άνδρας, οίτινες εχηρήματιαν οι διδάσκαλοι της Ευρώπης [...]. Αλλά τέλος πάντων εδόθησαν και περιστάσεις προπαρασκευαστικαι της αναγεννήσεως των. Το εμπόριον, η εις την αλλοτρίαν μετοίκησις των προς αποφυγήν της δουλείας ξενιτευομένων, η με τα φωτισμένα έθνη συγκοινωνία των, τα φώτα και αι γνώσεις, τα οποία απέκτησαν εις την Ευρώπην τινές εξ αυτών, αι συμβουλαί του σοφού Κοραή, εγέννησαν την ιδέαν και την ανάγκην του φωτισμού. [...] Άνευ των φώτων δεν βελτιούται ποτέ η τύχη των εθνών· άνευ των φώτων ουδ' αποκτάται ευκόλως, ουδέ φυλάσσεται ποτέ η ελευθερία. [...] Τα φώτα, μόνο τα φώτα χειραγωγούσι τον άνθρωπο εις τον ορθόν λόγον και εις την αλήθειαν· τα φώτα εμπνέουν εις τα έθνη τον ιερόν προς την ελευθερίαν και ισονομίαν έρωτα· τα φώτα ανήψαν τον υπέρ της πίστεως και της πατρίδος ευγενή ενθουσιασμόν εις τας καρδίας των Ελλήνων· τα ολίγα φώτα των σχολείων του Άργους, των Αθηνών, του Μεσολογγίου, των Ιωαννίνων, της Κωνσταντινουπόλεως, της Σμύρνης, των Κυδωνιών, της Οδησσού και του Βουκουρεστίου διέδωκαν τον πόθον της ελευθερίας.¹⁸

Στη συνέχεια, αναφέρεται στην ωφελιμότητα της ανάγνωσης του έργου:

Η ανάγνωσις του τοιούτου συγγράμματος είναι αναγκαία και εις τον άρχοντα και εις τον αρχόμενον, και εις τον εκκλησιαστικόν και εις τον λαϊκόν, και εις τον δημόσιον άνθρωπον και εις τον ιδιώτην, και εις τους άνδρας και εις τας γυναίκας· ναι, και εις τας γυναίκας· διότι και αυταί, φωτιζόμεναι και ελεύθεραι πολίτιδες, κατασταίνουν τους πολίτας ενάρετους και συνεργούν εις τον σκοπόν της πολιτικής κοινωνίας.¹⁹

18 Ν. Σπηλιάδης, «Προς τους Έλληνες», στο *Η Ηθική εφαρμοσθείσα εις την πολιτικήν*, ό.π., σ. α' -στ'.

19 Ό.π., σ. ιβ'.

Στα δύο αυτά αποσπάσματα φαίνεται ο τρόπος με τον οποίο ο Σπηλιάδης αντιλαμβάνεται τον αγώνα για εθνική ανεξαρτησία: συνδέει το εθνικό ιδεώδες αφενός με τα «φυσικά δίκαια» (ελευθερία, ισότητα) και αφετέρου με τον «φωτισμό» του έθνους, που είναι προϋπόθεση, σύμφωνα με το κοραϊκό υπόδειγμα, για την ισότιμη συμμετοχή των μελών μιας κοινωνίας στο πολιτικό της σώμα και τις αποφάσεις της («τα φώτα εμπνέουν εις τα έθνη τον ιερόν προς την ελευθερίαν και ισονομίαν έρωτα»). Η ισότιμη συμμετοχή ορίζει και συγκροτεί μία ανθρώπινη κοινότητα ως «πολιτική κοινωνία» - μία κοινωνία «ενάρετων πολιτών», που θέτουν στόχο την «κοινή ωφέλεια» και «ευδαιμονία». Εδώ, η ιδέα της εθνικής ελευθερίας συνδέεται με τα Φώτα και την Πρόοδο, την εγγενή δυνατότητα του ανθρώπου να βελτιώνει τη ζωή του. Σύμφωνα με τον Σπηλιάδη, η ελληνική επανάσταση οφείλεται σ' αυτήν την «ορθολογική ανησυχία»²⁰ που προκάλεσαν οι επαφές του ελληνικού κόσμου με τον νεότερο ευρωπαϊκό κόσμο και πολιτισμό (το εμπόριο, οι παροικίες, οι λόγιοι κτλ.).

Στην ίδια «ορθολογική ανησυχία» θεμελιώνεται η ταύτιση του με το αναμορφωτικό έργο του Καποδίστρια -ταύτιση την οποία δεν κατανοεί ως συνολική ρήξη με τις ιδέες του Κοραή. Η βοναπαρτική πλευρά της ιδεολογίας του τού υπαγόρευε ότι το εκσυγχρονιστικό σχέδιο του Καποδίστρια έπρεπε να επιτύχει για να πραγματοποιηθεί το εθνικό ιδεώδες, δηλαδή να αποκτήσει δικαιώματα ο λαός και να καταστεί έθνος ανεξάρτητων, ίσων και ευημερούντων πολιτών. Για τον Σπηλιάδη, ο Καποδίστριας δεν είναι ο «τύραννος» που καταγγέλλει ο Κοραής.²¹

Ο πατήρ της πατρίδος όστις εφυλάχθη από τον Θεόν διά την καλήν τύχην του Ελληνικού έθνους, εξορίσας την αναρχίαν, την διαίρεσιν, την ανομίαν και την αδικίαν από την Ελλάδα [...] φρονών δε ότι τα μεν φώτα γεννώσι και διατηρούσι την ελευθερίαν, αλλά και χωρίς της ελευθερίας σβέννυνται [...] φροντίζει εν ταυτώ και να διαχύση τον φωτισμόν εις αυτήν, και ήδη προσκαλεί τας μούσας εις την πρώτην εστίαν των.²²

20 Όπως ονομάζει ο Michael Mann (*Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας*, μτφρ. Γ. Καράμπελας, τ. Α', Αθήνα, Πόλις, 2008, σ. 676) τη βεμπεριανή έννοια της εξορθολογιστικής ιστορικής διαδικασίας.

21 Αναφερόμαστε στα δύο γνωστά φυλλάδια που κυκλοφόρησε ανωνύμως ο Κοραής στο Παρίσι, το 1830 και το 1831. Για την αντικαποδιστριακή πολιτική παρέμβαση του Κοραή βλ. Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, 1828-1831*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988, σ. 263-274.

22 Σπηλιάδης, «Προς τους Έλληνες», ό.π., σ. ι'-τα'.

Πλιν, γνωρίζει ο καλός νομοθέτης [ο Καποδίστριας] ότι νόμοι γεγραμμένοι μόνον εις τον χάρτην, δεν είναι δυνατόν να φυλάξωσι την ελευθερίαν και καταγίνεται ανενδότως να μορφώση τα ήθη των Ελλήνων διά την ελευθερίαν. Αλλά φρονεί ότι διά να είναι πραγματικώς ελεύθεροι και ανεξάρτητοι, ανάγκη να έχωσι και ασφαλή τον πόρον της ζωής των. Διά τούτο θέλει να τους διανείμη την εθνικήν γην, να τους προμηθεύση ιδιοκτησίαν και εις ταύτην να θεμελιώση προ πάντων και της ψήφου το δικαίωμα.²³

Ο Σπηλιάδης υπηρέτησε πιστά τον Καποδίστρια -και ως ιδεολόγος επαναστάτης, αλλά και ως γραφειοκράτης, με την ηθική της πεποίθησης αλλά και της ευθύνης απέναντι στα αξιώματα που κατείχε. Ήταν σταθερός και άκαμπτος σε ζητήματα αρχών, γι' αυτό δημιουργούσε ισχυρές αντιπαλότητες. Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια διώχθηκε, ιδίως από την Αντιβασιλεία. Έκτοτε, και μέχρι τον θάνατό του, έζησε στο περιθώριο της δημόσιας ζωής. Αποκλείστηκε από τα αξιώματα με εξαίρεση την τοποθέτησή του για λίγους μήνες στο Συμβούλιο της Επικρατείας, μετά το κίνημα του 1843. Την εποχή που έγραφε και δημοσίευε τα απομνημονεύματά του, τη δεκαετία 1850, ζούσε πάμφτωχος, με μία πολύ μικρή σύνταξη (που δεν κάλυπτε τις οικογενειακές του ανάγκες) ως τη μόνη υλική ανταπόδοση της προσφοράς του προς την πατρίδα.²⁴ Έτσι συνέχισε να ζει μέχρι τον θάνατό του, το 1867, σε ηλικία 82 χρόνων.

Στη βιογράφηση που του έκανε ο Ι. Φιλήμων, υπογραμμίζει την ηθική στάση ζωής του Σπηλιάδη γράφοντας μεταξύ άλλων: «δεν είρπεν αγενώς, σεβόμενος εαυτόν [...]· δεν έκρουε τας θύρας των Πρεσβειών και των ισχυρών της ημέρας».²⁵ Παρουσιάζεται γενικότερα να ζει σε αρμονία με τις ισονομικές ηθικές και πολιτικές αρχές του, ως «ενάρετος» πολίτης-πατριώτης. Με άλλα λόγια, φαίνεται να έκανε πράξη τα όσα έγραφε για «τα Φώτα» στα προοίμια των μεταφραστικών του έργων. Υπενθυμίζουμε ότι επικείρθηκε να αυτοκτονήσει για να μη στιγματιστεί ως προδότης.²⁶ Δεν σύχναζε στις πρεσβείες και δεν προσκολλούνταν στους ισχυρούς της κάθε εποχής. Υπηρέτησε πιστά, σχεδόν δογματικά, εκείνους η πολιτική

23 Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Δ', σ. 318.

24 Ελάμβανε από το 1840 μηνιαία σύνταξη 150 δρχ. «χάριν των προς την πατρίδα εκδουλεύσεών του». Το βασιλικό διάταγμα, στο οποίο προβλεπόταν ότι η χορήγησή της θα διαρκούσε έως «ότου διορισθή εις ανάλογον υπηρεσίαν» (κάτι που δεν έγινε), δημοσιεύεται στο Φιλήμων, *Σύντομος βιογραφία*, ό.π., σ. 30.

25 Ό.π., σ. 28.

26 Ό.π., σ. 57-59, 64.

των οποίων άρμοζε στις ιδέες του: τον Κολοκοτρώνη και τον Καποδίστρια. Από αυτές τις αρχές διαπνέεται και το ιστορικό έργο του για το Εικοσιένα.²⁷

Όταν διαβάσει κανείς τα απομνημονεύματα του Σπηλιάδη, γνωρίζοντας και την πορεία ζωής του, αντιλαμβάνεται πόσο σταθερός παρέμεινε στη στάση του απέναντι στα δημόσια πράγματα. Οι αρχές και ιδέες που συγκροτούν την ερμηνεία του για το Εικοσιένα στα απομνημονεύματά του, τη δεκαετία 1850, είναι παρόμοιες με εκείνες που τον έκαναν να υποστηρίξει με πάθος το κόμμα των «δημοτικών» ενάντια στους «ολιγαρχικούς» στη διάρκεια της επανάστασης, όπως και με εκείνες που διακήρυττε στα προοίμια των μεταφράσεών του, αλλά και με όσα εφάρμοζε στην πράξη ως ανώτερος αξιωματούχος των επαναστατικών Διοικήσεων και του Καποδίστρια. Στα απομνημονεύματά του γράφει στη γλώσσα της αυστηρής κοινωνικής κριτικής που είχε ασκηθεί προεπαναστατικά από τους φορείς του πολιτικού ριζοσπαστισμού. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζει, αναλύει και κρίνει ταυτοχρόνως τη στάση των «ολιγαρχικών» πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την επανάσταση, υποστηρίζοντας σθεναρά ότι δεν ανταποκρίθηκαν στον ρόλο της ιθύνουσας τάξης ενός έθνους που ζητούσε την ελευθερία του. Τους καταγγέλλει ότι δεν υπήγαγαν το συμφέρον τους στο εθνικό συμφέρον, δηλαδή στον «φωτισμό» του έθνους, στον αγώνα του για να ζήσει ως πολιτισμένο έθνος.²⁸

Σύμφωνα με τον Σπηλιάδη, οι «ολιγαρχικοί» δεν ήθελαν την εθνική επανάσταση. Ακολουθώντας την επιχειρηματολογία του ριζοσπαστικού λόγου της *Ελληνικής Νομαρχίας*, τους αντιμετωπίζει από θέση ηθικής ανωτερότητας, καθώς τους παρουσιάζει να έχουν διαφθαρεί υπηρετώντας ένα ανήθικο εξουσιαστικό σύστημα, όπως ήταν το οθωμανικό.²⁹

27 Μεγάλο μέρος των απομνημονευμάτων του δημοσιεύτηκε όσο ήταν εν ζωή, από το 1851 έως το 1857.

28 Για το σύστημα αξιών του Σπηλιάδη και την κοινωνική κριτική που ασκεί στην ιθύνουσα τάξη βλ. την ενδιαφέρουσα προσέγγιση στο Dionyssis Drakos, *Les Conflits socioculturels et politiques dans la révolution grecque. Le témoignage de Nikolaos Spiliadis*, Mémoire pour le DEA, Université Paris I Panthéon-Sorbonne, Παρίσι, 1987, ιδίως σ. 25 κ.ε.

29 «Οι ολιγαρχικοί της Πελοποννήσου δεν αγαπώσι την ισονομίαν· είχαν καταστήσει διά της εξουσίας διαδοχικώς εις τας οικογενείας των την όποιαν έλαβον δημοτικήν αρχήν εις τας επαρχίας επί των Τούρκων» Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Α', σ. 213. Και στην υποσημείωση που ακολουθεί, επισημαίνει: «Αυτοί άμα εξελέγοντο προεστώτες των επαρχιών, εφρόντιζον να διατηρήσωσιν την αρχήν του προεστώτος εις την οικογένειάν των και εστερεώθησαν εις τας επαρχίας και ωνομάζοντο άρχοντες και προύχοντες και άριστοι και ευγενείς, εν ω οι πλειότεροι κατήγοντο από γονείς ιδιώτας και δεν είχαν τίποτε κοινόν με

Υποστηρίζει ότι η συμμετοχή τους στην επανάσταση έγινε από ιδιοτέλεια ή από ανάγκη: ορισμένοι συμμετείχαν επειδή πίστευαν ότι έτσι θα σβήνονταν τα χρέη τους, άλλοι επειδή φοβήθηκαν την οργή των επαναστατημένων, και πάντως δεν είχαν στόχο να προσφέρουν στο έθνος τα φώτα του πολιτισμού, την ελευθερία και την ισονομία.³⁰ Στόχος τους ήταν να πάρουν οι ίδιοι τη θέση των Οθωμανών στην εκμετάλλευση των ομοεθνών τους και να εγκαθιδρύσουν «τιμαριωτισμό», δηλαδή ένα σύστημα ανελευθερίας παρόμοιο με το οθωμανικό. Γι' αυτό και προσπάθησαν, αναφέρει ο Σπηλιάδης, να ιδιοποιηθούν τη γη και αντιτάχθηκαν στη διανομή της. Τους κατηγορεί ότι δεν ήθελαν να γίνουν οι Έλληνες πραγματικά ελεύθεροι, δηλαδή οικονομικά ανεξάρτητοι και ισότιμοι πολίτες. Το παρακάτω απόσπασμα δείχνει το είδος της κοινωνικής κριτικής που ασκεί:

Οι πλειότεροι των ολιγαρχικών, της Πελοποννήσου προ πάντων, άμα λαβόντες τα όπλα εφαντάσθησαν να συστήσωσι τον τιμαριωτισμόν εις την Ελλάδα [...]. αλλ' οι τιμαριώται [...] της Ευρώπης ήσαν πολυκλήμονες, και είχαν υποχειρίους τους κατοικούντας εις τα τιμάρια των και καλλιεργούντας τας γαίας των, και τους μετεχειρίζοντο και εις τον πόλεμον· είχαν άρα πραγματικήν δύναμιν· είχαν πλούτη, είχαν και όπλα· ήσαν και οι ίδιοι πολεμικοί, και δεν ήθελον να εξαρτώνται αι ζωαί και τα υπάρχοντά των από την υπερτάτην εξουσίαν των βασιλέων. Άπαντες ούτοι ννώθησαν εις όλα τα μέρη της Ευρώπης κατ' αυτής της εξουσίας, και την ιδίαν εξουσίαν εξήσκησαν επί των υπηκόων των αυτών, και η Ευρώπη δικήθη [...] πεντακόσια έτη κατ' αυτόν τον τρόπον. Τον τιμαριωτισμόν ασπάζονται και οι ολιγαρχικοί εις την Ελλάδα· αλλ' είναι

τους καλώς εννοούμενους αρίστους και ευγενείς και ο χρόνος, ως και ο φόβος και επομένως η σιωπή των λαών καθιέρωσαν την εξουσίαν των και αυτοί όχι μόνον την εφύλαξαν, αλλά την κατέστησαν ούτως ειπείν διαδοχικήν, προσέχοντες και να την διατηρήσωσι τοιαύτην, ώστε αποθησκόντων των πατέρων τούς διεδέχοντο τα τέκνα, εφ' ω και κατέφειυον πάντοτε εις όλα τα μέσα και πολλάκις εις αυτό το έγκλημα».

30 Γράφοντας για τους κοτζαμπάσηδες της Αχαΐας, που απέφυγαν να μεταβούν στην Τρίπολη ως εγγύηση ότι δεν προετοιμαζόταν εξέγερση στην Πελοπόννησο, ερμηνεύει ως εξής τη στάση τους: «Μεταξύ τούτων υπήρχον και τινες ευρίσκοντες συμφέροντα εις την μεταβολήν μάλλον ή εις την καθεστώσαν τάξιν πραγμάτων, καθ' ο κατάχρει εις τους Τούρκους και μη έχοντες ν' αποδώσωσι τα οφειλόμενα· και άλλοι, οτινες εσυλλογίζοντο ότι, αν όχι από Τούρκους, ήθελον καταδικασθή απ' αυτούς τους Έλληνες επαναστάντας και απολεσθή, ως τουρκίζοντες, και, διά τούτο, επροτίμησαν ν' αποθάνωσι πολεμούντες τους Τούρκους»· ό.π., τ. Α', σ. 22-23.

προ πάντων πτωχοί [...]. Εφαντάσθησαν λοιπόν να έχωσιν υπό την διοίκησίν των τα όπλα των επαρχιών, και διά των όπλων να κατακυριεύσωσιν εις αυτάς αποκαθιστάμενοι βασιλίσκοι.³¹

Παρουσιάζει ενδιαφέρον η μέθοδος με την οποία ο Σπηλιάδης ασκεί κριτική στους «ολιγαρχικούς».³² Όπως παρατηρούμε, υποστηρίζει ότι δεν έχουν καμία σχέση με τη δυτική φεουδαρχία: δεν είναι ούτε πλούσιοι ούτε αριστοκράτες.³³ Για να τεκμηριώσει μάλιστα το επιχειρήμα του, παραπέμπει στη βιβλιογραφία, και ειδικότερα στον Βολταίρο. Στο παραπάνω χωρίο των απομνημονευμάτων του, φτιάχνει υποσημείωση και παραπέμπει σε ένα κεφάλαιο από το έργο του Βολταίρου *Essai sur les mœurs et l'esprit des Nations et sur les principaux faits de l'histoire* (1756). Η εξοικείωσή του με το έργο του Βολταίρου του δίνει τη δυνατότητα της ιστορικής σύγκρισης, συνεπώς του επιτρέπει να αντιλαμβάνεται με τρόπο κριτικό την κοινωνία στην οποία κι ο ίδιος ζει. Η μέθοδος με την οποία προσεγγίζει το θέμα του, οι βιβλιογραφικές αναφορές και η επιχειρηματολογία του, δείχνουν ότι είναι εξοικειωμένος με τα μεγάλα έργα της εποχής του και με τους κανόνες της λόγιας κουλτούρας και γραφής. Παρότι υποστηρίζει ότι δεν κάνει ιστοριογραφία,³⁴ στην προσέγγισή του είναι ευδιάκριτη η ιστοριογραφική πειθαρχία και οπτική.

Όπως προαναφέρθηκε, σύμφωνα με την ερμηνεία του Σπηλιάδη, το Εικοσιένα δεν ήταν ο ομόψυχος αγώνας όλου του έθνους για την ελευθερία από τον αλλοεθνή δυνάστη. Ήταν ο αγώνας του έθνους/λαού για απελευθέρωση και από τον αλλοεθνή αλλά και από τον ομοεθνή δυνά-

31 Ό.π., τ. Α', σ. 194-195.

32 Βλ. Drakos, ό.π. (σημ. 28), σ. 26-74, όπου, με πλαίσιο αναφοράς τους εμφυλιούς της επανάστασης, αναλύεται διεξοδικά η κριτική που ασκεί ο Σπηλιάδης στους «ολιγαρχικούς».

33 Πβ. την ανάλυση του Σπύρου Ασδραχά, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2007, σ. 196, σχετικά με την οικονομική βάση των προκυόντων, όπου επισημαίνεται το εξής: «το αξιοσημείωτο είναι ότι οι άνθρωποι που ασκούσαν την πολιτική εξουσία και επωφελούνταν από το σύστημα είσπραξης των προσόδων, όταν χάνουν αυτή την ιδιότητα, τον τζορβά όπως λέγει ο Στορνάρης, φτωχαίνουν». Βλ. επίσης, στην ίδια κατεύθυνση, Γ.Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, τ. Α', Αθήνα, Εστία, 2006, σ. 77-79.

34 Βλ. το δεύτερο εισαγωγικό σημείωμα των απομνημονευμάτων του (Προς τους εντευξομένους, στο Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', ό.π.), όπου παρουσιάζει την άποψή του για την ιστοριογραφία: «Ουσιωδέστερα προσόντα της ιστορίας είναι: πρώτον, η εξιστορήσις αντικειμένων αξίων λόγου και αναμνήσεως, εκόντων επιρροήν εις την ανάπτυξιν του ανθρωπίνου νοός, της ηθικής και της ευδαιμονίας του λογικού όντος, και δεύτερον, η αλήθεια των ιστορουμένων, κατά προτίμησιν και αυτής της καλλιπείας και των τετορνευμένων φράσεων».

στη. Συνεπώς, η εθνική ενότητα δεν θεωρείται δεδομένη και αυτονόητη αλλά πολιτικό ζητούμενο.

Είχε να κάνει με την έκβαση μιας μεγάλης κοινωνικής σύγκρουσης που συντάρασε το έθνος: της σύγκρουσης ανάμεσα στους «ολιγαρχικούς» και τους «δημοτικούς», ανάμεσα στους «άρχοντες» και τον επαναστατημένο λαό, ανάμεσα στο μερικό και το γενικό συμφέρον. Με τέτοιους όρους αντιλαμβάνεται την εθνική επανάσταση ο Σπηλιάδης: η χειραφέτηση του έθνους/λαού από τους «τιμαριώτες» και τους «άρχοντες» ήταν το ζητούμενο του Αγώνα. Η χειραφέτηση αυτή (η ελευθερία και η ισονομία) συνδέεται καταστατικά, στη σκέψη του, με το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία, δηλαδή με τη διανομή των εθνικών γαιών. Αναφέρει σχετικά με τη Β΄ Εθνοσυνέλευση τα εξής:

Άνευ ιδιοκτησίας δεν υπάρχει ούτε κοινωνία ούτε δικαίωμα· η ιδιοκτησία είναι η πηγή της ελευθερίας και της μεταξύ των πολιτών ισότητας· είναι η βάση του γενικού συμφέροντος και όλων των δικαιωμάτων. Ήτο λοιπόν ανάγκη να ψηφισθή έκτοτε η διανομή της γης και όλων των εθνικών κτημάτων, και έκτοτε να ληφθώσι μέτρα ώστε να διανεμηθώσι δικαίως και αναλόγως εις όλους τους Έλληνας· ούτως ήθελον εξασφαλίσω την ελευθερίαν και ευδαιμονίαν των. Ούτως ήθελον ευπορίσει άπαντες και αποκατασταθή πραγματικώς ανεξάρτητοι, και φυλάξει τα δικαιώματά των.³⁵

Η ταύτιση του Σπηλιάδη με τον Καποδίστρια εδράζεται στην κοινή τους πεποίθηση για το τι συνιστά μια ευνομούμενη πολιτεία: μια πολιτεία φωτισμένων και ελεύθερων μικροϊδιοκτητών, που θα προέκυπτε από την εφαρμογή των νόμων, τη χρηστή διαχείριση των δημόσιων προσόδων και την ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος. Για την υλοποίηση αυτού του πολιτικού εγχειρήματος θεωρούσε ότι απαιτούνταν η πολιτική αποδυνάμωση των «ολιγαρχικών» και, συνεπώς, η στήριξη της πολιτικής του Καποδίστρια.

Όπως είπαμε, τα απομνημονεύματα του Σπηλιάδη εκδίδονται τη δεκαετία του 1850, σχεδόν ταυτόχρονα με την *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* του Σπ. Τρικούπη. Την ίδια εποχή καλλιεργείται και η εθνορομαντική εκδοχή του Παπαρρηγόπουλου, που έμελλε να καταστεί τις επόμενες δεκαετίες το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα και που, σε ό,τι αφορά την ελληνική επανάσταση, ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό την οπτική του Τρικούπη. Έχει υποστηριχθεί ότι αυτή η εκδοχή του εθνορομαντισμού απαντούσε στο

35 Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Α΄, σ. 479.

ισχυρό αιτούμενο για εθνική ενότητα, στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας.³⁶ Θεωρούμε ότι η ερμηνεία του Σπηλιάδη για το Εικοσιένα αντιπροσωπεύει μια διαφορετική εκδοχή εθνορομαντισμού, τον ιακωβινικό εθνορομαντισμό. Το ιστορικό του έργο για την ελληνική επανάσταση εμπλουτίζει το ιδεώδες της εθνικής ενότητας με ισονομικές πολιτικές αξίες και με διχοτομικές αναπαραστάσεις της κοινωνίας και του έθνους, που ανάγονται στον ριζοσπαστικό διαφωτισμό, στον Βολταίρο, στον Ρήγα, στον Κοραή, στην *Ελληνική Νομαρχία*.

Ο Σπηλιάδης συμμερίζεται τις μεγάλες ιστορικές συνέχειες του έθνους. Επίσης, δεν είναι αντικληρικαλιστής, ενώ θεωρεί δικαιωμένη από τη Θεία Πρόνοια τη Μεγάλη Ιδέα.³⁷ Ασκεί όμως αυστηρή κριτική στην ιθύνουσα τάξη του έθνους και την τοποθετεί απέναντι στον λαό, απέναντι δηλαδή στο ίδιο το έθνος και το εθνικό συμφέρον. Με την κριτική του αναμόχλευσε, στη δεκαετία του 1850, την κοινωνική σύγκρουση που χαρακτήριζε, όπως πίστευε, τον αγώνα της ανεξαρτησίας. Βέβαια, η εθνορομαντική, αλλά και ριζοσπαστική ταυτόχρονα, ερμηνεία του Σπηλιάδη για την επανάσταση δεν ήταν η κυρίαρχη ερμηνεία για το Εικοσιένα κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα. Αλλά το έργο του υπήρχε, διαβαζόταν και επηρέαζε. Για τον λόγο αυτό, το έργο του Σπηλιάδη προκάλεσε πολλές αντιδράσεις. Στα απομνημονεύματά του άσκησαν κριτική άλλοι αγωνιστές, με άρθρα σε εφημερίδες και έκδοση απομνημονευμάτων (όπως λ.χ. ο Κανέλλος Δεληγιάννης, ο Ρήγας Παλαμήδης, ο Ηλίας Τσαλαφάτινος κ.ά.). Ωστόσο, το έργο του επηρέασε ταυτοχρόνως και αρκετούς άλλους, όπως τον Φωτάκο και ιδίως τον Μικαήλ Οικονόμου.

Τον Σπηλιάδη, κατά κύριο λόγο, διαβάζει ο Κορδάτος και οι αριστεροί διανοούμενοι και ιστορικοί του 20ού αιώνα, που θέτουν νέα ερωτήματα σχετικά με το «τι ήταν το Εικοσιένα». Ερωτήματα διαφορετικά από εκείνα που έθετε ο εθνορομαντισμός του Παπαρρηγόπουλου και της λεγόμενης ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας. Στον Σπηλιάδη παραπέμπουν οι αριστεροί διανοούμενοι για να αποδείξουν ότι το Εικοσιένα ήταν η επανάσταση του λαού ενάντια στη «διεφθαρμένη ολιγαρχία» των κοτζαμπάσπδων και των Φαναριωτών. Η ερμηνεία του Σπηλιάδη για την επανάσταση και τον ρόλο των κοτζαμπάσπδων αντλεί την καταγωγή της από την προεπαναστατική

36 Για την ιδέα της εθνικής ενότητας βλ. Κιτρομπλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π. (σημ. 1), σ. 466-497, Δημαράς, ό.π. (σημ. 1), σ. 391-410.

37 Βλ. ενδεικτικά τα δύο προλογικά σημειώματα των απομνημονευμάτων του, καθώς και τις τελευταίες σελίδες του αυτοβιογραφικού του κεμμένου.

ριζοσπαστική πολιτική σκέψη. Αυτό ακριβώς επιτρέπει στον Κορδάτο να τον χρησιμοποιήσει ως ιστορική πηγή πλάι στον Ανώνυμο της *Ελληνικής Νομαρχίας*.

Θεωρούμε ότι, εδώ, βρισκόμαστε στον τόπο της κυρίαρχης σήμερα αντίληψης για την ελληνική επανάσταση. Μιας αντίληψης που θα μπορούσε να συμπυκνωθεί στη φράση: «το προδομένο Εικοσιένα».³⁸ Αλλά η σημασία της μαρτυρίας του Σπηλιάδη δεν περιορίζεται στην επίδραση που εξακολουθεί να ασκεί στη συλλογική εθνική μνήμη. Αποτελεί, ταυτοχρόνως, μαρτυρία για την εποχή που έγραψε. Μαρτυρία που ελέγχει την καθολικότητα των δικών μας ερμηνευτικών σχημάτων για την ιδεολογία της μετεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας. Κλονίζει τη βεβαιότητά μας για την «ήττα» των διαφωτιστικών ιδεών και την έκλειψη της ριζοσπαστικής κοινωνικής κριτικής. Δοκιμάζει, κοντολογίς, τις ερμηνείες μας σχετικά με την κατίσχυση ενός μονοδιάστατου και μονοσήμαντου εθνορομαντισμού στον ελληνικό 19ο αιώνα.

38 Σημαντική είναι η επίδραση του Σπηλιάδη και σε μη μαρξιστές ιστορικούς, που το έργο τους ανήκει μάλλον στην παράδοση της εθνορομαντικής ιστοριογραφίας, όπως π.χ. στον Απ. Βακαλόπουλο και τον Τ. Γριτσόπουλο. Σε ένα άλλο πεδίο, εκείνο της λογοτεχνίας και του σχετικού με το Εικοσιένα ιστορικού μυθιστορήματος, καθοριστική ήταν η επίδραση των ιδεών του Σπηλιάδη στο έργο *Ο Κοτζαμπάσης του Καστρόπυργου* του Μ. Καραγάτση (1944). Ο Καραγάτσης υιοθετεί το βασικό ερμηνευτικό σχήμα του Σπηλιάδη για το Εικοσιένα και, επιπλέον, μεταγράφει στο δικό του αφηγηματικό πλαίσιο συγκεκριμένα αποσπάσματα από τα απομνημονεύματα του Σπηλιάδη. Είναι χαρακτηριστική η αντιπαραβολή των σ. 185-191 του *Κοτζαμπάσης του Καστρόπυργου* (Αθήνα, Εστία, 91998), όπου ο «Δημητράκης Πλαπούτας» συγκρατεί τους στρατιώτες του για να μη λυντσάρουν τον «μπετροπολίτη Καστρόπυργο και Βατίτζης», με τις σ. 379-380 των απομνημονευμάτων του Σπηλιάδη, όπου παρουσιάζεται παρόμοιο περιστατικό με πρωταγωνιστές τον Πλαπούτα και τον Π. Π. Γερμανό. Στο ίδιο επεισόδιο αναφέρεται και ο Κανέλλος Δεληγιάννης, υποστηρίζοντας ότι όσα γράφει ο Σπηλιάδης είναι αναληθή· βλ. σχετικά Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π. (σημ. 12), σ. 60-61. Η παραπάνω αντιπαραβολή δείχνει ότι ακόμη κι αν ο Καραγάτσης πράγματι επηρεάστηκε από το γενικότερο κλίμα της ανόδου της Αριστεράς και των ιδεών της για το Εικοσιένα στην περίοδο της Κατοχής, όπως έχει υποστηρίξει η Αγγ. Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 101, παρ' όλα αυτά η βασική πηγή επηρεασμού και έμπνευσης για τον Καραγάτση στάθηκε η προσεκτική μελέτη των απομνημονευμάτων του Σπηλιάδη.

9 Η οθωμανική περίοδος και το Εικοσιένα στον ελληνικό κινηματογράφο*

Παναγιώτης Στάθης

ΕΙΝΑΙ ΚΟΙΝΗ ΑΙΣΘΗΣΗ ότι οι κινηματογραφικές ταινίες με θέμα την επανάσταση του 1821 είναι πολύ λίγες, αίσθηση που μάλλον προκύπτει από τον περιορισμένο αριθμό που προβάλλονται στην τηλεόραση. Η διερεύνηση της ελληνικής φιλομογαφίας, όμως, κατέδειξε περί τις 27 ταινίες που αφορούν στο Εικοσιένα και στην προγενέστερη οθωμανική περίοδο.¹ Από αυτές οι 15 αναφέρονται στην επανάσταση (έστω και αν ορισμένες επικεντρώνονται στην περίοδο προετοιμασίας της επανάστασης και τελειώνουν με την έναρξή της), οι 11 αφορούν σε προεπαναστατική περίοδο (από τις οποίες τουλάχιστον 5 στα χρόνια του Αλή πασά) και μία επικεντρώνεται στη στάση του οθωμανικού καθεστώτος απέναντι στους αγωνιστές.¹ Ο συνολικός αριθμός είναι μεγαλύτερος από τον αριθμό των

1 Για τον εντοπισμό των σχετικών ταινιών και για βασικές πληροφορίες είναι χρήσιμες οι αρκετές, πλέον, έντυπες ή διαδικτυακές φιλομογαφίες του ελληνικού κινηματογράφου. Βλ. ενδεικτικά Στάθης Βαλούκος, *Φιλομογαφία του ελληνικού κινηματογράφου (1914-1998)*, Αθήνα, Αιγόκερως, 1998, καθώς και την ενότητα «Φιλομογαφία» στον ιστότοπο της Ταινιοθήκης της Ελλάδας: <http://www.tainiothiki.gr/v2/filmography/>. Βλ. επίσης Γιάννης Σολδάτος, *Ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου*, 5 τ., Αθήνα, Αιγόκερως, 2002-2004. Βασικές εξειδικευμένες εργασίες για το ζήτημα: Μαρία Στασινοπούλου, «Το οθωμανικό παρελθόν

* Πρώτη δημοσίευση: *Από το 1821 στο 2012*, επιμέλεια Μάρθα Πύλια, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2012, σελ. 123-130, [συνιστά ελαφρώς επεξεργασμένη εκδοχή του άρθρου με τίτλο: «Οθωμανική περίοδος και 1821 στον κινηματογράφο» που δημοσιεύτηκε στην *Κυριακάτικη Αυγή* της 24-3-2012, στο ένθετο *Αναγνώσεις* που ήταν αφιερωματικό στην επέτειο της επανάστασης του 1821. Βλ. και την ηλεκτρονική εκδοχή του άρθρου στον blog των *Αναγνώσεων*: <http://avgi-anagnoseis.blogspot.com/2012/03/1821.html>]

** Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή την Παναγιώτα Μήνη, τη Λιζιάννα Δελβερούδη, την Ιωάννα Παπαθανασίου και την Ταινιοθήκη της Ελλάδας για την αμέριστη βοήθειά τους στη συλλογή υλικού.

ταινιών που αφορούν στην αρχαιότητα ή στο Βυζάντιο, είναι όμως υπο-πολλαπλάσιος των ταινιών φουστανέλας ή αυτών που επικεντρώνονται στα ιστορικά γεγονότα του εικοστού αιώνα και ιδιαίτερα της δεκαετίας 1940-1950. Τα πολεμικά γεγονότα της τραγικής δεκαετίας, ζωντανά στη λαϊκή μνήμη μέχρι πρόσφατα, και το ακριβότερο οικονομικό μέγεθος για το γύρισμα μιας ταινίας εποχής συνιστούν ερμηνευτικές πλευρές αυτής της δυσαναλογίας. Εξάλλου, οι αλλαγές του μεσοπολέμου και της δεκαετίας του 1940 σε όλο το φάσμα της ζωής (πολιτική γεωγραφία, ιδεολογικές διαιρέσεις, κοινωνική κινητικότητα, εξαστισμός, οικονομικές δομές) συνιστούν ισχυρότερες τομές που καθορίζουν την κοινωνική θέση και ταυτότητα των ατόμων στη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία. Και τούτο μολοντί η λογοκρισία δεν επιτρέπει παρά μια διαθλασμένη μεταφορά αυτών των εμπειριών στο πανί. Αντίθετα και παρά το γεγονός ότι το Εικονισιένα συνιστά την ιδρυτική θεμελίωση του ελληνικού έθνους και κράτους, η κοινωνία που προέκυψε από την επανάσταση μοιάζει πλέον πολύ μακρινή και διαφορετική από τη μεταπολεμική Ελλάδα.²

Από τις 27 ταινίες οι 4 γυρίστηκαν στον μεσοπόλεμο και οι σχετικές πληροφορίες είναι ελάχιστες και αντιφατικές.³ Η παραγωγή τους στα χρόνια 1926 και 1929 πιθανόν σχετίζεται με την εκατονταετηρίδα από την επανάσταση που, λόγω της μικρασιατικής εκστρατείας, γιορτάστηκε το 1930. Στο διάστημα 1945-1974 γυρίστηκαν 19 ταινίες, με πρώτη το ντοκιουντράμα «Εξόρμησις» (1945 σκηνοθεσία: Γιάννης Χριστοδούλου) που

στον ελληνικό κινηματογράφο. Μεταφορά λογοτεχνικών προτύπων και δημιουργία νέων εικόνων», στο *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*. Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών. Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998, επιμ. Αστέριος Αργυρίου - Κωνσταντίνος Α. Δημάδης - Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, τ. Β', 149-161· Χρήστος Δερμεντζόπουλος, «Κινηματογράφος και Επανάσταση. Αναπαραστάσεις της Επανάστασης του 1821 στον ελληνικό κινηματογράφο των ειδών (1950-1975)», στο Φωτεινή Τομαή (επιμ.), *Διαπραγματεύσεις για τον πόλεμο. Αναπαραστάσεις του πολέμου στον ελληνικό κινηματογράφο*, Αθήνα, Υπουργείο Εξωτερικών / Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου / Κινηματογραφικό Αρχείο - Παπαζήσης, 2006, 239-253.

2 Χρ. Δερμεντζόπουλος, *ό.π.*, 241-242.

3 Πρόκειται για τις ταινίες: «Αλή πασάς» (πιθανόν του Δημήτρη Καμινάκη, 1926), «Η επανάσταση του 1821» (του Δημήτρη Καμινάκη, 1926, πιθανόν μικρού μήκους), «Αι τελευταίαι ημέραι του Οδυσσέως Ανδρούτσου» (του Δημήτρη Καμινάκη, 1928/1929), «Το λάβαρο του '21» (του Κώστα Λελούδα, 1929). Για τις δύο πρώτες σχεδόν τίποτε δεν είναι γνωστό και δεν είναι βέβαιο ότι ολοκληρώθηκαν. Είναι πιθανόν η δεύτερη να ταυτίζεται με την τρίτη και ο διαχωρισμός να οφείλεται σε σύγχυση που δημιουργήθηκε από μεταγενέστερο τίτλο της ταινίας για τον Οδυσσέα Ανδρούτσο.

αφορά όλο το διάστημα από την επανάσταση μέχρι και τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο. Στην περίοδο αυτή παρουσιάζονται δύο πυκνώσεις: η παραγωγή τεσσάρων ταινιών το 1959 εντάσσεται σε μια ευρύτερη τάση παραγωγής ταινιών ορεινής περιπέτειας και αγροτικών δραματικών ειδυλλίων από το 1955. Το ιστορικό ρομάντζο είναι κυρίαρχο και στις τέσσερις ταινίες του 1959: δύο για τον Αλή πασά και την κυρά Φροσύνη και από μία για το Σούλι και την Μπουμπουλίνα.⁴

Πιθανότατα επίσης σχετίζονται με την όξυνση του κυπριακού προβλήματος την ίδια περίοδο.⁵ Η επόμενη πύκνωση, με 7 ταινίες, παρατηρείται στο διάστημα 1970-1972 και σχετίζεται προφανώς με την επέτειο των 150 χρόνων από την επανάσταση. Τέλος, 4 ταινίες γυρίστηκαν μετά το 1974.

Αρκετές από τις ταινίες της μεταπολεμικής περιόδου⁶ αποτελούν φτηνές παραγωγές που ανήκουν ουσιαστικά στο υποείδος του δραματικού ειδυλλίου και στοχεύουν κυρίως στο ευρύ κοινό της επαρχίας. Οι ιστορικές αναφορές σε αυτές τις ταινίες παίζουν δευτερεύοντα ρόλο. Γενικότερα το ιστορικό ρομάντζο συνιστά βασικό στοιχείο των περισσότερων ταινιών: π.χ. τρεις ταινίες αποτελούν κινηματογραφικές μεταφορές του δραματικού ειδυλλίου *Εσμέ η τουρκοπούλα* του Σπυρίδωνα Περεσιιάδη,⁷ δύο πραγματεύονται το ειδύλλιο της Φροσύνης με τον Μουχτάρ, γιο του Αλή πασά,⁸ ενώ η ταινία «Μαντώ Μαυρογένους» του Κώστα Καραγιάννη (1971) επικεντρώνει στη σχέση της Μαντώ με τον Δημήτριο Υψηλάντη. Η ιστορική διαχείριση του έρωτα και του γάμου είναι αναχρονιστική και απηχεί περισσότερο σύγχρονες κοινωνικές αντιπαραθέσεις σε μια ολοένα αστικοποιούμενη κοινωνία: ο αποφασιστικός ή μη ρόλος των γονέων στην επιλογή συζύγου, η ερωτική σχέση και ο γάμος μεταξύ ατόμων από διαφορετικά και άνισα κοινωνικά στρώματα, οι προγαμιαίες σχέσεις κ.λπ.

4 «Η λίμνη των στεναγμών» του Γρηγόρη Γρηγορίου, «Ο Αλή πασάς και η κυρά Φροσύνη» του Στέφανου Στρατηγού, «Ζάλογγο το κάστρο της λευτεριάς» του Στέλιου Τατασόπουλου, «Μπουμπουλίνα» του Κώστα Ανδρίτσου.

5 Μ. Στασινοπούλου, *ό.π.*, 153.

6 Από τις 23 ταινίες που γυρίστηκαν από το 1945 μέχρι σήμερα, τουλάχιστον μία δεν έχει σωθεί και 5 δεν κατέστη δυνατόν να τις εντοπίσω μέχρι τώρα. Συνεπώς τα σχετικά με αυτές τις έξι ταινίες στοιχεία αντλήθηκαν από φιλμογραφίες του ελληνικού κινηματογράφου και από την ιστορία του Γιάννη Σολδάτου (βλ. παραπάνω σημ. 1) και συνακόλουθα είναι επισφαλής.

7 «Ενωμένοι στη ζωή και στο θάνατο» του Ηλία Μαχαίρα (1964), «Καλάβρυτα 1821» του Σπύρου Ζιάγκου (1970), «Εσμέ η τουρκοπούλα» του Γιάννη Κοντούλη (1974).

8 Βλ. σημ. 4.

Έχει υποστηριχτεί ότι οι ταινίες για το Εικοσιένα εκφράζουν μια κοινή ιδεολογία αναπαράγοντας τα στερεότυπα της επίσημης ιστορίας, γνωστά από τα σχολικά βιβλία και τις εθνικές επετείους.⁹ Μια ενδελεχέστερη ματιά όμως υποδεικνύει ότι στις εν λόγω ταινίες μπορούν να εντοπιστούν σημαντικές αποκλίσεις. Οποσδήποτε συνιστά κοινό τόπο η άποψη ότι οι Ρωμιοί της οθωμανικής περιόδου είχαν συγκροτημένη ελληνική εθνική ταυτότητα και απλώς περίμεναν την ώρα του ξεσπκωμού, το «πλήρωμα του χρόνου», έννοια που προέρχεται από τη θρησκευτική αντίληψη της θείας πρόνοιας. Σε αυτό δεν διαφοροποιούνται ούτε οι ταινίες αριστερής απόχρωσης: παρά τις τομές του μεσοπολέμου, η αριστερή μεταπολεμική ιστοριογραφία διολισθαίνει συνεχώς σε εθνικιστικές θέσεις, απόρροια εν πολλοίς του εθνικού αντιστασιακού χαρακτήρα του ΕΑΜ, αλλά και των αναγκών που προκύπτουν από την αντιπαράθεση με την εμφυλιακή ιδεολογία της εθnikοφροσύνης, ή από την έξαρση του Κυπριακού. Έτσι ούτε οι αριστερές προέλευσης ταινίες πραγματεύονται το ζήτημα της συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας και, συνακόλουθα, τις ιδεολογικές προϋποθέσεις της επανάστασης. Μοναδική εξαίρεση, η λανθάνουσα και έμμεση αμφισβήτηση του ενιαίου του ελληνικού έθνους στην ταινία «Βαβυλωνία» του Γιώργου Διζικιρίκη (1970). Βασισμένος στο ομώνυμο θεατρικό έργο του Δ. Βυζάντιου, ο Διζικιρίκης παρουσιάζει τις κωμικές παρεξηγήσεις που προκύπτουν όταν την επαύριο της ναυμαχίας του Ναβαρίνου βρίσκονται, συγκεντρωμένοι σε μια λοκαντιέρα στο Ναύπλιο, Ρωμιοί από διάφορες περιοχές με σημαντικές γλωσσικές και πολιτισμικές διαφορές.

Η αντιπαράθεση μεταξύ αριστερής και δεξιάς ιστοριογραφίας μεταπολεμικά επικεντρώνεται στην ταξική πάλη στην οθωμανική και την επαναστατική περίοδο. Σχηματικά, η αριστερά θεωρεί ότι οι κοτζαμπάσπδες και οι Φαναριώτες συνεργάζονται με τους Τούρκους και καταπιέζουν τους αγρότες. Οι κλέφτες και οι αρματολοί συνιστούν κίνημα αντίστασης τόσο στην ταξική όσο και στην εθνική κυριαρχία. Στην επανάσταση οι κοτζαμπάσπδες και οι Φαναριώτες συμμαχούν με τους μεγαλοκαρaboκυραίους των νησιών και, για να διατηρήσουν τα κεκτημένα τους, ξεπουλούν στις ξένες μεγάλες δυνάμεις τον λαϊκό επαναστατικό αγώνα που έχει μπροστάρηνδες τους καπεταναίους των κλεφταρματολών. Για τη δεξιά ιστοριογραφία, ενιαίο το ελληνικό έθνος αντιστέκεται και επαναστατεί ενάντια

9 Χρ. Δερμεντζόπουλος, *ό.π.*, 246, 252-253· Μαρία Κατσουνάκη, «Ιστορία χωρίς πλάνα», *εφημ. Η Καθημερινή* 27-2-2011.

στον κατακτητή. Αυτή η προσέγγιση αποτυπώνεται σαφώς ή λανθάνοντως στις περισσότερες ταινίες, όχι όμως σε όλες.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της δεξιάς οπτικής συνιστά η ταινία «Σταυραετοί» (1963, σκηνοθεσία Παναγιώτης Κωνσταντίνου, σενάριο: Νίκος Φώσκολος). Ενώ σε όλη τη διάρκεια της ταινίας ο προεστός εμφανίζεται να τα έχει καλά με τους Τούρκους, στο τέλος αποκαλύπτεται ότι είναι ο επικεφαλής της Φιλικής Εταιρείας στην περιοχή, ενισχύοντας μυστικά τους κλέφτες μέσω του ηγούμενου ενός μοναστηριού. Στο τέλος όλοι αυτοί ενωμένοι συμμετέχουν στην επανάσταση. Αρνητικά πρόσωπα στην ταινία είναι ο προδότης κολίγος του προεστού και ένας κλέφτης που βγήκε στο βουνό για ιδιοτελείς σκοπούς. Αντίθετα, στην ταινία του Γιώργου Πετρίδη «Σαράντα παλικάρια» (1961) οι κλέφτες αγωνίζονται εναντίον των Τούρκων αλλά και του πλούσιου κοτζάμπαση που καταπιέζει τους χωρικούς παίρνοντας πολύ παραπάνω από τα δασύματα που απαιτούν οι Τούρκοι. Στη «δίκη των δικαστών» (του Πάνου Γλυκοφρύδη, 1974) το βαυαρικό καθεστώς σε συνεργασία με τους φαναριώτες Μαυροκορδάτο και Σχινά και τον Κωλέττη καταδιώκει τους ηγέτες της επανάστασης Κολοκοτρώνη και Πλαπούτα με στόχο να στερεώσει την πολιτική κυριαρχία και την οικονομική εκμετάλλευση του ελληνικού έθνους. Είναι εμφανείς εδώ οι αναλογίες με το χουντικό καθεστώς που στηρίζεται από την αμερικανική πολιτική.

Όπως έχει δείξει ο Πολυμέρης Βόγλης, αναλύοντας τον εμφύλιο πόλεμο του 1946-49 στον κινηματογράφο,¹⁰ κατά την περίοδο της δικτατορίας παράγεται μια ερμηνεία που εκφράζει το χουντικό καθεστώς: υπεύθυνοι για τον εμφύλιο είναι οι πολιτικοί που υπηρετούν ξένα συμφέροντα σε αντίθεση με τους στρατιωτικούς που μοχθούν για την εθνική συμφιλίωση. Δύο από τις αρτιότερες τεχνικά κινηματογραφικές παραγωγές για το Εικοσιένα της δικτατορικής περιόδου εκφράζουν μια αντίστοιχη ιδεολογία. Στον «Παπαφλέσσα» (του Ερρίκου Ανδρέου, 1971) και στη «Μαντώ Μαυρογένους» (του Κώστα Καραγιάννη, 1971) οι πολιτικοί για λόγους ιδιοτέλειας και φιλοδοξίας έσπρωξαν στην εμφύλια σύγκρουση τον αγώνα του Εικοσιένα με κίνδυνο να χαθεί η επανάσταση. Οι στρατιωτικοί, αντίθετα, αποτελούν τους θετικούς ήρωες της επανάστασης που αγωνίζονται να

10 Πολυμέρης Βόγλης, «Από τις κάννες στις κάμερες: ο Εμφύλιος στον ελληνικό κινηματογράφο», στο Φωτεινή Τομαή (επιμ.), *Διαπραγματεύσεις για τον πόλεμο. Αναπαραστάσεις του πολέμου στον ελληνικό κινηματογράφο*, Αθήνα, Υπουργείο Εξωτερικών / Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου / Κινηματογραφικό Αρχείο – Παπαζήσης, 2006, 103-122.

ξεπεράσουν τη διχόνοια ενώ παράλληλα διεξάγουν τον πόλεμο εναντίον των Τούρκων. Πρόκειται για έναν λαϊκιστικό λόγο που συναντά παλαιότερες εκδοχές λαϊκισμού τόσο δεξιάς όσο και αριστερής προέλευσης.

Στις λίγες ταινίες που ασχολούνται με τις εν λόγω ιστορικές περιόδους μετά το 1974, οι δημιουργοί μεταστρέφουν το ενδιαφέρον τους από τα ηρωικά γεγονότα στην ψυχολογία των προσώπων και στα διλήμματα που αντιμετωπίζουν. Ο Ν. Κούνδουρος στον «Μπάιρον» (1992) διερευνά τις εσωτερικές αντιφάσεις του ποιητή ως παράδειγμα παγκόσμιου επαναστάτη. Στην ταινία, ωστόσο, η πλειονότητα των ξένων που ήλθαν να μετάσχουν στον αγώνα είχαν ιδιοτελείς σκοπούς. Ο Δήμος Θέος στον «Καπετάν Μείντανο» (1987) εξετάζει τις μεταστροφές του βίου και τις διδρομές δημιουργίας του θρύλου ενός καπετάνιου του 17ου αιώνα. Στο «Μαύρο λιβάδι» (2009) ο Βαρδής Μαρινάκης διερευνά τα ερωτικά αδιέξοδα σε μια κοινωνία πολλαπλών απαγορεύσεων όπως είναι ο Μοριάς του 17ου αιώνα. Οποσδήποτε τα έργα αυτής της περιόδου είναι ανοικτά σε περισσότερες αναγνώσεις.

ΤΙΜΗ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΜΑΖΙ ΜΕ ΤΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ
ΤΗΣ 30.1.2021: 3,90 €

ISBN 978-618-5334-54-3

9 786185 334543

Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ
ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ